

DR. H. PH. MILIKOWSKI

LOF DER
ONAANGEPASTHEID

*een studie in sociale aanpassing,
niet-aanpassing,
onmaatschappelijkheid*

TIENDE DRUK

J. A. BOOM EN ZOON, UITGEVERS TE MEPPEL

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

De eerste druk van dit boek verscheen in 1961 bij N.V. Van Loghum Slaterus' Uitgevers Mij te Arnhem onder de titel *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*.

Copyright © Nederlandse editie Boom Meppel 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1977

Niets in deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be used or reproduced in any way whatsoever without written permission of the publisher.*

ISBN 90 6009 329 1

Woord vooraf

Bij het uitvoeren van een aan hem verstrekte opdracht tot onderzoek van een Leidse woonwijk, zag de schrijver van dit boek zich voor de taak gesteld onmaatschappelijk gedrag scherp van maatschappelijk gedrag te onderscheiden. In de literatuur – beschouwingen over onmaatschappelijkheidsbestrijding en rapporten van onmaatschappelijkheidsonderzoek – vond hij geen oplossing, die hem kon bevredigen. Hierdoor voelde hij zich zeer verontrust, omdat het trekken van een verkeerde grens ertoe zou leiden, ten onrechte een odium op mensen te werpen en hen evenzeer ten onrechte het voorwerp te maken van overheidsmaatregelen. Bovendien kwam hij in het geweer tegen een opvatting, die hij in de sociologie veelvuldig aantrof, namelijk, dat het de opgaaf van deze wetenschap zou zijn om de mens te helpen zich aan de bestaande maatschappelijke omstandigheden aan te passen.

Uit deze aandrift is het voor ons liggende boek ontstaan. Men mag erin dan ook allereerst een poging verwachten om een aanvaardbaar criterium voor onmaatschappelijkheid te ontwikkelen. Het geeft echter méér! In het eerste deel speurt de schrijver de rol na, die aanpassing en niet-aanpassing in de voortgang van de menselijke ontwikkeling spelen; in het tweede deel levert hij de lezer een uitstekend gedocumenteerd en kritisch overzicht van het onmaatschappelijkheidsonderzoek in Nederland en daarmee van het onmaatschappelijkheidsbeleid, dat men daarop zou willen baseren. Hij schroomt niet in zijn boeiende kritiek de volle consequentie uit het door hemzelf ingenomen standpunt te trekken. Hij critiqueert zonder terughouding en levert daarmee zonder twijfel een belangrijke en positieve bijdrage tot het sociale beleid.

E. V. W. VERCRUIJSSE
*hoogleraar in de sociologie aan het
Institute of Social Studies te
's-Gravenhage*

Inleiding en verantwoording

'Je betaalt voor het man-zijn; je geeft één wereld op en krijgt een ander weerom en dan moet je wegen wat hij waard is, deel voor deel, maat voor maat.'

HOWARD FAST, *Mijn roemrijke broeders*

Habent sua fata libelli. Boeken hebben hun eigen geschiedenis. Zij hebben ook hun eigen vóórgeschiedenis. In zo een voor-geschiedenis treft men niet alleen de omstandigheden aan die tot onderzoek, maar eveneens de overwegingen die tot schrijven bewogen hebben. Enige verantwoording hieromtrent is wel van pas, omdat het verloop van dit werk, althans wat de omvang betreft, van zijn opzet is gaan afwijken. In 1952 gaf de 'Instelling voor sociografisch onderzoek te Leiden' opdracht tot het verrichten van een buurtonderzoek. Het doel van dit onderzoek werd door Prof. dr Sj. Groenman in een memorandum gepreciseerd als: 'het opsporen van de oorzaken welke hebben geleid tot meer of mindere onmaatschappelijkheid in bepaalde buurten van Leiden.' Het onderzoek zou – volgens nadere aanwijzingen van het Curatorium van genoemde Instelling – een 'zuiver-wetenschappelijk' karakter dragen in die zin, dat het niet zou handelen over vraagstukken die op een bestrijding van onmaatschappelijkheid betrekking hebben. Wel verwachtte men van de onderzoeker dat hij tot een verantwoorde omschrijving zou komen van het verschijnsel van onmaatschappelijkheid. En terecht. Men kan niets naders omtrent een verschijnsel vaststellen, zolang men de eigenschappen niet kent, waaraan men het optreden er van zou moeten herkennen. Dit onderzoek naar de kenmerken van het verschijnsel van onmaatschappelijkheid heeft echter zijn eigen wetmatigheid gekregen en wat als een hoofdstuk in het geheel van het sociografisch onderzoek werd gepland is tegen de verwachting en ook tegen de bedoeling van de onderzoeker uitgegroeid tot een studie op zichzelf.

Een viertal factoren zijn te noemen die tot deze ontwikkeling hebben bijgedragen:

1. In het spraakgebruik worden onmaatschappelijk gedrag, onaangepast gedrag, niet aanpassend reageren min of meer als synoniemen gehanteerd. Het was voor de onderzoeker echter een vraag of deze begrippen op grond van hun eigen betekenis elkaar inderdaad dekken.

INLEIDING EN VERANTWOORDING

Daarom moest van elk begrip afzonderlijk bestudeerd worden, welke verschijnselen daar onder te begrijpen zijn. Bij navorsen in de sociologische literatuur bleek dat hierover weinig verantwoorde omschrijvingen of uitgewerkte theorieën aanwezig zijn die als basis zouden kunnen dienen voor verdergaand wetenschappelijk onderzoek. Voorzover verantwoorde uitspraken gegeven zijn, blijven deze te fragmentarisch of zijn zij niet vatbaar voor ontwikkeling. Uitwerking van de theorieën met betrekking tot verschijnselen van sociale aanpassing, niet-aanpassing en onmaatschappelijkheid, was voorwaarde om tot nadere bestudering van de vraagstukken over te kunnen gaan.

2. Tegenover leemten in de theorie enerzijds stonden anderzijds een overvloed aan subjectieve uitspraken, loze beweringen, aperte ongerijmdheden, wankele gedachtenconstructies. Vele van zulke her en der geuite meningen hebben een grote populariteit en worden gebruikt als uitgangspunt van theoretische beschouwingen en praktische onderzoekingen. De sociaal-wetenschappelijke onderzoeker kan hieraan niet achteloos voorbijgaan, ook al niet vanwege de redenering die ter rechtvaardiging wel wordt aangevoerd: In de overtuiging immers, dat de wetenschap altijd slechts een deel van de realiteit kan omvatten, in de veronderstelling dat in elk waarnemen en denken een element van subjectiviteit onvermijdelijk is, ligt voor menigeen ook de conclusie opgesloten, dat *al* het weten onzeker en subjectief is, dat *iedere* opvatting aanvaardbaar is. Dit kan leiden tot partij kiezen, niet uit onpartijdigheid maar uit partijdigheid. De beoefenaar van sociale wetenschappen zal – zo hij niet de horige wil zijn van willekeurige belangen of niet als zodanig beschouwd wil worden – stelling moeten nemen tegen de gedachte dat in deze wetenschappen elk uitgangspunt geoorloofd is.

3. Bij het bestuderen van de vraagstukken van niet-aanpassing en onmaatschappelijkheid blijkt dat men niet te doen heeft met begeleidverschijnselen van onze samenleving, die zich in het bijzonder in marginale groepen zouden openbaren, maar met fundamentele maatschappelijke vraagstukken. Het betreft vraagstukken die men ook bij het bestuderen ervan niet isoleren kan van het totale maatschappelijke gebeuren.

4. De verantwoordelijkheid bij het bepalen van verschijnselen die als sociaal ongunstig zijn te beschouwen weegt voor de onderzoeker te zwaarder als officiële of niet-officiële instanties op zijn oordeel kunnen overgaan tot diskwalificeren van bevolkingsgroepen en tot

ingrijpen in het persoonlijk leven van leden van aldus aangemerkte groepen. Een mogelijkheid die zich ook in Nederland voordoet.

De hier genoemde factoren hebben tot een verbreding van de studie over het onderwerp 'Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid' geleid. De omvang die het theoretisch gedeelte daardoor heeft verkregen, maakte het wenselijk dit als een zelfstandig geheel te doen verschijnen.

Tweede druk

De problemen omtrent 'aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid' zijn sinds het verschijnen van de eerste druk van onze studie onder die titel, actueler en klemmender geworden. Dit werd aanleiding om deze studie te herdrukken.

Nieuw in deze druk zijn hoofdstuk I. (eerste deel) Little boxes, en hoofdstuk XI. (tweede deel) Wetenschap, overheid en onmaatschappelijkheid (Balans).

'Kennistheoretische plaatsbepaling', in de eerste druk hoofdstuk I, (eerste deel) is hoofdstuk XII (tweede deel) geworden.

Overigens is de tekst ongewijzigd gebleven. Tot goed begrip dient opgemerkt te worden dat sommige van de door ons gecritiseerde auteurs de laatste jaren hun standpunt tegenover het vraagstuk van onmaatschappelijkheid hebben herzien. Met name ten Departemente van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk ontstaat o.i. een meer verantwoorde benadering van 'probleemgezinnen' e.d. Het departement heeft onder andere een wetenschappelijke adviescommissie-onmaatschappelijkheid, W.A.C.O., in het leven geroepen om tot een meer objectieve kijk op het vraagstuk van onmaatschappelijkheid te komen. Niettemin hebben (zoals uit hoofdstuk II, 11 blijkt) minder valide ideeën nog steeds elders hun stoere aanhangers.

MILIKOWSKI

Sociale aanpassing en niet-aanpassing als sociologische problemen

'Voorts zal onze ziel, naarmate zij meer dingen kent, zowel haar eigen karakter alsook de inrichting van de natuur beter leren begrijpen. Maar hoe beter zij haar eigen krachten kent, des te gemakkelijker kan zij zichzelf besturen en zichzelf regels stellen; en hoe beter zij de inrichting der natuur begrijpt, des te gemakkelijker kan zij zich wachten voor nutteloze vraagstukken; uit welke punten, zoals wij zagen, de gehele denkleer bestaat.'

'Het merendeel van hen die over de affecten en het levensgedrag van de mensen geschreven hebben maakt de indruk daarover te spreken niet als over Natuurlijke zaken die aan algemene Natuurwetten onderworpen zijn, maar alsof het zaken betrof, die buiten de Natuur staan. Zij maken de indruk dat zij de mens in de Natuur beschouwen *als een staat in de staat.*'

SPINOZA

I. Little boxes

Het euvel van misschien wel elk opvoedingssysteem tot op heden is, dat het weinig of geen plaats heeft voor de onaangepaste mens, voor de onaangepastheid in de mens. De onaangepaste was in de historie de zondige, de afvallige, de misdadige, de volksvijandige, de onmaatschappelijke. Hij moest verdoemd worden, uitgebannen, gestenigd, opgehangen, in concentratiekampen gefolterd. Hij werd beschouwd als de ordeverstoorder, al was hij in werkelijkheid slechts degene, die uitriep dat de orde verstoord was, dat alle orde tijdelijk is.

Onaangepastheid betekent afwijzing van het bestaande, protest, verzet. Het is verbazingwekkend hoe weinig genuanceerd ook de wetenschappelijk geschoolde vaak omspringt met het gecompliceerd verschijnsel van onaangepastheid. Het is waar dat in onze dagen de 'brave Hendrik', het opvoedingsidool van de 19e eeuw, zijn onnatuurlijk bestaan heeft beëindigd. Er is een zekere mate van tolerantie groeiende tegenover onaangepastheid in het prille mensenleven. Men begint te aanvaarden dat bij bepaalde levensfasen het protest behoort. Men denkt daarbij met name aan de kleuterleeftijd tussen 2 en 4 jaar en aan de puberteit tussen 14 en 18 jaar.

'Men maakt wel eens de fout — ook psychologen en psychiaters — te menen, dat alle latere protestfases moeten worden gezien als een niet overwinnen van de vroegere'. *H. C. Rümke* sprak deze woorden op de twintigste Amsterdamse Universiteitsdag, in 1966, die gewijd was aan 'Het Protest'. Men ontkomt inderdaad niet aan de indruk, dat tolerantie tegen het vroege protest mede de bedoeling heeft om protesthouding in het later leven te voorkomen. Terecht merkt Rümke nog op: 'Men vergeet dat het protesteren in de genoemde fases de eerste uiting is van een 'neiging tot protesteren' die de mens is *aangeboren*' (curs. R.). Het recht tot protesteren kan derhalve nimmer ter discussie staan. De juistheid van de richting van het protest kan in twijfel getrokken worden. Zij die bezwaar maken tegen het protest protes-

teren in feite ook. Het probleem begint op het moment dat men minder rechten toekent aan protesterenden tegen de bestaande toestanden dan aan protesterenden tegen deze protesterenden.

Ons opvoedingssysteem, waarvan ook psychologie, psychiatrie, sociologie deel uitmaken, vertoont op essentiële punten een pijnlijke dubbelslachtigheid. Er is aanvaarding van protest in de vroege jeugd, maar er weinig tolerantie tegenover protest in latere levensfasen, als het protest een maatschappelijk karakter aanneemt. Er is stimulering van vrije expressie, creatieve uiting op school en club, terwijl in het productieproces het lopende bandwerk in een of andere vorm de overhand heeft gekregen. Er is erkenning van individuele vrijheden van de mens, in werkelijkheid blijkt hij de afgerichte en in sommige gevallen inderdaad 'verslaafde' consument te zijn in onze overvloeds-samenleving. Er voltrekt zich een democratiseringsproces in het gezinsleven, en de bestuursvormen van de maatschappelijke, economische en politieke organisaties worden meer en meer oligarchisch.

Een oligarchische samenleving verdraagt geen algemene creativiteit, geen individuele vrijheden, geen democratische zelfstandigheid, geen onaangepastheid. De wil van de oligarchen is wet. Ook voor pedagogen en sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. De pedagoog heeft dank zij de ontwikkeling van de wetenschap nieuwe inzichten gekregen in de ontplooiingsmogelijkheden van de mens en in de methoden om de ontplooiing te bevorderen. Maar hij moet de jonge mens 'voorbereiden op de maatschappij'. Zo ontstaat er de dubbele pedagogische moraal, één tegenover de jeugd en één tegenover de volwassene of halfvolwassene: het kind mag nog protesteren, de oudere moet zich aanpassen. Of anders gezegd: men mag op jonge leeftijd zich uitleven om zich later des te beter te kunnen aanpassen.

Maar ook het uit laten leven van het kind is meer schijn dan werkelijkheid. Het uniformerende karakter van de samenleving krijgt al vroeg vat op hem. Niet alleen vanwege het feit dat de oude tot aanpassen opgevoede Adam en Eva op hun beurt de jonge Adam en Eva gaan opvoeden.

Kenmerken die in de industriële produktiewijze geldig zijn, zoals centrale leiding, massale produktie van gelijkvormige produkten, vinden op een of andere wijze hun neerslag in de opvoeding. De mensen, waar ook in de geïndustrialiseerde wereld, gaan steeds

meer op elkaar lijken, in uiterlijk, in gedragingen, in idealen, in mentaliteit. Eigen aard, creativiteit worden randverschijnselen. De onaangepaste mens wordt gewoonlijk in het sociologisch systeem in een aparte categorie ondergebracht: 'Marginale Groep'.

Melvina Reynolds tekent in het spotlied 'Little boxes' de geïrisloze, men zou haast zeggen vol-automatische wijze waarop dit proces verloopt:

*Little boxes on the hill-side
little boxes made of ticky tacky:*

*Little boxes on the hill-side,
little boxes all the same.*

*There's a green one, and a pink one,
and a blue one, and a yellow one:
And they're all made out of ticky tacky,
And they all look just the same.*

*And the people in the houses,
All go to the university:
And they all get put in the boxes,
Little boxes all the same.
And there's doctors, and there's lawyers
And bus'ness executives:
And they're all made out of ticky tacky.
And they all look just the same.*

*And they all play on the golf course.
And drink their martinis dry;
And they all have pretty children.
And the children go to school.
And the children go to summer camp,
And then to the university:
And they all get put in boxes,
And they all come out the same.*

*And the boys go into business,
And marry and raise a family;
And they all get put in boxes,
Little boxes all the same,*

*There's a green one, and a pink one,
And a blue one, and a yellow one;
And they're all made out of ticky tacky
And they all look just the same.*

Doordat de menselijke natuur zich toch niet geheel laat verloochenen, wordt de opvoeding tot een systeem vol tegenstrijdigheden. Men is geneigd de onaangepaste-uit-het-verleden als voorbeeld te stellen en tegelijkertijd de onaangepaste-van-vandaag te veroordelen. Socrates en Jezus, Luther en Lincoln, Willem de Zwijger en Garibaldi figureren als helden in onze opvoeding. Zij waren in hun dagen de onaangepasten, die de bestaande, eigentijdse, samenleving aantastten. Maar hoe staan de leidinggevende kringen in onze samenleving tegenover Loemoemba, Fidel Castro, Ho Chi Min, deze Willem-de-Zwijgers van onze dagen?

Hoe meer men aanpassing aan de huidige orde wil bereiken, des te meer wordt de onaangepaste-uit-het-verleden vereerd. In sommige gevallen tot god, in andere gevallen tot brave Hendrik omgevormd.

Menselijke vooruitgang is alleen mogelijk door onaangepast gedrag. Dit is de stelling die wij verdedigen. Het is een stelling die niet omkeerbaar is: niet alle onaangepastheid is bevorderlijk voor de menselijke vooruitgang. Maar in ons opvoedingssysteem wordt in het algemeen niet geleerd te onderscheiden tussen de ene en de andere uiting van onaangepastheid. De mens wordt van jongsaf en als vanzelfsprekend opgevoed tot onderworpenheid aan de militaire wet 'bevel is bevel', met alle ijzeren consequenties van dien.

In toenemende mate geraakt ons opvoedingssysteem, dat aanpassen aan de bestaande verhoudingen beoogt, in tegenstelling tot de realiteit waarin nieuwe sociale verhoudingen en andere opvattingen ontstaan. Alle gezagsverhoudingen worden ter discussie gesteld. Het bezit van macht is geen rechtvaardiging voor uitoefenen van gezag, al kan men dit een tijd lang suggereren. Gezagdragers moeten verantwoorden waaraan zij hun gezag ontleen. En dat hebben zij in het algemeen niet geleerd te doen. Gezagdragers zijn doorgaans, krijgt men de indruk, niet voorbereid op het leven, althans niet op het leven in deze tijd. Zij geloven in de aanpassingspedagogie, en worden er vroeger of later slachtoffer van.

Sinds een aantal jaren tekent zich in de gehele geïndustrialiseerde wereld een ontwikkeling af die men het emancipatieproces van de jongere generatie zou kunnen noemen. De bevoogding door de ouderen wordt op de intrinsieke waarde getest. De jongeren veroveren zich meer democratische rechten. De algemeenheid van het verschijnsel zou er al op kunnen wijzen dat het gaat om een maatschappelijke verandering. Gezagdragers, die niet genuanceerd denken, zijn van mening dat men slechts met excessen te doen heeft. Het afwijkend, het onaangepast gedrag, hoe onschuldig in de meeste gevallen ook, wekt hun haat en agressie.

De woelingen die in de afgelopen periode vooral te Amsterdam hebben plaats gehad kunnen als illustratie gelden van het tekortschieten van de aanpassingsopvoeding. De politie meende het gezag te kunnen handhaven door hardhandiger optreden, de rechterlijke macht door het uitdelen van onevenredig zware straffen (cf. L. H. C. Hulsman, Provo en de handhaving van de openbare orde, in: *'Provo' kanttekeningen bij een deelverschijnsel*). Zij handelen ongetwijfeld in overeenstemming met de gevoelens van een deel van de bevolking, dat de aanpassingsgedachte ook geheel aanvaard heeft. Maar degenen die tot meer genuanceerd denken in staat waren, werden tot verzet geprikkeld.

Theorieën die leren aan te passen aan de bestaande toestand, legaliseren daardoor ook bestaande discriminaties. Aanhangers van deze theorieën kunnen moeilijk aan protesterenden waardevolle eigenschappen toekennen. Men redeneert, men concludeert van uit zijn eigen meerderwaardigheidsgevoelens. Om dit te ontdekken behoeft men niet alleen de ingezonden artikeltjes te lezen van niet in kritisch denken geschoolde krantenlezers. In een interview met het weekblad *Haagse Post* (21 mei 1966) werd aan de socioloog J. S. van Hessen, die twijfelt aan de progressiviteit van de jeugd, de volgende vraag voorgelegd: 'Toch is het een feit, dat zoveel jongeren en zeker de provo's een duidelijk politiek-progressief engagement hebben: anti-militaristisch, anti-fascistisch, anti-monarchistisch'. De journalist had hier nog aan toe kunnen voegen: antikolonialistisch, tegen Amerikaanse agressie in Vietnam, tegen rassendiscriminatie, tegen lucht-, bodem- en waterverontreiniging, vóór meer leefbaarheid van de steden, vóór meer democratische vrijheden, enz. Het antwoord van deze socioloog luidde: 'Ja, daar kijk ik toch wel even sceptisch tegenaan' (. . .) 'De pro-

vo's, die zich ergens tegen afzetten, hebben die motieven wel nodig. Overigens moet men aan die motieven dus maar niet te veel waarde hechten'. Waarom loochent Van Hessen de oprechtheid van de bedoelingen der jongeren? Op grond van dezelfde discriminerende habitus, die een Officier van Justitie er toe bracht om de provo's wat hun optreden betreft te vergelijken met 'ratten uit de riolen'?

En waarom noemde de toenmalige burgemeester G. van Hall de jeugd, die zich in de winteravonden van 1966-1967 in de hal van het Centraal Station te Amsterdam ophield 'schorriemorrie'? Let wel: hij duidde niet als 'schorriemorrie' aan diegenen die bijvoorbeeld verantwoordelijk zijn voor de veel te grote klassen op de scholen, voor het ernstig tekort aan sport- en recreatiemogelijkheden in Amsterdam, waardoor grote delen van de jeugd — en vaak juist de meest kwetsbare — in hoge mate verwaarloosd werden en worden.

Al zal het ons niet verwonderen, dat we onder de onaangepasten vooral jongeren aantreffen, die immers — over het geheel genomen — minder dan de ouderen belast zijn met erfenissen aan tradities en taboes, toch mag men de greep die de erflaters op hen hebben nimmer onderschatten.

F. Grewel die op de Amsterdamse Universiteitsdag eveneens, als psychiater, de aanpassingstheorieën scherp critiseerde, kon tegenover al te angstige ouders-aanpassers een sussend geluid laten horen: 'Maak u overigens niet ongerust. Over 10 of 15 jaar zijn de meesten dier opstandigen gerust brave burgers, die zich 'aangepast' hebben, en over 20 of 25 jaar maken ze zich net zo boos als u nu, op hun kinderen'. Wij voltooiën ongetwijfeld Grewels gedachte, als we stellen dat dit juist in hoge mate verontrustend is. De erflaters-aanpassers echter beschikken over de macht om sancties te kunnen toepassen bij al te hardnekkige onaangepastheid van de erfgenamen. Zij zijn het die de vrij komende functies in de samenleving verdelen, zij beslissen over promotiekansen, zij kunnen zich laten voorstaan op de bij velen levende gedachte, dat de ingewijden wel de deskundigen zijn en de buitenstaanders de onervarenen.

Het kost hen niet zo veel moeite om de onaangepasten tot probleemgroep te verklaren en de aangepasten tot constructieve figuren, vol verantwoordelijkheidsbesef, enzovoort. En men kan degenen die bij zoveel sancties nog niet door de knieën gaan, psychisch

gestoord noemen. Bij ernstige gevallen kan de procrustus-divan van de psychiater in gereedheid gebracht worden.

Grewel stelt de vraag: 'Moet uw kind een aanpasser worden of een schepper? Moet het braaf meelopen of de kans, althans de kans! hebben iets nieuws te maken? Uw kind is een neuroticus, zegt de zenuwarts, daarmee bedoelend dat het neurotische reageert. Heeft u wel eens opgemerkt dat grote creatieve figuren rare mensen waren en niet zo best aangepast plachten te zijn: Rembrandt, Voltaire, Van Gogh, Rousseau (die van Emile en de Douanier), Dostojewski (is hij verbannen of niet? Heine, Dante (zijn zij verbannen of niet?), Verlaine, Shelly, Tasso, Strindberg, Robert Mayer, ga maar door. Ze verstoren de orde, zeggen regenten, notabelen én magistraten — Ordnung muss sein — maar *hun* traditionele, overgeleverde orde. Het heeft in elk geval niets te maken met neurotisch. Het is prostitutie van de psychiater die verschijnselen ernstig neurotisch noemt als ze niet aanpassen' (*Wetenschap en Samenleving*, nov./dec. 1966).

Wie gedraagt zich in werkelijkheid neurotisch, de niet-aanpasser of de aanpasser? Hoe komt de psychiater aan zijn maatstaf? Het lijkt ons de moeite waard te onderzoeken hoe het mechanisme werkt waardoor de niet-aanpassende mens tot aanpasser wordt gemodelleerd. Wat gebeurt er bij dit proces, dat in hoge mate dramatisch moet zijn voor de ontplooiing van een mensenleven?

Erich Fried vat in zijn epigrammatisch gedicht *Aanpassung* het wezen van de aanpassing samen:

*Gestern fing ich an
sprechen zu lernen
Heute lerne ich schweigen
Morgen höre ich
zu lernen auf*

Aanpassen en niet-aanpassen zijn verschijnselen waarvan de waarde maatschappelijk bepaald wordt. Men vraagt dus de sociologen om hun bijdrage. Te veel sociologen laten verstek gaan.

Sommige sociologen zijn aanhangers van de aanpassingsgedachte en spreken hun duidelijke voorkeur uit voor de bestaande maatschappelijke orde. Anderen achten dit wetenschappelijk niet geoorloofd en doen het ongemerkt. Dit zijn met name die sociologen die menen dat hun wetenschap pas objectief is, als ze zich

onthoudt van waarde-oordelen, als ze 'waardevrij' is. De mens kan echter zo verantwoord-mogelijke waardeoordelen niet missen om zo verantwoord mogelijk te kunnen handelen. Te dien einde laat hij bijvoorbeeld de arts zijn lichamenlijk gedrag beoordelen, d.w.z. waarden, en de socioloog zijn sociaal gedrag. Principieel weigeren een waarde-oordeel uit te spreken, betekent principieel de boel laten zoals ze is, betekent *aanpassen*. Voor de inzicht en voorlichting zoekende mens is in werkelijkheid een 'waardevrije' sociologie een waardeloze sociologie.

Gezien het kader van ons opvoedingssysteem is het niet te verwonderen dat de 'waardevrije' sociologie veel overtuigende aanhangers telt. Hierdoor kon het gebeuren dat op het internationale sociologencongres te Evian in 1966 tal van actuele maatschappelijke problemen behandeld werden zonder dat Vietnam ter sprake kwam. Een klein aantal sociologen heeft dit meest actuele en klemmende vraagstuk tijdens de duur van het Congres toch aan de orde gesteld. Dit kon echter niet plaats hebben onder auspiciën van de Congresleiding en niet binnen de vergaderruimten van het Congres.

Laten wij nadrukkelijk stellen dat bij de problematiek van aanpassen en niet-aanpassen tegelijkertijd de problematiek van de *verantwoordelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker* aan de orde komt. De vraag of men in een gegeven situatie aanpassend dan wel niet-aanpassend moet handelen is een praktische vraag die zo wetenschappelijk als in die situatie mogelijk is beantwoord moet worden, omdat het in laatste instantie een vraag is van zijn of niet-zijn.

De voorstelling die wel gegeven wordt dat men van de wetenschap uit deze vraag niet zou kunnen stellen betekent zich onttrekken aan de verantwoordelijkheid. Aanpassen of niet-aanpassen aan de bestaande orde betekent partij kiezen voor de een of andere groep in de samenleving. De uitspraak dat partij kiezen een ideologische en geen wetenschappelijke kwestie is, mag men als een praatje voor de vaak beschouwen.

Men tracht zijn vlucht voor de verantwoordelijkheid te verhullen door het te doen voorkomen alsof men op heel hoog wetenschappelijk niveau denkt, n.l. zonder aanzien des persoons. Dus naast de geblinddoekte Justitia de geblinddoekte Intellectueel. Men koppelt de vraag *wat* men doet los van de vraag *waarom* men dat doet om

te kunnen zeggen dat men van zijn specialisme uit alleen verantwoording kan afleggen over wat men doet. Door niet naar het waarom te vragen maakt men de weg vrij om opdrachten uit te voeren voor wie ook en voor welke doeleinden ook.

De Amerikaanse hoogleraar in de linguïstiek aan het Institute of Technology van Massachusetts, Noam Chomsky, heeft — juist naar aanleiding van de kwestie-Vietnam — 'de verantwoordelijkheid van intellectuelen' onbarmhartig geanalyseerd (*The New York Review of Books*, 23 februari 1967, Ned.: *Tirade*, juni-juli 1967). Hij komt tot de conclusie 'dat er zo iets als een eensgezindheid bestaat onder de intellectuelen die al tot macht en welstand zijn gekomen, of die denken deze zaken te kunnen bereiken door 'de maatschappij te accepteren' zoals ze is, en de waarden te onderschrijven die in die maatschappij 'in ere gehouden worden'. Het is ook waar, dat deze eensgezindheid het opvallendst is onder de geleerden-deskundigen die in de plaats zijn gekomen van de ongebonden intellectuelen uit het verleden. Op die universiteiten ontwerpen deze geleerden-deskundigen een 'waardenvrije technologie' voor de oplossing van de technische problemen die in de maatschappij van vandaag ontstaan, daarbij tegenover die problemen een 'verantwoorde houding' aannemend'.

Geen wetenschappelijk specialist kan zich achter zijn specialisme verschuilen voor zijn verantwoordelijkheid tegenover de samenleving. En zeker niet de socioloog.

Uit het voorafgaande mag duidelijk zijn geworden dat ons hele opvoedingssysteem, met inbegrip dus van de wetenschappen die hierop van invloed zijn, fundamentele herziening behoeft, in het bijzonder met betrekking tot het onaangepaste gedrag van de mens. De mens moet zijn onaangepastheid nog leren kennen, leren waarden en leren hanteren.

'... the present now will later be past,
the order is rapidly fading'
and the first one now will later be last.
for the times they are a-changin'. (Bob Dylan)

II. Inleiding en vraagstelling

'Mephistopheles:

'Ich bin der Geist, der stets verneint!

Und das mit Recht; denn alles was besteht,

Ist wert, dass es zugrunde geht'.

GOETHE

'Wat is een goede weg voor de mens om te volgen?'

Rabbi Simeon zeide:

'Het zien van een geboorte'.

MISJNAH ABOTH

Het leven in sociaal verband verschaft de mens enerzijds een in menig opzicht beter beveiligd bestaan, maar legt hem anderzijds allerlei gedragsbeperkingen, gedragsveranderingen op, of – zo we 'veiligheid' als 'vrijheid' begrijpen – uitgedrukt in de woorden van Elliott en Merrill: 'one individual's liberty must be restricted in order to guarantee the liberty of another'¹. Deze zo evident optredende en algemeen waar te nemen verschijnselen en de daarmee samenhangende vraagstukken worden onweerstaanbaar telkens weer onderwerp van praktisch sociaal onderzoek en dus ook van theoretische analyse. Naarmate men maatschappelijk leven en maatschappelijke organisatie intensiever benut voor de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid, zullen ook de vraagstukken van de gedragsveranderingen ten behoeve van een bepaalde maatschappelijke ontwikkeling, in de sociale wetenschappen aan betekenis toenemen.² In tijden waarin sociale verhoudingen sterker onder druk komen te staan, waarin spanningen tussen bevolkingsgroepen toenemen, verschuivingen of omkeringen in het maatschappelijke leven op til zijn of doorbreken, zullen de sociale en andere vraagstukken die hiermee samenhangen zich in toenemende mate aan de onderzoekers opdringen. En dit niet alleen vanwege academische belangstelling, maar vooral om de voorlichting en het inzicht die de mens behoeft in de eigen sociale ontwikkeling *om deze te beïnvloeden*.

In de Amerikaanse literatuur vooral, wordt aandacht geschonken aan sociale verschijnselen die in zekere zin als ongewenst moeten worden beschouwd en die begrepen worden als: sociale pathologie, sociale desorganisatie, desintegratie, onaangepastheid – termen die elkaar weliswaar niet steeds of niet geheel dekken, maar die toch een gelijksoortig beeld suggereren.

INLEIDING EN VRAAGSTELLING

Dat de problemen van aanpassing of van gebrek aan aanpassing van de mens aan de veranderde en veranderende omstandigheden en van spanningen die hiermee gepaard gaan, vooral in Amerika onderwerp van studie zijn is, volgens Hofstra, naast vele andere factoren te verklaren uit de heterogene samenstelling van de Amerikaanse bevolking.³

Op andere wijze zijn aanpassingsproblemen bijvoorbeeld in Israël aan de orde gekomen. Het is hier minder de stormachtige technische ontwikkeling, ofschoon deze zich ook in Israël manifesteert, dan wel sterke demografische ontwikkeling, tengevolge van de immigratie, die hier de 'aanpassingsmoeilijkheden' veroorzaakt.⁴

Bij deze ontwikkeling aansluitend verklaren sociologen als Groenman en König het probleem van sociale aanpassing tot het *centrale* probleem van de sociale wetenschappen. Het is echter aan ernstige twijfel onderhevig of hiermee het onderwerp van studie voor de sociologie inderdaad juist wordt aangegeven. Hofstra merkt al op dat er van 'een eenzijdigheid van probleemstelling' sprake is in de opvatting van König, die aanpassing het groundbegrip der moderne sociologie noemt.⁵

Reeds eerder heeft de filosoof Pos gewezen op een neiging algemeen waarneembaar in wetenschappen die de mens tot object van studie hebben, om al te zeer 'de wisselwerking tussen de mens en de hem omgevende natuur te verklaren' van het gezichtspunt van de aanpassing uit:

'Deze wetenschappen mogen gaarne uit aanpassing aan omstandigheden, uit de strijd om het bestaan, uit overwinning van moeilijkheden de veranderingen in het menselijk wezen verklaren. Evenwel laat zich dat gezichtspunt der passiviteit niet absoluut doorvoeren, het vraagt om aanvulling door een ander eveneens onherleidbaar aspect: zonder de activiteit van het menselijk wezen geen geschiedenis van het menselijk geslacht en van de cultuur'.⁶

Ook de toonaangevende Duitse psycholoog Stern erkende dat de passieve betekenis die aanpassen heeft deze term ongeschikt maakt om het menselijk reageren aan te duiden. Dit is voor hem zelfs aanleiding geworden om zijn oorspronkelijke definitie van 'intelligentie' te wijzigen. Deze definitie luidde nl. aanvankelijk: 'Intelligenz ist die allgemeine Fähigkeit eines Individuums, sein Denken bewußt auf neue Forderungen einzustellen; sie ist allgemeine geistige Anpassungsfähigkeit an neue Aufgaben und Bedingungen des Lebens'. Zijn defi-

nitie veranderde Stern aldus: 'Intelligenz ist die Fähigkeit, sich unter zweckmäßiger Verfügung über Denkmittel auf neue Forderungen einzustellen'. Hierin kwam de term 'Anpassung' te vervallen: 'denn zuweilen wurde kritisch gegen meine Definition bemerkt, daß es – wenn Anpassung das Kriterium der intelligenten Handlung sei – keine 'spontane', sondern nur 'reaktive' Intelligenz geben könne'. Een misverstand dat Stern, zoals hij meedeelt, juist bedoeld had te voorkomen.⁷

Een eerste oriëntering geeft aanleiding tot het stellen van de volgende vragen:

1. Wat is te verstaan onder het verschijnsel van sociale aanpassing?

Wij zullen deze vraag nader toelichten: Het begrip aanpassen houdt een relatie in. Men kan vragen: wie of wat past zich aan bij wie of wat? Waar het sociale aanpassen betrekking heeft op de mens, kan de vraag in concreter vorm luiden: stelt men zich (sprekende van sociale aanpassing) voor, dat de mens zich aanpast aan zijn omgeving, dat m.a.w. de mens zijn gedrag, zijn levensbehoeften in overeenstemming brengt met de omstandigheden waaronder hij leeft? Of stelt men zich bij 'sociaal aanpassen' voor dat de mens zijn omgeving, zijn levensomstandigheden aanpast aan zijn levensbehoeften? Of zijn beide vormen van aanpassen onder 'sociaal aanpassen' begrepen?

2. Is het mogelijk aan te geven welke betekenis het sociale aanpassen, of het niet-aanpassen heeft?

3. Bestaan er criteria om deze betekenissen te waarderen en zo ja, welke?

Al naar gelang van de antwoorden die op deze vragen gegeven zijn, kunnen wij schematisch vier categorieën opvattingen onderscheiden.

1. De meest verbreide opvatting van aanpassing wordt, tevens naar haar ontstaanswijze, weergegeven door Kimball Young.

Over de ontstaanswijze van de term aanpassing ("adjustment") merkt hij op, dat deze zich in de psychologie uit het behaviorisme en de psychiatrie ontwikkeld heeft en ook in de sociologie uit twee gebieden stamt:

'In sociology, likewise, the term has grown up in two fields: in systematic sociology, where the term is used synonymously with adaptation of the organism to social environment; and in the field of social pathology, in which the word is employed with regard to

the relations of the person to his family, community, political state or economic order in reference to some assumed standard of norm.

In connection with systematic sociology the term has come into common parlance in the discussions of human ecology, in which emphasis is placed upon the adjustment of the personality to its geographical and social environment. In the latter field the term has been borrowed from clinical psychiatry and psychology in treating social problems of crime, delinquency, poverty and relief, feeble mindedness and the social implications of divergent personal life'.⁸

In deze meest gangbare opvatting, door Kimball Young hier in het kort beschreven, is sociaal aanpassen, het aanpassen van de mens aan zijn geografisch en sociaal milieu, welk aanpassen tevens als het gewenste gedrag van de mens wordt beschouwd. Deze opvatting treft men inderdaad nu eens meer dan minder duidelijk uitgesproken, nu eens meer dan minder consequent aan, zowel in de sociologische literatuur, als in het dagelijks leven. Ze is daar een richtlijn voor het *doen* en het *denken*. Het verschijnsel van het menselijk reageren ligt in deze gedachtengang vooral – naar de uitdrukking van Pos – in de passieve sfeer.

Bij König vinden wij deze opvatting uitgewerkt tot een theorie van de sociale verandering.⁹

2. Ook volgens Groenman is het verschijnsel van de sociale aanpassing van centrale betekenis. Zijn opvatting verschilt echter in twee opzichten van de voorafgaande. *Elke* reactie van de mens op zijn omgeving valt bij Groenman onder het begrip aanpassing.¹⁰ Hij laat buiten beschouwing of dit een aanpassen van de mens aan zijn omgeving betreft dan wel omgekeerd het aanpassen van de omgeving aan de mens. Het tweede verschil bestaat hierin dat Groenman van mening is dat de wetenschapsbeoefenaar als zodanig zich niet kan uitspreken over de waarde die een bepaalde vorm van aanpassing heeft.

3. Tegen de eerste opvatting, volgens welke het menselijk handelen te beschouwen is als aanpassing aan de omgeving, wordt door sommige sociologen als bezwaar aangevoerd, dat het menselijk reageren door 'aanpassen' te passief wordt uitgedrukt. Tegenover deze eerste opvatting zien Mannheim, Fromm, Allport het menselijk handelen als spontane of creatieve aanpassing.¹¹

4. Tot een vierde categorie kunnen we de opvatting van Hofstra rekenen, die eveneens kritisch staat tegenover de passiviteit en het streven naar conformisme in de eerste opvatting uitgedrukt. Ook de

creativiteit van het menselijk gedrag dat door Mannheim e.a. benadrukt wordt, kan voor Hofstra niet als maatstaf gelden van juist handelen, omdat het creatieve z.i. zeer spoedig in het destructieve kan omslaan, 'en daarmee uiteindelijk in het tegendeel van aanpassing, omdat datgene waaraan moet worden aangepast in het proces verdwijnt of dreigt te verdwijnen'.

Hofstra is evenals Groenman de mening toegedaan dat de sociologie geen waardeoordelen uitspreekt. Hijzelf aanvaardt deze echter impliciet in zijn betoog. Het aanpassen van de mens dient immers volgens Hofstra gericht te zijn op 'de waarden die in alle hogere ethiek, filosofie en religie voor de zelfverwerkelijking van mens en gemeenschap als het hoogste en als het uiteindelijk normale gelden'.¹²

Ongetwijfeld zijn met deze vier categorieën niet alle opvattingen omtrent aanpassen aan de orde gesteld. De verschillende opvattingen komen ook niet steeds in de zuivere vorm voor zoals zij hier werden aangegeven. Wij menen echter dat in ieder geval de belangrijkste opvattingen omtrent het verschijnsel van het sociale aanpassen in het schema zijn opgenomen en wij zullen deze in de volgende twee hoofdstukken nader bespreken.¹³

Met het vraagstuk van de menselijke aanpassing is, zoals uit het bovenstaande al kan worden opgemaakt, voor het maatschappelijk leven en daarmee voor de wetenschappen die zich met het maatschappelijk leven bezighouden, een fundamenteel vraagstuk aangeroerd. Er is bovendien gebleken, dat het om tot een beter begrip te komen het nodig is de volgende onderscheiding te maken in de reactiemogelijkheden van de mens:

1. De mens kan zich aanpassen aan de omgeving en de omgeving onberoerd laten.
2. De mens kan zijn omgeving aanpassen aan zichzelf.

Het gaat hierbij om verschillende betekenissen van aanpassen, die echter gewoonlijk door een en dezelfde term aanpassen worden aangegeven.

III. Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de sociologische literatuur

Wij zullen nu een aantal theorieën van sociologen bespreken, die o.i. representatief geacht kunnen worden voor de verschillende opvattingen die wij in het vorige hoofdstuk onderscheiden hebben.

GILLIN. De Amerikaanse socioloog Gillin, die in zijn omvangrijk werk *Social Pathology* de verschijnselen van niet-aanpassing, onaanpastheid 'sociaal-pathologisch' noemt, doelt hiermee op niet-aanpassing aan *sociale* omstandigheden. Hij stelt daarbij vast:

'that society has established more or less *definite* standards for conduct in each social situation. These standards are not absolute, and there is usually a rather wide range around what might be called the 'norm', but to be socially approved, *one's conduct must come within this area*. An individual who does not approximate these standards is said to be unadjusted.' (p. 9 cursief M.)

Gillin noemt weliswaar deze 'standards' niet absoluut, waardoor men de indruk zou krijgen, dat de bewegelijkheid, de veranderlijkheid van het maatschappelijk leven ook in zijn beschouwing tot hun recht komen. In werkelijkheid verabsoluteert hij de 'standards'. Immers, afgezien van een marge van tolerantie mag de mens volgens Gillin een bepaald gebied waar deze 'standards' geldig zijn, niet te buiten gaan. Wanneer hij het hoofdstuk in zijn boek: 'what is social pathology?' begint met vast te stellen: 'life, from birth to death, is a struggle for adjustment', dan bedoelt hij hiermee zoals uit zijn betoog verder blijkt in sociaal opzicht: aanpassing aan de bestaande sociale verhoudingen. Hiermee in overeenstemming is ook zijn opvatting dat 'harmonie' heerst in een 'statische' maatschappij, terwijl een 'dynamische' maatschappij 'sociaal-pathologisch' is (p. 10). De definitie die hij van 'sociale pathologie' geeft, luidt aldus:

'Social pathology is the study of the social patterns and processes involved in man's failure to adjust himself and *his* institutions to the necessities of existence to the end that he may survive and satisfy the felt needs of his nature'. (p. 17)

Terecht merkt Hofstra op dat 'necessities of existence' en 'the felt

needs of his nature' al even onbekende en onbepaalde grootheden zijn, waaronder ieder zich voorlopig iets anders kan denken.¹ Is het inderdaad zo, dat de mens alle behoeften die hij voelt ook zou moeten bevredigen om in leven te blijven of om zich te ontplooien? Deze definitie brengt de sociologie en de sociale praktijk niet werkelijk verder. Dit blijkt ook uit een merkwaardige tegenspraak die zij inhoudt als gevolg van het feit dat Gillin niet uitgaat van de sociale realiteit waarin wij leven, nl. een maatschappij met groeps- en klassentegenstellingen. Wat betekent zijn definitie bijvoorbeeld toegepast op de kapitalistische ondernemer en diens arbeiders? De ondernemer heeft een andere sociale natuur, ondergaat andere behoeften dan zijn arbeiders. Op essentiële punten zelfs zijn hun sociale naturen en hun behoeften aan elkaar tegengesteld. Wanneer nu het streven er op gericht moet zijn 'to adjust himself and his institutions to the necessities of existence to the end that he may survive and satisfy the felt needs of his nature', dan moet men als gevolg hiervan verwachten dat beide partijen elkaar zullen bestrijden. Maar deze strijd noemt Gillin juist weer 'sociaal-pathologisch' (p. 399, 401).

Gillin is in zijn opvatting omtrent aanpassen te beschouwen als ver-tegenwoordiger van een grote stroming in de sociologie: Het menselijk gedrag heeft in deze opvatting een passief en conformistisch en weinig sociaal-creatief karakter. Hiermee hangt samen dat men het aanpassen van de mens aan zijn omgeving bij voorbaat als het gewenste, en niet-aanpassen als het ongewenste gedrag beschouwt. Een dergelijke opvatting biedt ook weinig mogelijkheid om differentiaties waar te nemen in het menselijk handelen. De critiek die Hofstra op deze veel voorkomende mening geeft, achten wij geheel ter zake:

'Een enkele opmerking moge hier nog worden toegevoegd over de problemen van aanpassing of gebrek aan aanpassing, die in de Amerikaanse sociologie en sociale psychologie zulk een grote rol spelen. Veelal stilzwijgend wordt in de betreffende literatuur aangenomen, dat aanpassing het sociaal en persoonlijk gewenste en dat gebrekkige aanpassing het ongewenste is. Vage eenheden als de maatschappij, het sociale milieu, de omstandigheden worden daarbij veelal aanvaard als de factoren waaraan de aanpassing moet plaatsvinden. Op de vragen waaraan in het bijzonder aanpassing gewent is, over de kwaliteit dēzer aanpassing, over de verschillen tussen het innerlijk en het uiterlijk aangepast zijn, over de motieven der aanpassing en zovele andere meer subtiële kanten van dit voor

mens en samenleving zo belangrijke probleem wordt nog te weinig ingegaan. Het conformisme wordt nog te zeer als het gewenste geïmpliceerd'.²

OGBURN. Op geheel andere wijze dan bij Gillin wordt het vraagstuk van de aanpassing door Ogburn gesteld in zijn studie '*Social Change*', dat in 1924 verscheen en nog steeds herdrukt wordt. Vier factoren veroorzaken bij hem de sociale evolutie: *invention* (de uitvinding), *accumulation* (de toename van technische kennis), *diffusion* (de verspreiding van deze kennis over de samenleving), *adjustment* (de aanpassing van het menselijk leven, gedrag aan de technische ontwikkeling). Het achterblijven van de verschillende elementen in onze samenleving bij de technische ontwikkeling is sinds Ogburn als de 'cultural lag' bekend geworden.

In deze opvatting wordt vóórondersteld dat de technische ontwikkeling als richtlijn voor het menselijk leven aanvaard moet worden. We kunnen ons voorstellen dat deze gedachte juist in Amerika met zijn stormachtige technische ontwikkeling is op gekomen. Een belangrijk aspect wordt evenwel in de visie van Ogburn verwaarloosd. Niet alle technische vooruitgang is bij voorbaat gunstig voor de menselijke ontplooiing. Ook in ander opzicht kan de technische vooruitgang alleen, geen maatstaf zijn van sociale vooruitgang. De vraag is of de technische vooruitgang, voor zover deze bevorderlijk kan zijn voor de menselijke ontplooiing, gelijkelijk alle leden van de samenleving ten goede komt en niet ten nadele werkt van bepaalde delen van de samenleving.

MANNHEIM EN FROMM. Mannheim ziet evenals Fromm het menselijk gedrag als creatieve, spontane aanpassing, waardoor het verschijnsel, zoals Hofstra dit uitdrukt, in een minder passieve sfeer komt te liggen. Zijn bezwaar tegen hun opvatting formuleert Hofstra aldus: 'De veel geprezen heerschappij over de omgeving, over de natuur slaat – dit is immers een van de meest tragische kanten van de menselijke activiteit – van het creatieve zeer spoedig om in het destructieve en daarmee uiteindelijk in het tegendeel van aanpassing, omdat datgene waaraan moet worden aangepast, in het proces verdwijnt of dreigt te verdwijnen'.³

Het bezwaar van Hofstra lijkt niet geheel juist omdat het creatieve steeds in zekere zin destructief is. En wanneer de genoemde sociologen

van creatief gedrag spreken, dan bedoelen zij ongetwijfeld hiermee een gedrag dat in het uiteindelijke resultaat als gunstig is te kwalificeren. Toch bevat Hofstra's bezwaar o.i. een belangrijke kern van waarheid, die wij iets nader willen uitwerken. Mannheim en Fromm geven, door te spreken van creatief gedrag, de mogelijkheid tot verwarring: De omschrijving 'creatief' bij een handeling of gedrag wekt in het algemeen ook de indruk van sociaal gunstig.⁴ Dit behoeft het allerminst te zijn. Men dient ook bij het vaststellen van 'creatief' gedrag zich af te vragen: creatief voor wie? Creativiteit ten behoeve van de ene mens kan in onze samenleving destructie voor de andere mens inhouden. Men heeft hier te doen met individuele en niet met sociale creativiteit. En zodra men niet alleen de individuele maar de ontplooiing van de gehele samenleving nastreeft, wordt dit van essentiële betekenis. Wanneer het menselijk gedrag voor de menselijke ontwikkeling toch in bepaald opzicht destructief blijkt te zijn, dan is dit het gevolg van het feit dat de mens nog niet in voldoende mate of niet op de juiste wijze creatief is geweest en dat hij de creativiteit niet op de algehele maatschappelijke ontwikkeling betrokken heeft.

Het verdient o.i. aanbeveling om ten aanzien van het menselijk gedrag, dat sociaal-historisch gunstig genoemd kan worden, te spreken van *maatschappelijk creatief gedrag*. Hiermee wordt het menselijk gedrag minder als uitsluitend individueel en meer als algemeen gunstig begrepen.

Een ander bezwaar achten wij het gebruik van de term 'aanpassen'. In de voorstelling dat het reageren op de omgeving creatief aanpassen is, wordt de creativiteit begrensd door het aanpassen. M.a.w. creatieve aanpassing kan betekenen dat de mens een zekere mate van creativiteit opbrengt om zich aan te passen aan levensomstandigheden die ongunstig zijn voor zijn ontplooiing. Men heeft dan te doen met schijn-creativiteit. Waarom niet eenvoudiger gesproken van 'creatief'? De toevoeging 'aanpassen' is overbodig en verwarrend.

Bovendien is het creatieve gedrag van de mens niet identiek te stellen aan spontaan gedrag. We menen zelfs dat de term spontaneïteit hier aanleiding kan worden tot misverstand. 'Spontaneous activity – aldus Fromm – is free activity of the self and implies, psychologically, what the Latin root of the word, *sponte*, means literally: of one's free will'.⁵ De uitdrukking spontaan gedrag houdt de gedachte in van een in de mens levende, autonome, vrije wil. Zo een vrije wil kan niet waargemaakt worden. Het gedrag, het streven, het denken en voelen

van de mens ontwikkelen zich onder voortdurende wisselwerking met de omgeving. In de hier geldende wetenschappelijke voorstelling is geen plaats voor een autonome wil. De wetenschap gaat ononderbroken voort naar omstandigheden te speuren die het menselijk gedrag beïnvloeden. Ze kent hierbij geen halt.⁶

HOFSTRA. Hofstra heeft in zijn studie *Het normaliteitsbegrip in de sociologie* een belangrijk commentaar gegeven op de verschillende opvattingen omtrent de sociale aanpassing. Hij critiqueert daarin ook voortdurend de neiging bij vele sociologen tot conformisme. De eigen opvatting van Hofstra omtrent de betekenis die aanpassing heeft, helpt ons echter weinig verder. Tegenover 'het uiterlijk conformisme het normaal vinden in de gewone zin, het ondoordachte, het oncritische, onzelfstandige oordelen en handelen' plaatst Hofstra: 'de waarden die in alle hogere ethiek, filosofie en religie voor de zelfverwerkelijking van mens en gemeenschap als het hoogste en als het uiteindelijk normale'. (p. 20) De vraag wat men te verstaan heeft onder zelfverwerkelijking van mens en gemeenschap en op welke wijze deze zich ontwikkelt, wordt door Hofstra niet beantwoord.

Hofstra neemt waar 'een steeds groter wordende samenhang, althans een steeds meer op elkaar aangewezen zijn, een in elkaar grijpen of botsen der factoren', en voegt hieraan toe: 'Welke soort eenheid daaruit groeien zal en welk soort normaliteit daarin mogelijk zal zijn, valt moeilijk te voorspellen, doch het is een vraag waarmee de mensheid zich noodgedwongen steeds meer bezighoudt en moet bezighouden'. (p. 21–22) De vage ideeën van Hofstra over 'het uiteindelijk normale' bieden weinig houvast voor sociaal-historische wetenschappen. Hofstra verplaatst in deze voorstelling 'het normale' in een al dan niet verre toekomst. Hiermee ontnemt hij aan het 'normale' in zijn gedachtengang het historische karakter. In het 'hoogste' en 'uiteindelijk' wordt 'het normale' verabsoluteerd.

IV. Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de sociologische literatuur (vervolg)

SOCIALE AANPASSING IN DE DEFINITIE VAN GROENMAN. Sociologie noemt Groenman: 'de studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband'. Hij licht dit aldus toe:

'Het verschijnsel van de aanpassing staat in deze definitie centraal, de aanpassing aan geografisch milieu, aan de medemens en aan het groepsbezit, hetwelk wij ook met de naam 'cultuur' kunnen aanduiden. In het contact met de omgeving in welke zin ook bedoeld wordt de mens, het zich aanpassende subject.¹

We moeten ons allereerst afvragen of een definitie, die uitgaat van 'de mens' handelend in groepsverband, van de mens zich aanpassend aan zijn 'medemens' wel voldoende recht doet aan een wetenschap die zich bezighoudt met de studie van sociale *processen*. Het wil ons voorkomen dat de door Groenman gecritiseerde Steinmetz in zijn definitie van *sociologie* het wezenlijke meer benadert: 'de sociologie is de wetenschap der feiten van het menselijk samenleven als zodanig, vormen, leven, ontwikkeling en verval'.² Hetzelfde kan gezegd worden van Steinmetz' definitie van de sociografie: 'de studie der volkeren en hun onderdelen in hun verscheidenheid'.³

Niets duidt er op dat de *ontmoeting* van twee volken, of van twee hunner onderdelen volgens deze definitie buiten de studie van de sociologie zou moeten vallen, zoals Groenman veronderstelt. (p. 4) De contacten die een volk al dan niet vrijwillig onderhoudt, raken op een of andere wijze zijn ontwikkeling. Wanneer men binnen het kader van de sociologie, respectievelijk sociografie, bijvoorbeeld de verhouding tussen 'boer' en 'arbeider' bestudeert, dan zijn deze beide geen loszwevende 'sociale atomen' maar exponenten van sociale groepen, die elkaars bestaan zelfs in hun eigen ontwikkeling veronderstellen. Daarom achten wij nog steeds Steinmetz' definitie ondanks de bezwaren die daar tegen in zijn te brengen, eerder te passen in de sociologische, en de definitie van Groenman in dit opzicht meer in de psychologische wetenschappen.⁴

Groenman spreekt zijn psychologische visie expressis verbis uit in een andere oratie⁵:

'Een systematisch antwoord op de vraag, in hoeverre Nederland een sociaal geheel is, kan slechts worden gegeven als wij uitgaan van de wijze waarop de enkele mens de wereld om zich heen beleeft en structureert. Dat ik hier van de enkele mens spreek en niet van de groep is uiteraard geen verspreking. Bij een andere gelegenheid heb ik eens de sociologie gedefinieerd als de studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband. Destijds heb ik mij verdiept in de aanpassing, nu wil ik er vooral op wijzen dat in deze definitie de mens centraal staat. (...). Het begrip 'groep' is voor ons (dit 'ons' omvat dus zeker niet alle sociologen, maar Groenman c.s., M.) een handig werkbegrip.'

Er zijn echter meer bezwaren aan te voeren tegen de definitie van Groenman. Vooral voor ons is de vraag belangrijk of de sociale activiteit van de mens wel geheel of voldoende aangegeven wordt door zijn formulering, zelfs wanneer men voorlopig met Groenman uitgaat van de betrekking tussen 'mens' en 'medemens'. Een belangrijke activiteit wordt door deze definitie niet onderscheiden, nl. die activiteit, waarbij de mens 'het geografisch milieu', 'de medemens', 'het groepsbezit' (cultuur) aan zich aanpast en zichzelf dus niet aanpast bij de omgeving.

We hebben immers *twee* reactiemogelijkheden bij de mens: het zich aanpassen aan de omgeving en de omgeving aanpassen aan zich. Nu kan men aanvoeren dat in beide hier genoemde reacties het begrip 'aanpassen' aanwezig is en centraal staat. *Van de menselijke activiteit uit beschouwd*, betekent dit echter dat het aanpassen-van-de-omgeving-aan-zich in werkelijkheid *zich niet-aanpassen* is. 'Zich aanpassen' en 'zich niet-aanpassen' zijn activiteiten die *beide* optreden, maar van verschillende kwaliteit zijn. Door één activiteit van de twee onvermeld te laten, althans niet met name te noemen, in dit geval dit zich niet-aanpassen, doch 'aanpassen aan zich', houdt men zijn definitie onvolledig, een onvolledigheid echter die van fundamentele betekenis is. Onze bezwaren gelden de *definitie* die Groenman geeft. Het verschijnsel van niet aanpassen van de mens aan zijn situatie wordt door Groenman wel als een mogelijke factor in de menselijke ontwikkeling gezien. Dit blijkt uit zijn overweging:

'Men kan de aanpassing van de mens aan de situatie, waarin hij verkeert, of van de situatie van de mens niet doeltreffend bevorderen, als men niet de oorzaken der aanpassingsmoeilijkheden kent'. (p.16) In zijn voordracht voor de Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht, stelt hij:

'Misschien moeten we het zelfs in het groot juist wel hebben van die zogenaamde 'slecht-aangepasten', van die 'Geister die stets verneinen', van de non-conformisten, die hun eigen gang gaan, die 'op zich zelf zijn' of die hun eigen weg gaan tegen de samenleving in, althans tegen de geest der eeuw.'

Hij laat echter een onderzoek naar de essentiële vraag, of inderdaad, en zo ja, waarom en onder welke omstandigheden, wij het in het groot 'misschien'(!) juist moeten hebben van de slecht aangepasten, buiten beschouwing. Hij licht ons in omtrent de motieven die hem tot dit standpunt geleid hebben:

'Wie een bepaalde vorm van aanpassing gebrekkig wil vinden, die mag dat van de wetenschap gerust doen; de wetenschap constateert alleen hoe dan die aanpassing is, zonder zelf daarover een oordeel te vellen. Dat is, geloof ik, dan vooreerst wetenschappelijk verantwoord, maar het is daarnaast meen ik ook veilig, omdat een bepaalde toestand, die inhoudt de verhouding van een individu tot zijn omgeving, zeer wel zowel positief als negatief kan worden geëvalueerd'.⁶

Het is dus de opvatting van Max Weber die hier wordt weergegeven. Groenman meent dat het daarom de voorkeur verdient zich in de wetenschap te beperken 'tot een neutraal begrip aanpassing'. Dit begrip wordt dan aldus nader door hem omschreven:

'de wijze waarop de mens rekening houdt met of reageert op zijn omgeving. Ik spreek geen enkele waardering uit. De mens kan daarmee veel rekening houden, of weinig, of in het geheel niet. Hij kan op allerlei wijzen ermee rekening houden: contact zoekend, aangeboden contact aanvaardend, contact vermijdend of weigerend, rebellerend. Hij kan zijn eigen intentioneel bedoelend gedrag wijzigen of niet, in antwoord op wat hij ontmoet.

Aanpassing is dus ook een andere omschrijving van de wijze waarop en de mate waarin iemand, een gezin of een groep antwoord geeft op wat de omgeving hem biedt'.

Men kan zich afvragen wat Groenman bewogen heeft om de term 'aanpassen' te gebruiken voor al het menselijk reageren, het actieve zowel als het passieve. Aanpassen is een term die in het spraakgebruik een passieve betekenis heeft en in deze betekenis veelal gehanteerd wordt in de sociologische literatuur (zie ook de mening hierover van Pos, Stern, Hofstra). Wanneer bovendien in de sociologische literatuur en in de sociale praktijk aanpassen van de mens aan bestaande

verhoudingen (cultuurpatroon, milieu, spelregels, American way of life) veelvuldig als het gewenste wordt voorgesteld, dan is het welhaast onvermijdelijk dat een definitie van sociologie als de studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband, tot allerlei misverstanden aanleiding zal geven. Het is tenslotte zelfs zo dat met dit 'aanpassen' waaronder *elke* menselijke reactie zou moeten vallen de mens niet in het minst in *zijn* reageren onderscheiden wordt van het reageren van dier of plant.⁷

Wanneer toch ieder reageren van de mens t.o.v. zijn omgeving onderwerp van studie is voor de sociologie, waarom dan niet sociologie eenvoudig gedefinieerd b.v. als 'studie van het reageren van de mens op zijn omgeving in groepsverband'? Het adjectief 'aanpassend' kan beter gemist worden. Het is dan overvloedig en kan – gezien het spraakgebruik – aanleiding tot misverstand geven. Of heeft Groenman niet toch een meer beperkte betekenis van aanpassing in gedachten en wel de meer passieve? Hij suggereert dit als hij op zijn definitie, ter toelichting, laat volgen:

'Het is niet moeilijk om aan te tonen dat in de huidige sociologische literatuur het verschijnsel van de aanpassing van centrale betekenis is. Allerlei onderwerpen, waaraan de sociologie haar aandacht geeft, zijn al bij eerste verkenning als aanpassingsproblemen aan te duiden'.⁸

Als inderdaad, volgens Groenman, 'aanpassen' al het menselijk doen en laten omvat, waarmee zal de huidige sociologie zich dan anders bezighouden dan met 'aanpassen'? Zal men dit nog moeten aantonen? En kan dit anders liggen voor de hedendaagse sociologie dan voor de sociologie in verleden of toekomst?

Wij achten ook deze term 'aanpassen' niet neutraler dan 'niet-aanpassen'. De neutraliteit van een term wordt niet bepaald door haar positieve of negatieve vorm. Naar onze mening is zowel de term 'aanpassen' als de term 'niet-aanpassen' neutraal omdat hiermee nog niet uitgedrukt wordt de al dan niet gunstige werking ervan voor de mens, voor de groep, voor de samenleving, voor de omgeving.

Wanneer men in de relatie mens-omgeving schematisch gezien van de menselijke activiteit uit twee mogelijkheden kan onderkennen, aanpassen of niet-aanpassen aan de omgeving, dan heeft men hier in het gedrag, hoe men dit ook wil benoemen, objectief en zonder daar vooralsnog een waarde-oordeel over uit te spreken, met twee verschillend gearde reacties te doen.

Het zal tot verheldering van ons inzicht in het menselijke handelen leiden, als we verschillend gearde reacties ook door verschillende benamingen aangeven. Dan immers kan ook de vraag gesteld worden: onder welke omstandigheden en ten opzichte waarvan is aanpassen, c.q. niet-aanpassen als gunstig of ongunstig te waarden? Wij gaan nl. uit van de gedachte dat 'de wetenschap' er zich niet blijvend van kan onthouden een oordeel uit te spreken in het probleem of 'aanpassen' en 'niet-aanpassen' aan de omgeving, zoals wij dit onderscheiden, of 'reageren op de omgeving', zoals Groenman het menselijk doen en laten samenvat, positief dan wel negatief voor de mens gewaardeerd moet worden. Onze mening hieromtrent is, dat de wetenschap er zeker naar moet streven tot een zo zuiver mogelijke waardering in dit opzicht te komen. En wel op grond van de volgende overweging: Het menselijk denken stelt steeds beter dan het dierlijk instinctief reageren in staat te oordelen wat voor het levensbestaan (in zijn totaliteit gezien) gunstig of nadelig is of kan worden. Wetenschappelijk denken is – door toepassing van telkens verbeterde methoden en technieken – zich verfijnend, zich verruimend, zich verdiepend, kortom zich perfectionerend menselijk denken. Tussen menselijk denken en wetenschappelijk denken is geen scheiding te maken. Menselijk denken ontwikkelt zich steeds meer tot wetenschappelijk denken. Het menselijk denken, en dus het wetenschappelijk denken, is een factor werkzaam ten behoeve van de menselijke ontplooiing. Men verwacht van dit denken een steeds juistere en een steeds meer omvattende beoordeling, waardering van het menselijk reageren. Het steeds meer wetenschappelijk denken van de mens zal ook steeds beter richtlijnen kunnen en moeten geven voor het praktisch handelen van de mens. (Zie ook hoofdstuk I).

WETENSCHAP EN PRAKTIJK. Wij zijn van mening, en uit ons verdere betoog zal dit telkens blijken, dat de wetenschap niet kan volstaan met alleen te constateren *hoe* een aanpassing is 'zonder zelf daar een oordeel over te vellen'. De wetenschap dient – zo goed als het onder gegeven omstandigheden mogelijk is – voor te lichten of, op welke wijze, in welke mate, een verschijnsel gunstig dan wel ongunstig is voor de mens.

We zouden 'de wetenschap' zelfs los maken van haar ontstaans- en bestaansbasis, als wij van deze geen voorlichting zouden verwachten – zo goed als mogelijk is onder de gegeven omstandigheden – omtrent ons handelen ten behoeve van de menselijke ontplooiing.

We beschouwen het bijvoorbeeld als een taak van de wetenschappen te onderzoeken waarom in het sociale leven de reacties van de mensen op sociale verschijnselen in bepaalde opzichten uiteenlopen, waarom deze reacties zijn zoals ze zijn, en waarom in dezelfde situatie één categorie van de bevolking meent dat de mens zich moet aanpassen aan de situatie, terwijl een andere categorie juist de mening is toegedaan dat men dit niet moet doen. Max Weber heeft als één van de eersten in de sociologie dit losmaken nadrukkelijk nagestreefd.

'Die zunehmende Intellektualisierung und Rationalisierung bedeutet also *nicht* eine zunehmende allgemeine Kenntnis der Lebensbedingungen, unter denen man steht. Sondern sie bedeutet etwas anderes: das Wissen davon oder den Glauben daran, daß man, wenn man *nur wollte*, es jederzeit erfahren könnte, daß es also prinzipiell keine geheimnisvollen unberechenbaren Mächte gebe, die da hineinspielen, daß man vielmehr alle Dinge im Prinzip durch *Berechnen beherrschen* könne. Das aber bedeutet die Entzauberung der Welt.' (cursief W.)⁹

De vraag is niet essentieel of er sprake kan zijn van een 'Entzauberung der Welt'. Men zou, wanneer men zich in deze gedachtenwereld vermeen wil, met evenveel zo niet met meer recht kunnen spreken juist van een betoveren van de wereld door de mens als men diens creatief vermogen gadeslaat. Belangrijk is ook niet de vraag of de mens weet of gelooft dat er voor hem, als hij slechts wil, in principe geen geheimzinnige onberekenbare machten bestaan. Zelfs is in eerste instantie de vraag naar hetgeen de mens al dan niet bereikt heeft niet essentieel bij een beoordeling van het proces van het berekenen en het beheersen. Voor het richting geven aan het denken is in eerste instantie belangrijk de vraag welk *streven* de mens als mens eigen is. Het antwoord dat wij gemeend hebben hierop te moeten geven luidt dat de mens, ook waar hij blijkt te falen, toch de steeds betere bescherming van zijn levensbestaan *nastreeft*, en dat hij hiertoe de wetenschap en techniek ontwikkelt. De bescherming die de mens zoekt leidt tot grotere ontplooiing van zijn veelzijdige persoonlijkheid. Voor de mens betekent bescherming: 'ontplooiing'. Nu kan men verschijnselen signaleren die op het tegendeel lijken te duiden van de nagestreefde ontplooiing. Inderdaad. Maar dan is ook telkens weer de volgende stap: het zoeken naar de oorzaken die de ontplooiing belemmeren, om deze op te heffen. Men stelt het probleem te abstract, wanneer men daarbij buiten beschouwing laat het feit, dat wij onze sociale verhoudingen nog niet

beheersen, dat er in onze samenleving nog steeds geprivilegeerde groepen bestaan die hun privileges, koste wat het koste, willen behouden, dat – als gevolg daarvan – een omvattende en verstrekkende berekening en planning verhinderd wordt. Door de toenemende verwevenheid van onze sociale problemen wordt het beheersen van onze sociale verhoudingen een steeds dringender probleem.

Wij willen in dit verband vooral aandacht schenken aan een andere uitspraak van Weber die zich juist met dit probleem intensief heeft beziggehouden en die door velen te dien aanzien als autoriteit wordt aanvaard.

‘Eine empirische Wissenschaft vermag niemanden zu lehren, was er *soll*, sondern nur, was er *kann* und – unter Umständen – was er *will*’ (cursief W.)¹⁰

In historisch perspectief gezien toont de ervaring aan, dat de mens in werkelijkheid met behulp van de wetenschappen, dus op grond van systematisch onderzoek, nu eens minder dan meer bindend, aangegeven heeft en aangeeft wat in de samenleving op een gegeven ogenblik behoort te gebeuren in het belang van de menselijke ontplooiing. Hierbij kunnen fouten en vergissingen begaan worden, hierbij kunnen de mogelijkheden achterblijven bij de behoeften, hierbij kunnen ten aanzien van bepaalde conclusies weerstanden optreden bij delen van de samenleving, dit alles verandert niets aan de waarneming dat de mens voortdurend naar een grotere levensontplooiing streeft en de wetenschap in dienst hiervan stelt.

De historie van wetenschap en van menselijke emancipatie leert dat, op welke wijze, door welke noodzaak de wetenschap d.w.z. de wetenschappelijke onderzoeker, tracht te oordelen en te waarderen. Iedere dag draagt hiertoe zoveel nieuwe feiten als bewijzen aan. Wanneer men het eens kan worden over het feit dat de mens zijn levensbescherming nastreeft en dat dit gebeurt door het veranderen van zijn levensomstandigheden, dan verkrijgt men in laatste instantie zelfs een waarde vrije waarneming, die als richtlijn voor het verdere denken, voor het kennen en keuren om met Polak te spreken, dient. Kruyt is, in de discussie met Polak en Hoetink n.a.v. Webers opvattingen, met Weber van mening dat de fundering van de ‘waarden’ die men aan wetenschappelijk verkregen gegevens moet toekennen ‘juist niet’ door de wetenschap verstrekt kan worden.¹¹ Hij deelt de opvatting van Bouman, dat deze vragen wel het sociologisch denken raken, maar niet tot het gebied van de sociologie als zelfstandige wetenschap be-

horen.¹² Wij kunnen hierbij vragen: Waarom zou dit zo zijn? Deze uitspraken zijn subjectief en arbitrair. Ze zijn niet wetenschappelijk gefundeerd. Men spreekt daarbij van ‘laatste en diepste waarden’ alsof men weet dat zulke waarden bestaan en wat men daaronder heeft te verstaan. Men ontwijkt hiermee een discussie tussen ‘levensbeschouwing’, (‘levensovertuiging’) en wetenschap. Van de zijde van de wetenschappelijke onderzoeker is er geen enkele aanleiding zo een discussie te schuwen. Integendeel de wetenschappelijke onderzoeker kan op goede grond van oordeel zijn dat wetenschappelijke voorlichting de ‘levensbeschouwing’ gunstig voor de menselijke ontplooiing kan beïnvloeden. Wetenschappelijk inzicht kan tot levensbeschouwing worden. Beiden hebben dezelfde wortels: het menselijk streven naar een beter gewaarborgd bestaan.¹³

We zullen deze uitweiding, die te enen male onvermijdelijk is in een vraagstuk van sociale aanpassing en niet-aanpassing, in een fundamenteel vraagstuk dus van de menselijke en sociale ontwikkeling, besluiten met een samenvatting van onze gedachtengang. Wij zijn ons daarbij bewust, dat wij aan tal van belangrijke aspecten van het probleem voorbijgaan. Maar ook dit is onvermijdelijk. Voor de onderzoeker bestaan er geen wetenschappelijk verantwoorde argumenten die hem kunnen weerhouden er naar te streven de betekenis van feiten en processen voor de menselijke ontwikkeling met wetenschappelijk verantwoorde methoden te waarderen.

Niet wetenschappelijk verantwoorde richtlijnen zijn voor hem niet bindend. Op het moment dat de wetenschappelijke onderzoeker zich door niet wetenschappelijk gefundeerde richtlijnen laat leiden, op dat moment houdt hij op wetenschappelijk te werken. En hiermee komen we terug op ons onderwerp.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES. In de sociologische literatuur wordt het menselijk reageren aangeduid door de term aanpassen. Bij sommige onderzoekers krijgt aanpassen een meer genuanceerde betekenis door toevoeging van het adjectief ‘creatief’, ‘spontaan’. De bezwaren die wij voelen bij het hanteren van de term aanpassen voor het menselijk handelen zullen wij hier samenvatten. Wij volgen hierbij ons schema op p. 22–24.

1. De term ‘aanpassen’ heeft in het spraakgebruik passieve betekenis (Pos, Hofstra, Koenen, van Dale). Zij is van toepassing op het dierlijk reageren, omdat zelfs de activiteit van het dier een passieve

karakter heeft: het gehoorzaamt instinctief aan de krachten van zijn omgeving. Het gedrag van de mens daarentegen krijgt steeds meer een actief karakter, naarmate hij meer zijn omgeving verandert. In de opvatting die het menselijk reageren voorstelt als een louter aanpassen aan de omgeving wordt de sociaal-creatieve activiteit van de mens, welke ontstaat als de mens zijn omstandigheden verandert, verwaarloosd. In deze voorstelling krijgt het menselijk handelen een 'conformistisch' karakter. Het aanpassen aan gegeven omstandigheden kan noch biologisch, noch sociaal steeds het wenselijke zijn en kan dus niet het menselijk gedrag typeren.

2. In de opvatting die al het menselijk reageren, het zich aanpassen aan de omstandigheden en het aanpassen van de omstandigheden aan zich, m.a.w. het zich niet aanpassen, met één term 'aanpassen' aanduidt, wordt nagelaten twee kwalitatief verschillende reactiesoorten met name te onderscheiden. Men krijgt daardoor geen duidelijk omschreven uitgangspunt om de sociaal-historische betekenis van elk van deze reactiemogelijkheden van de mens te bestuderen. 'Aanpassing' als een 'modus vivendi in relatie tot de sociale omgeving', als 'een andere omschrijving van de wijze waarin iemand, een gezin of een groep antwoord geeft op wat de omgeving hem biedt' ('eenvoudig niets doen is dan even zeer een vorm van aanpassing als duidelijk reageren')¹⁴ houdt niets in wat kenmerkend is voor het menselijk reageren en kan, zowel wat de benaming als wat de nadere omschrijving betreft, direct toegepast worden op het reageren van elk levend organisme in dieren- en plantenwereld. Het begrip is hier zo ruim en omvattend, dat het gehanteerd kan worden in alle biologische wetenschappen. Daarmee verliest het o.i. zijn bruikbaarheid in de sociale wetenschappen. Bovendien bestaat het gevaar dat de conformistisch denkenden ook dit aanpassen, dat zowel het meer passieve als het meer actieve reageren moet omvatten, al te geredelijk louter in de meer gangbare passieve betekenis zullen overnemen en hanteren.

3. Het typisch menselijk reageren wordt door creatief aanpassen naar onze mening niet voldoende aangegeven. Wat creatief voor de ene groep is kan destructief zijn voor de overige samenleving (Hofstra). Men kan ook zeer creatief zijn in het vinden van mogelijkheden om te vluchten voor de eigenlijke moeilijkheden, die het leven bedreigen, waardoor men in werkelijkheid niet tot ontplooiing komt, maar zijn ontplooiing veel meer belemmert. Deze creativiteit houdt dan in wezen een (passief) aanpassen in aan de gegeven omstandigheden. Spontane

aanpassing, een omschrijving die uitgaat van een „vrije” wil kan o.i. wetenschappelijk geen dienst doen, omdat het fungeren van een vrije, onafhankelijke, wil een vooronderstelling is die wetenschappelijk niet aanvaardbaar kan worden gemaakt.

4. In de vierde opvatting wordt het 'uiterlijk conformisme, het normaal vinden in-de-gewone-zin, het ondoordachte, het oncritische, onzelfstandige oordelen en handelen', waarbij dus volgens de eerste categorie van ons schema aangepast zou moeten worden, afgewezen en vervangen door 'het hoogste' en 'het uiteindelijke normale', dat zijn 'de waarden die in alle hogere ethiek, filosofie en religie voor de zelfverwerkelijking van mens en gemeenschap' aanwezig zijn. Hier wordt het 'normale' in een al dan niet verre toekomst verplaatst. In het 'hoogste' en 'uiteindelijke' wordt 'het normale' verabsoluteerd. Het 'normale' verliest ook in deze gedachtengang zijn sociaal-historische karakter.

De vraag die uit het voorafgaande naar voren komt is deze: Hoe kan men wetenschappelijk op de meest verantwoorde wijze die reactiemogelijkheden benoemen die eigen zijn aan de mens? Wij menen dat deze vraag het best beantwoord zal worden als men uitgaat van de onderscheiding in reactiesoorten die men kan maken, n.l. 1. het (zich) aanpassen van de mens aan zijn omgeving en de omgeving onberoerd laten; 2. het veranderen van de levensomstandigheden naar gelang van de behoeften, dus het zich niet voegen naar, zich niet aanpassen bij deze levensomstandigheden. Nu kan men de terminologie in overeenstemming brengen met deze onderscheiding en het (zich) aanpassen aan de omstandigheden 'aanpassen' en het (zich) niet aanpassen daarbij ook 'niet-aanpassen' noemen. Er zijn een aantal redenen, op grond waarvan wij aan deze terminologie de voorkeur geven boven die welke door andere auteurs wordt voorgesteld:

1. De term 'aanpassen' in de betekenis van zich aanpassen bij omstandigheden, die men ongemoeid laat, sluit aan bij het algemene spraakgebruik, waarin aanpassen een meer passief karakter heeft. Een benaming die uit de praktijk van het dagelijks leven naar voren komt vermindert de kans op misverstanden.

2. Hieruit vloeit voort dat men met 'niet-aanpassen' aan de omgeving het meer actieve karakter van het menselijk optreden kan aanduiden.

3. Door deze onderscheiding in het menselijk optreden van aanpassen en niet-aanpassen aan de levensomstandigheden kan nu elk van beide op zijn sociaal-historische betekenis bestudeerd worden.

Door de termen 'aanpassen' en 'niet-aanpassen' wordt uitsluitend de aard van de reacties uitgedrukt en niet hun positieve of negatieve waarde in enig opzicht voor de mens. De betekenis van aanpassen en niet-aanpassen in een concrete situatie moet telkens onderzocht worden. Al naar gelang van de omstandigheden kunnen aanpassen en niet-aanpassen positief of negatief zijn.

4. Het onderscheiden van aanpassen en niet-aanpassen laat zien dat en hoe de ene maatschappelijke situatie zich uit de voorafgaande ontwikkelt. Het zal mogelijk blijken daardoor het maatschappelijk gebeuren als een doorlopend proces te begrijpen en als zodanig te bestuderen en te behandelen.

We zouden voor de negatieve uitdrukking 'niet-aanpassen' (aan de omgeving) wellicht een handzamer term kunnen bedenken, bijvoorbeeld 'creëren' of 'sociaal creatief zijn'. We zullen dit evenwel in deze studie bij voorkeur niet doen, omdat wij er een programmapunt van hebben gemaakt exact vast te stellen waarin het typisch menselijk handelen bestaat. Dit komt duidelijker tot uitdrukking in de term 'niet-aanpassen'.

V. Dierlijke en menselijke reacties op de omgeving

We zullen aantonen dat het juist is aanpassend en niet-aanpassend handelen van de mens te onderscheiden door het dierlijk en menselijk reageren op de omgeving te vergelijken.

AANPASSING. Elk dier maakt gebruik, om te kunnen leven en om zich te handhaven, van de hem omringende fysische en biologische omgeving. Deze maakt het hem mogelijk om zich te voeden, zuurstof tot zich te nemen, zich voort te bewegen, zich te beschermen, zich voort te planten. Wanneer de omstandigheden het dierlijk wezen goed gezind zijn dan kan het gedijen, zich voortplanten. Het zal als soort in leven blijven, al moet het als individu te gronde gaan overeenkomstig de wetmatigheid die het biologisch proces naar soort en individualiteit regelt. Wanneer de omstandigheden het dier ongunstig worden, dan bestaan er schematisch o.m. de volgende mogelijkheden:

1. De hele groep, die in ongunstige omstandigheden terecht komt, gaat te gronde. Soms omvat die hele groep ook de soort en dan gaat de hele soort verloren. Zo zijn er in de loop der tijd tal van soorten uitgestorven, omdat het voedsel in voldoende mate ontbrak, omdat het klimaat, waarin zij gewend waren te leven in voor hen ongunstige zin veranderde, omdat er een kwaadaardige vijand opdaagde en de dieren geen tijdig heenkomen vonden.
2. Het dier trekt zich terug naar veiliger, bewoonbaarder oorden. Als deze veiliger oorden niet al te ver weg zijn, dan zal een deel van de groep, van de soort of het geheel kunnen ontkomen.
3. Ook kunnen de sterksten overleven ('survival of the fittest', 'survival of the fit'), zodat de soort in een weerbaarder vorm blijft voortbestaan.
4. De invloeden uit de omgeving zijn weliswaar niet zó destructief dat de groep wordt uitgeroeid. Doch de groep leidt een kwijnend bestaan eventueel tot beter tijden.

Vooraf palaeontologie en erfelijkheidsbiologie verschaffen over deze ontwikkelingen inlichtingen.¹

In alle gevallen verandert het dier en blijft de omgeving nagenoeg

haar eigen oorspronkelijke kracht vertonen. Het dier grijpt niet voortgaand in om de omgeving in voor hem gunstige zin te veranderen en voor zover de omgeving toch verandert, is dit niet de opzet van het dierlijk ingrijpen.

Hoe gedraagt zich de mens onder ongunstiger wordende omstandigheden in de omgeving? We kunnen hier ten dele een ontwikkeling waarnemen als bij het dier:

1. Grote delen van de mensheid zijn in de loop der tijd onder allerlei omstandigheden ten ondergegaan.
2. Men kent ook de verplaatsing naar veiliger oorden. Hiervoor is 'de grote volksverhuizing' een klassiek voorbeeld.
3. Soms hebben alleen de sterksten het kunnen redden.
4. Ook bij de mensen zien we groepen, die onder de ongunstige omstandigheden in het milieu een kwijnend bestaan leiden. Deze leven dan in zeer primitieve omstandigheden 'aan de rand van het bestaan'. We kunnen hierbij denken aan de Indianenstammen in ontoegankelijke moerassen van Zuid-Amerika, aan de Pygmeeënvolken in de oerwouden en moerasgebieden van Centraal-Afrika. We kunnen m.m. ook denken aan de slumbewoners in de wereldsteden.

Voorals archaeologie, historische wetenschappen, culturele anthropologie en sociologie lichten in omtrent deze verschijnselen.

NIET-AANPASSING EN ONTPLOOIING. De mens heeft echter een mogelijkheid ontwikkeld om zich tegen de schadelijke invloeden uit de omgeving te beschermen, die de genoemde in betekenis overtreffen.

5. De mens past zich niet in de eerste plaats aan de omgeving aan, maar hij past de omgeving aan zich aan.²

De mens is niet alleen afhankelijk ten opzichte van de omgeving, of in afweer en verdediging, maar hij treedt tegelijkertijd ook zich onafhankelijk makend van zijn omgeving op. Hij stelt zijn eigen milieu samen. Hier bestaat dus een fundamenteel verschil tussen mens en dier. De mens heeft in 'de strijd om het bestaan' een eigenschap ontwikkeld, die hem superieur maakt aan het dier en die hem in staat stelt om zich in dit opzicht op steeds hoger niveau te ontwikkelen: *deze eigenschap* is de eigenschap van het *niet aanpassen*.

Het dier reageert op een bepaalde situatie met het instinct eigen aan zijn soort, een instinct dat bij het ene individu fijner afgestemd kan zijn dan bij het andere. Genetische veranderingen in eigenschappen van

de diersoort komen slechts onder zeer bijzondere omstandigheden tot stand en blijven van omvang beperkt. Ze ontstaan ook zonder dat het dier zijn activiteit er op gericht heeft om deze veranderingen te bereiken.⁴ Het behoort niet tot het wezen van een diersoort om – 'in de strijd om het bestaan' – voortgaand en steeds meer rationeel zich niet aan de omstandigheden aan te passen.⁵

De mens kan als 'tool-making animal' met behulp van werktuigen zijn eigen lichaamsorganen versterken of nieuwe organen ontwikkelen. Door de ontwikkeling van zijn technische instrumentarium gaat hij voort dit onophoudelijk te doen en 'schrijft' zo de geschiedenis van zijn soort. Deze geschiedenis is sociaal van aard. Hiermee wordt niet ontkent, dat ook in de geschiedenis van de mens als soort zich eveneens veranderingen van fysisch-chemische en biologische aard kunnen voltrekken.

De ontwikkeling van het abstracte denken dat hiermee gepaard gaat, maakt het de mens mogelijk rekening te houden met invloeden, die door tijd en ruimte of door een verwickeling buiten het direct bereik van zijn zintuigen of werktuigen ligt. De mens kan daardoor zich een taak stellen, een plan opmaken om verder afgelegen invloeden op zijn leven te bereiken. Hij is in staat, mede door de ontwikkeling van de spraak, tot sociaal organiseren en reorganiseren en, door overdracht, tot voortdurend vermeederen van kennis. De uitvinding van het schrift perfectioneert al deze mogelijkheden in steeds sterker mate. In hoe ruimer omvang de mens zich ontplooit door niet-aanpassing aan het levensmilieu waarin hij zich op een gegeven ogenblik bevindt, des te meer verwijderd hij zich als mens van het dierlijk leven. Met het toenemen van het aantal verder en dieper liggende problemen die hij in principe waarneemt, en waaraan hij zich niet-aanpast, verdiept hij ook zijn abstracte denken. Wanneer men ten aanzien van iemand vaststelt dat hij 'zijn tijd vooruit' is, dan kan men op grond van het door ons betoogde concluderen, dat die individuele mens in bepaalde opzichten meer problemen waarneemt en wellicht ook tot de oplossing ervan bijdraagt dan in het algemeen zijn tijdgenoten vermogen, m.a.w. dat zijn abstract denkvermogen in verhouding tot anderen in deze opzichten groter capaciteiten, meer verfijning heeft verkregen, m.a.w. dat zijn eigenschap van de niet-aanpassing aan de omgeving sterker is ontwikkeld.⁶

Naarmate de mens samenhangen, die zich in zijn levensmilieu voordoen in wijder verband, zowel in ruimte als in tijd, leert ontdekken en

berekenen, kan hij zich ook steeds verdergaand tegen voor hem schadelijke invloeden beschermen en zal hij processen, die voor zijn levensontplooiing gunstiger zijn, in werking kunnen stellen. Hiermee ontwikkelt de mens het rationalistisch proces, d.w.z. de mens treedt zijn omgeving steeds meer rationeel tegemoet. De mens bestudeert zijn levensmilieu en herschept dit. Dit doet hij denkend en handelend.

Men moet de betekenis van het abstracte denken in haar *sociaal-historische* ontwikkeling zien. Het zijn de problemen die zich ter oplossing opdringen aan de mens, die zich dan inspannt om een oplossing te vinden en daarbij zijn denken ontwikkelt. Technische uitvindingen, organisatorische verfijningen, sociale differentiaties en geleidingen worden tot stand gebracht, nadat de mens in zijn ontwikkeling met nieuwe problemen geconfronteerd wordt. Dit behoort tot de ervaringen die iedereen dagelijks opdoet.

Men kan zelfs waarnemen dat technische uitvindingen, organisatorische verfijningen, sociale differentiaties en geleidingen niet tot stand komen door een spontane mutatie in de hersenen, zonder dat de mens eerst op een probleem gestuit is. Wel schept iedere vooruitgang d.w.z. iedere oplossing van een probleem de mogelijkheid tot het aantreffen van nieuwe problemen. Voor de mening van het ontstaan van een verbetering van het denken door een spontane mutatie van het verstandelijk vermogen bestaat geen enkele grond. Pannekoek wijst er in dit verband op dat het menselijk denken in vergelijking met dat van de dieren, niet enkel een kwantitatieve toename, maar een nieuw kwalitatief karakter ontwikkelt. Een vanzelf ontstaan hiervan zou een 'wonderschepping' zijn die buiten het gebied van de wetenschap ligt.⁷ 'Ook de oneindig langzame ontwikkeling van de eerste stenen werktuigen over duizenden van eeuwen spreekt daartegen; zij vertoont alle karaktertrekken van een uit zichzelf moeizaam groeien, dus een autonome ontwikkeling, geheel anders dan een zij het ook langzaam groeiend verstandelijk overleg ze zou uitdenken'. (p. 33)

Tussen de groei van het menselijk denkvermogen en de ontwikkeling van wetenschap, techniek, sociale organisatie bestaat een wisselwerking. Het ondergaan van een moeilijkheid, het waarnemen van een probleem forceert tot denken om een oplossing te vinden. Het vinden van een oplossing verruimt de mogelijkheden waardoor eerder en scherper nieuwe problemen ontdekt of gesteld kunnen worden. Door deze samengestelde ontwikkeling slaagt de mens er in toenemende

mate in, de natuur om hem heen, maar ook zijn eigen natuur te beheersen ten einde zijn levensbehoeften – die zich in dit proces eveneens uitbreiden – te bevredigen.⁸

Het verschil in ontwikkeling tussen 'the more ancient *primitive cultures*' en 'the younger *primary cultures*' geeft Schmidt aldus aan:

'that in the former man depends for his subsistence exclusively on what nature offers to him quite spontaneously, while in the latter man begins to work upon nature by developed ('higher') hunting, or by animal breeding, or by horticulture, in order to take the functions of its productive power into his own hands and thus render it more abundant and more certain'.⁹

In de mate waarin dit proces voortschrijdt, bevrijdt de mens zich van het dwingende karakter van de natuur, d.w.z. van de noodzaak om zich aan te passen aan de natuur. Fromm formuleert dit aldus in zijn studie over de vrijheid:

'Human existence begins when the lack of fixation of action by instincts exceeds a certain point; when the adaption to nature loses its coercive character; when the way to act is no longer fixed by heredity given mechanisms. In other words *human existence and freedom are from the beginning inseparable*.' (cursief Fr.)¹⁰

In zijn ontwikkeling om zijn levensmilieu voortgaand te beheersen staat de mens steeds voor nieuwe problemen zodra voorafgaande opgelost zijn. Elke oplossing schept nieuwe problemen. De ervaring heeft geleerd dat de mens niet in staat is tot definitieve oplossingen. M.a.w. de mens blijft krachtens zijn ontwikkeling, krachtens zijn sociaal-historische natuur steeds *onaangepast*. *De onaangepastheid van de mens aan zijn levensmilieu behoort tot het wezen van de mens*. De onaangepastheid is niet het probleem waarmee we ons bezig houden. We hebben het bestaan van deze eigenschap slechts willen aantonen. Onderwerp van onze studie is o.a. de vraag: welke betekenis hebben het zich aanpassen en het zich niet aanpassen voor de mens?

De reactie van het niet-aanpassen onderscheidt het menselijk leven dus van het dierlijk leven en het is zoals we hierboven al opmerkten, juist deze kwaliteit waardoor de mens geschiedenis heeft gemaakt. Groenman stelt de reagerende mens voor als de 'zich intentioneel aanpassende mens'.¹¹ Het reagerende dier kan men voorstellen als het zich steeds aanpassende dier. Waaruit blijkt nu het verschil tussen mens en dier? Zo als het door Groenman geformuleerd wordt kan het verschil tussen menselijk en dierlijk reageren niet duidelijk worden. Zolang

mens en dier zich slechts aanpassen aan de omgeving, zijn zij aan elkaar gelijk te stellen. De superioriteit van de mens boven het dier treedt op, zodra hij zich niet meer aanpast aan de omgeving. Het maakt geen verschil uit of dit al dan niet met de intentie gebeurt. Wel kan men zeggen dat de mens – naarmate hij beter inzicht krijgt in zijn eigen geschiedenis als mens – hij ook meer de alles doordringende intentie ontwikkelt om zich, ten behoeve van zijn levensontplooiing, niet aan te passen.

Dit proces, waarbij de mens zich bevrijdt van het dwingende karakter van de natuur, en dat maatschappelijk van aard is, noemen wij het maatschappelijk emancipatieproces.

Mens en dier zijn toegerust met eigenschappen, eigen aan elk levend organisme, het leven te beschermen. Onder bescherming van het leven verstaan we de bescherming van die eigenschappen van het organisme, die het voortbestaan en het ontplooiën van het organisme in een of andere vorm mogelijk maken. Deze eigenschappen mogen aan het organisme verondersteld worden op grond van de ervaring, dat de organisch, de levend geworden of wordende realiteit die tegenover de voortdurende levensbedreigingen geen adequate verdedigingsmogelijkheden bezit, het leven verliest. Mens en dier staan in relatie tot hun omgeving. Het dier beschermt zijn leven door zijn behoeften aan te passen aan zijn omgeving, de mens beschermt zijn leven verdergaand door zijn omgeving aan te passen aan zijn levensbehoeften. Met de betere levensbescherming die de mens zich kan verschaffen, breiden zijn behoeften zich uit. Het handhaven telkens van de gunstiger geworden levensomstandigheden wordt ook een levensbehoefte. Deze levensbehoeften ondergaan hiermee een proces van uitbreiding. Hierbij zij opgemerkt dat niet alle behoeften die door de mens gevoeld worden, ook dienstig zijn aan zijn ontplooiing. Het blijkt telkens weer dat de mens behoeften kan hebben, die zijn leven juist bedreigen. Ook hierbij treedt de mens corrigerend op in die zin dat hij nadelig te achten behoeften tracht te overwinnen.

Het zijn bij de mens dus niet meer uitsluitend de elementaire behoeften aan zuurstof, voedsel, licht, verwarming, voortplanting die bevredigd moeten worden. De mens stelt voortdurend hoger en meer genuanceerde eisen aan zijn omgeving, om zich als volwaardig menselijk wezen te handhaven. Zijn levensbehoeften strekken zich uit tot zijn fysische, biologische en sociale milieu, tot zijn culturele verworvenheden zoals wetenschap, techniek, kunst, levensbeschouwing. Al naar

gelang van de omstandigheden zal nu eens de ene categorie behoeften dan de andere meer in de belangstelling komen. Levensbescherming betekent, zoals we reeds opgemerkt hebben, voor de mens levensontplooiing. Gezien de belangrijkheid van het niet-aanpassingsvermogen van de mens voor zijn levensontplooiing zal de bescherming van deze eigenschap steeds de grootste aandacht behoeven.

VI. Wisselwerking aanpassing – niet-aanpassing

De maatschappelijke ontwikkeling is dus een emancipatieproces, waarbij technisch en organisatorisch op rationele wijze belemmeringen voor de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid, fysisch, psychisch en sociaal worden opgeheven en prikkels tot nieuwe ontplooiing worden opgewekt. In dit proces blijkt als belangrijkste sociale eigenschap voor de mens zijn *niet-aanpassing* aan de omgeving op te treden.

Welke *sociale* betekenis heeft hierbij nu de *aanpassing* als eigenschap voor de mens?

De mens kan zich bij al zijn handelingen niet losmaken van de sociale, psychische, biologische, fysische realiteit. De realiteit is een historische realiteit, d.w.z. tot deze realiteit behoort het ontwikkelingsproces van de realiteit, behoren ook de eigenschappen, die op een bepaald ogenblik in het ontwikkelingsproces van kracht zijn.

Tot deze realiteit behoort verder de mens met al zijn eigenschappen, waaronder: zijn eigenschap als levend wezen er naar te streven zijn leven te beschermen; zijn verstandelijk denken, dat zich bij hem ontwikkeld heeft en dat hem steeds beter in staat stelt kennis te nemen van de eigenschappen van zijn omgeving; zijn ervaring dat de omgeving zich overeenkomstig immanente wetten ontwikkelt; zijn eigenschap om eventueel, ter bescherming van zijn leven, zijn levensbehoeften niet aan te passen, maar de levensomstandigheden te veranderen.

De veranderende omgeving ontwikkelt zich telkens uit de voorafgaande fase door de activiteit van de factor mens in die omgeving. Er is daarbij m.a.w. geen sprake van een geheel nieuw, van een in principe niet in de door de mens waarneembare werkelijkheid bestaand hebbend element. Het 'nieuwe' is niet anders dan telkens de volgende fase in het ontwikkelingsproces in de wisselwerking tussen mens en omgeving.

De niet-aanpassing van de mens aan zijn omgeving ontstaat vooral door twee eigenschappen: De eigenschap van elk levend organisme, om het leven te beschermen. Verder is daar de eigenschap van het redelijk denken die zich bij de mens handelend in gemeenschap is gaan ontwikkelen en die hem in staat stelt steeds juister te beoordelen en te selecteren die omstandigheden, welke gunstig voor zijn leven zijn.

De mens kan niet ontsnappen aan de relatie waarin hij tot zijn omgeving staat. Deze omgeving is de 'materie' waarmee hij werken moet, zowel wanneer hij haar als een noodlot op zich in laat werken als wanneer hij haar wil omvormen. In het laatste geval kan men stellen dat hij de omgeving aanvaardt zoals deze op een bepaald ogenblik voor hem bestaat, hij past zich daarbij aan *teneinde* deze anders te maken, te verbeteren en dus niet te aanvaarden.

De niet-aanpassing veronderstelt aanpassing. Hoe omvattender en diepergaand de kennis van de mens wordt omtrent de wereld waarin en waardoor hij leeft, omtrent de factoren die zijn leven bevorderen of bedreigen, des te verder strekkend kan hij rekening houden met de realiteit, des te meer kan hij zich daarbij aanpassen voor zijn niet-aanpassing, des te verder strekkend kan hij ook de realiteit te zijnen gunste veranderen.

Zo gezien is ook de aanpassing van de mens aan de realiteit geen statisch verschijnsel, maar een zich uitbreidend proces onder invloed van de niet-aanpassing. De aanpassingsproblemen van de mensen blijken eveneens voortdurend niet-aanpassingsproblemen te zijn. Aanpassen en niet-aanpassen vinden tegelijkertijd plaats. Deze conclusie kan men ook aldus toetsen: Het is wetenschappelijk ondenkbaar dat de mens de realiteit ook maar een ondeelbaar ogenblik loslaat. Hij moet zich ononderbroken voegen naar, zich aanpassen bij de gegeven omstandigheden. Zodra hij de gegeven omstandigheden verandert, er zich dus niet bij aanpast, ontstaat een situatie van aanpassen en niet-aanpassen tegelijkertijd. (Men vergelijk hiermee: aanval is de beste verdediging.) Dit aanpassen en niet-aanpassen staan in wisselwerking tot elkaar.

In ons emancipatieproces zijn een toenemend aantal rationalisatieprocessen begrepen, die om de emancipatie tot haar recht te laten komen *in hun totaliteit* gerationaliseerd moeten worden. De rationalisatie van onderdelen van het maatschappelijk leven houdt nog geen voorwaarde in voor een goed functioneren van de samenleving in haar geheel. Rationaliseren op één gebied waarbij geen rekening gehouden wordt met het functioneren der andere gebieden van het sociale leven, kan de emancipatie van de mens zelfs storen. De mens blijft tegenover iedere ontwikkeling zich steeds kritisch en zich niet-aanpassend gedragen. Gezien van de sociale emancipatie uit, is het coördinatieproces van ontwikkelingen op allerlei gebied, een aanpassingsproces dat in het niet-aanpassingsproces begrepen is.

We hebben in het voorgaande getracht aan te tonen dat sociale aanpassing en sociale niet-aanpassing voor de menselijke geschiedenis eigenschappen zijn van *verschillende* kwaliteit, waarbij de laatste het is, waardoor de mens geschiedenis maakt. Zou men nu in de definitie van sociologie desondanks de sociale aanpassing centraal kunnen stellen uitgaande van de gedachte dat aanpassing ook niet-aanpassing omvat, zodat een wetenschap die zich bezighoudt met de sociale aanpassing de sociale niet-aanpassing al in de probleemstelling impliceert?

Maakt het verder geen verschil uit of men spreekt van aanpassen van de 'situatie' aan de mens in plaats van het niet-aanpassen van de mens aan de situatie? We kunnen hier nu een antwoord op geven: Door het zo te stellen zou men niet tot uitdrukking brengen de historische, de sociaal-progressieve, de sociaal-creatieve waarde die het niet-aanpassen voor de mens heeft, en in het sociale denken en handelen zou men de wezenlijke activiteit van de mens: zijn sociale niet-aanpassing niet aangegeven hebben.

Het fundamentele verschil dat er bestaat tussen sociale aanpassing en niet-aanpassing, dat een onderscheiding rechtvaardigt, blijkt hieruit: sociale aanpassing is de *voorwaarde* tot de sociale niet-aanpassing, maar sluit deze niet in; sociale niet-aanpassing sluit *onvoorwaardelijk* de sociale aanpassing in.

VII. Aanpassing en niet-aanpassing in de menselijke geschiedenis

De menselijke geschiedenis laat zien op welke wijze en in welke mate de eigenschap van niet-aanpassing tot gelding komt. We zullen, zonder de bedoeling te hebben min of meer volledig te zijn, schetsmatig en met enkele voorbeelden ter illustratie dit niet-aanpassingsproces aangeven met betrekking tot de fysische, biologische, klimatologische en sociale levensomstandigheden.

ONTWIKKELING. In de periode van verzamelen en jagen is de mens nog geheel aangewezen op zijn omgeving. Hij zoekt vruchten, wortels, knollen, waar deze voorkomen en zijn jachtgebied begint daar waar het wild leeft. Vermindert het voedsel, trekt het wild weg of is de omgeving afgestroopt dan zoekt deze primitieve verzamelaar of jager een nieuw woon- en jachtgebied. Zo blijft hij heen en weer trekken, geheel afhankelijk van de natuurlijke gaven van de omgeving. Ook bij hem ziet men evenals bij sommige dieren wel het bewaren van leefkost voor het ongunstige seizoen, waarbij op den duur ook methoden voor het conserveren van levensmiddelen ontwikkeld worden. In dit stadium is van een beheersing van de natuur nog nauwelijks iets te merken. De mens verschilt in dit opzicht nog weinig van het dier. Maar hij heeft de bewijzen geleverd dat hij nieuwe wegen inslaat in de 'strijd om zijn bestaan'.

Hij heeft de natuur al niet meer aanvaard zoals deze zich aanbiedt, maar heeft bijvoorbeeld door het hanteren van boomtak en steen als gereedschap feitelijk een verbetering te zijnen gunste aangebracht in zijn reactie-mogelijkheden. Hij heeft zich dus niet aangepast bij het lichaam, waarover hij de beschikking had, maar het 'lichaam' aangepast aan zijn behoeften. Hij heeft door zijn culturele verworvenheden als het ware zijn eigen lichaam verbeterd. Hij kan niet alleen zijn arm en hand nu verlengen en versterken, maar door het uitvinden van meer werktuigen kan hij de functies van arm, hand en andere organen ook uitbreiden. Hij gaat over tot differentiëren en specialiseren. Elke nieuwe ontplooiing van het menselijk lichaam houdt de mogelijkheid in tot een dieper inwerken op de omgeving, tot een ver-

andering overeenkomstig de behoeften in zijn strijd om het bestaan. Hij past zich daarmee tevens niet aan bij de overige natuur, maar verandert de natuur naar zijn behoeften. Deze behoeften zijn: verzorging, beveiliging van eigen leven en van dit van zijn soort-, groeps- genoten, en van zijn progenituur, waarbij we hier buiten beschouwing laten, welke behoefte op een gegeven ogenblik als de belangrijkste beschouwd en wie tot 'soort', 'groep' en 'progenituur' gerekend wordt. Het leven van de mens kan steeds beter beveiligd worden. Achter elke bevredigde behoefte komen nieuwe nog onbevredigde naar voren.

De drang tot voorziening in levensbehoeften is een kracht die de mensen stuwt om zich steeds minder aan te passen aan de omstandigheden. Zo beschouwd mogen we vaststellen dat de mens zich voortdurend *aangepast* bij zijn *behoefsten* naar verzorging en beveiliging van het leven. Hij slaagt hierin voorzover hij de wetten, de eigenschappen van de wereld waarin hij leeft, leert kennen en beheersen. Dit *emancipatieproces*¹, dit bevrijdingsproces *uit de macht van het 'noodlot'*, is door de wijze waarop het tot stand wordt gebracht, nl. door het steeds meer inschakelen bij zijn praktisch handelen van het verstandelijk denken, dat voortdurend naar samenhangen, naar verbanden in de levensomstandigheden speurt, een rationalisatieproces. Niet iedere rationalisatie is emancipatie. Wanneer er uit dit – zich nu eens trager dan weer sneller bewegende – emancipatieproces behoeften groeien die het bestaan van de mens meer bedreigen dan bevorderen, dan zal ook hun schadelijkheid aangetoond en als probleem ter oplossing gesteld worden. Aanpassen aan behoeften die schadelijk zijn voor het levensbestaan van de mens, of aan behoeften die het emancipatieproces remmen, raakt in strijd met het emancipatieproces. Dit is ook het geval als het emancipatieproces van de mens zelf een ontwikkeling heeft gekregen die zich tegen hem zelf keert. Primair blijft voor de mens steeds het streven naar beveiliging van zijn leven. Het al verder aanpassen aan deze *primaire* levensbehoefte is dus voor de mens de prikkel om zich steeds minder aan te passen aan alles wat de bevrediging van *deze* behoefte verhindert of remt.²

Het is dus dit zich steeds beter aanpassen aan de meest elementaire levensbehoeften, dat bij de mens de voorwaarde is tot het zich steeds minder aanpassen aan zijn omgeving. Het is de voorwaarde tot zijn ontplooiing.³

De beheersing van de natuur vorderde aanvankelijk uiterst traag. De uitvindingen gebeurden eerst meer incidenteel en werden slechts

in hun *directe* gevolgen begrepen. Ze bleven voorlopig sterk gevangen in het irrationele denken, d.w.z. in het denken dat niet de verbanden, de samenhangen ontdekte, zoals deze in de realiteit bestaan. Desondanks is van het begin af een gestage voortgang vast te stellen.

Met kunstmatig verwekt vuur, met graafstok, hak, wiel, met domesticatie en veeteelt, zijn kennelijk belangrijke vorderingen in het emancipatieproces gemaakt. Van deze fase tot b.v. de 'cultuurcomplexen' zoals die nog bestaan bij negervolken in Midden-Afrika is al een grote sociale afstand afgelegd. In Midden-Afrika vindt men o.a. het 'bananencultuur-complex' en 'palmcultuur-complex', daar waar respectievelijk de banaan en de palm inheems zijn. De mens uit die streken heeft geleerd alles van die gewassen te benutten voor zijn levensonderhoud, in de ruimste omvang. Het materiaal, dat niet geconsumeerd wordt, vindt aanwending voor huttenbouw, kleding, versiering, sieraden, voor gereedschappen, wapens. De bevolking aldaar kan spijzen daarvan bereiden, drank maken, sterke drank stoken. Rijk gevarieerd is de aanwendingsmogelijkheid van deze gewassen. Het gehele leven van de wieg tot het graf is aan deze gewassen gebonden, met dien verstande, dat men hier intensief bezig is om de omgeving te veranderen, maar in zoverre weer afhankelijk is van de omgeving, dat men zich niet ver kan verwijderen van de vindplaats en de natuurlijke groeimogelijkheden van deze gewassen.

De graanverbouwende gebieden in de Oudheid leveren een hoger stadium van ontwikkeling. Deze zijn opgekomen in de delta's en langs de oevers van de grote rivieren, b.v. Eufraat en Tigris, Nijl, Gele Rivier, Ganges. Hier heeft men het water van de rivier benut en tevens het vruchtbare slib, dat bij de jaarlijkse overstromingen achterbleef, om te zaaien en te kweken. Men begon door zaaien zich onafhankelijk te maken van wat de natuur uit eigen beweging opleverde, maar was ook hier nog aan plaats, nl. de directe nabijheid van de rivieren gebonden, totdat men er in slaagde om het water, dat de bodem vruchtbaar maakte door een steeds meer geperfectioneerd stelsel van verder geleiden, verder landinwaarts brengen en door het aanleggen van waterreservoirs voor een meer gelijkmatige verdeling van het water te zorgen. Zo is men reeds in de Oudheid in staat geweest een aanvang te maken met het ontginnen van woestijngrond. Dit is uitgegroeid tot zeer geraffineerde stelsels van waterwerken, van dammen, van stuwdammen, sluizen, waterreser-

voirs, kanalen en weteringen, dijken, pompinstallaties overal ter wereld.

De mens is mede het klimaat gaan beïnvloeden, aanvankelijk dicht bij de aarde ('micro-klimaat') ten behoeve van mens, dier en gewas. Door verfijnde technieken en een fijn genuanceerde kasapparatuur, kan hij nu overal op aarde in elk seizoen van het jaar een willekeurig klimaat scheppen tot sub-tropisch en tropisch toe en daarbij behorende gewassen kweken. Om voedingsmiddelen te conserveren laat hij subarctische en arctische temperaturen optreden. Omgeving en klimaat krijgen vaak een ander karakter door bebossing, drooglegging van meren en moerassen, verplaatsingen van rivierbeddingen ('macro-klimaat'). De mens is er ook in geslaagd nieuwe typen granen en zaden te kweken, die tegen verschillende voordien te ongunstige weersomstandigheden gehard zijn.

De omgeving van de mens staat aan voortdurende drastische veranderingen bloot. In zijn behuizing, in zijn kleding, verwarming, verlichting is de mens niet meer afhankelijk van de wisselvallige gunsten uit de omgeving. Dit geldt ook voor zijn gezondheidstoestand. In dit opzicht mag men het menselijk lichaam beschouwen als omgeving.⁴ Hierin worden door immunisaties e.d. veranderingen aangebracht. Ook in zijn lichamelijke condities is de mens niet overgeleverd uitsluitend en alleen aan zijn natuurlijke beschermingsmechanismen.

In het verkeer op het land, over het water, in de lucht, heeft de mens zich in hoge mate los kunnen maken van allerlei fysische weerstanden.

In het licht van deze ontwikkeling zal men niet eenvoudig mogen spreken over de invloeden in de omgeving van de mens als sociale krachten of vormende krachten. Mens en dier leven in dezelfde wereld. Het dier ondergaat de invloeden van de natuur vooral als een vormende kracht. De mens niet meer, d.w.z. steeds minder. Belangrijker dan de invloeden, die hij ondergaat vanuit de omgeving, worden steeds meer voor zijn bestaan de veranderingen, die hij zelf in de omgeving aanbrengt. Er blijft echter een intensieve wisselwerking tussen mens en omgeving. Beurtelings treden zij vormend op, of worden zij gevormd. (Ter vermijding van misverstand zij vermeld, dat wij – sprekend van 'men' en 'mens' bedoelen: de *soort*, *species hominum*, de mens dus met al zijn menselijke potenties.⁵

Past de mens zich dus niet aan bij zijn fysisch-chemische of biolo-

gische omgeving, evenmin doet hij dit t.o.v. de sociale organisatie waaronder hij leeft. Ook deze behoort tot zijn levensmilieu. In de primitieve tijden van de mensheid ziet men al een eenvoudige vorm van arbeidsdeling, van maatschappelijke organisatie, van sociale verhoudingen – dus, als noodzakelijk.

Bijvoorbeeld: de vrouw verzamelde en de man ging op jacht, of de vrouw beoefende de primitieve landbouw en de man ging uit op buit of beschermde het grondgebied. Bij de toenmalige eenvoudige werkzaamheden was deze simpele arbeidsverdeling voldoende. Op den duur echter niet meer. De mens heeft het niet gelaten bij deze sociale organisatie. Hij heeft zich daar niet bij aangepast maar ook deze voortdurend tot ontwikkeling gebracht.

Het aanleggen van energieverstinkende irrigatiewerken zoals in het antieke Egypte, van bouwwerken als de Chinese muur ter bescherming tegen vijandelijke invallen veronderstelt een sociale structuur in zekere zin van hoger orde: de slavenmaatschappijen, althans absolutistisch georganiseerde maatschappijen. Zo heeft onze maatschappij met haar intensieve exploitatie van grondstoffenbronnen van allerlei aard, met haar gecompliceerde economie, verfijnde techniek, hoog ontwikkelde wetenschap een sociale structuur doen uitgroeien met een zeer genuanceerde en gedifferentieerde geleiding.

Deze ontwikkeling houdt in dat de niet-aanpassing van de mens aan zijn milieu mogelijk is en tot groter ontplooiing leidt door zijn leven in maatschappelijk verband en daarom sociale of maatschappelijke niet-aanpassing is te noemen.⁶

Onder invloed van de ontwikkeling van maatschappij, wetenschap, techniek, verandert de mens ook allerlei levensbehoeften.⁷ Hierbij streeft hij er naar te bereiken dat het veranderen van zijn levensbehoeften de ontplooiing van zijn leven bevordert en niet schaadt. Het resultaat van dit streven is afhankelijk van zijn inzicht en van andere levensomstandigheden. Wanneer er schadelijkheid voor het leven ontstaat, dan wordt dit door de mens – zodra dit als zodanig onderkend wordt – ook weer als probleem gesteld. De levensbehoeften van de mens hebben eveneens sociaal-historische aspecten.

Als voorbeeld uit vele kan men noemen de groeiende behoeften bij de mens in het algemeen aan roken. De recente onderzoeken op longkanker tonen aan dat de bedreiging van de menselijke gezondheid door roken van veel ernstiger aard is dan tot voorheen werd aangenomen. Meer dan te voren wordt nu ook het roken als een

veelzijdig probleem door de mens gesteld. Men vraagt zich hierbij af welke behoeften voor het menselijk bestaan de belangrijkste zijn om te verdedigen. Uitgaande van dit rookprobleem kan men nog een vraag poneren die van meer algemene strekking blijkt te zijn: Stel dat het inkomen niet toereikend is en men het besluit neemt om niet langer te roken, is er hierbij dan sprake van aanpassen of van niet-aanpassen? Wij kunnen hierop het volgende antwoorden:

Als het roken ter bescherming van het menselijk leven nodig zou zijn en men laat nu het roken na zonder dat men tracht het lage inkomen te vergroten, dan past men zich aan bij ongunstiger levensomstandigheden. Als – zoals blijkt – het roken nadelig is en men laat dit na wegens gebrek aan geld, dan is er in wezen toch sprake van aanpassen. Als men het roken opgeeft *niet* bij gebrek aan geld maar uit medisch-hygiënische overwegingen, dan past men zich niet aan bij de ongunstige levensbehoeften ten behoeve van zijn levensontplooiing. Zolang men het scheppen van gunstiger levensomstandigheden achterwege laat en men zich voegt naar ongunstiger levensomstandigheden, is er sprake van zich aanpassen. Daar schiet het niet-aanpassen tekort. Er is sprake van niet-aanpassen in ongunstige zin.

Door een sociaal-historische analyse blijkt, dat de mens levend in maatschappelijk verband, anders dan het dier in zijn groepsverband, zijn omgeving niet-aanpassend, 'creatief', 'sociaal-creatief', tegemoet treedt. Deze wetenschap nu schept ook de mogelijkheid niet alleen het typische in het menselijk doen en laten, maar ook het typische in het mensen-maatschappelijke gebeuren te onderkennen. Dit typische bestaat hierin dat het mensen-maatschappelijke gebeuren niet een in wezen zich steeds herhalende beweging is, zoals dit het geval is in de dierenmaatschappij. Het gebeuren in de mensenmaatschappij is een voortgaande ontwikkeling, een doorlopend proces, doordat de mens in elke door hem tot stand gebrachte nieuwe situatie zich niet-aanpassend gedraagt om zijn levensbestaan te beschermen.

In de dierenmaatschappij zou men misschien, althans met enig voorbehoud, nog kunnen spreken van een 'patroon' van relaties tot de omgeving. Op de mensenmaatschappij kan de term 'patroon' niet meer van toepassing zijn, zonder dat men het risico loopt dat men aan het historisch karakter van deze samenleving te kort doet.⁸ Zolang dus de mens *mèns* is, d.w.z. dat hij over dit vermogen tot niet-aanpassen beschikt, maakt hij van een maatschappij-in-beweging een maatschappij-in-ontwikkeling, een menselijk emancipatieproces. Dit kan

gepaard gaan met terugslagen. Het kan zich ook voltrekken slechts voor een gedeelte van de menselijke samenleving en ten koste van andere gedeelten. Het is duidelijk dat in een maatschappij die uit delen met aan elkaar tegengestelde belangen bestaat over de waarde van de ontwikkeling, al naar gelang van de groep, anders geoordeeld zal kunnen worden. Vooruitgang voor de gediscrimineerde delen zal achteruitgang voor de geprivilegieerde delen van de samenleving kunnen betekenen. De optimistische verwachting van genen over de vooruitgang is dan zelfs een voorwaarde voor een pessimistische gedachten-gang bij dezen. Men kan over 'vooruitgang' in de samenleving niet in abstracto, los van de concrete maatschappelijke verhoudingen, rederen.⁹

Het emancipatieproces is een maatschappelijk proces. De ontwikkeling toont tegelijkertijd aan dat de mens zich evenmin heeft aangepast aan zijn primitieve sociale organisatie, maar deze eveneens heeft aangepast aan zijn behoeften. Niet alle delen van de maatschappij blijken uit de dagelijkse ervaringen, op gelijke wijze de voordelen van de emancipatie te verwerven. De sociale tegenstellingen van verschillende aard in onze samenleving wijzen erop dat verschillende, de sociaal sterkere, de bevoorrechte bevolkingsdelen zich, ter wille van hun eigen ontplooiing, niet aanpassen aan de andere delen. Hiermee zijn de sociale conflicten gegeven. Het is mogelijk voor bepaalde aspecten van het menselijk leven aan te tonen, dat het maatschappelijk ontplooiingsproces tot individuele ontplooiing leidt. Dit geldt vooral voor zulke aspecten waarbij men er in slaagt de levensontplooiing in exacte cijfers uit te drukken, bijvoorbeeld in bepaalde opzichten voor de hygiëne.

Zo is sedert \pm 1800, toen de eerste benaderende berekening werd opgesteld omtrent de omvang van de wereldbevolking de totale bevolking toegenomen van 906 miljoen tot 3000 miljoen op het ogenblik. Ze is m.a.w. verdrievoudigd. Daarbij is de niet-blanke bevolking verdubbeld, de blanke bevolking, die zich in het algemeen gunstiger levensomstandigheden heeft geschapen is in diezelfde periode verviervoudigd. De toename in Nederland betekende een verviervoudiging van de bevolking, van ruim 2 miljoen tot bijna 11 miljoen mensen. In de samenleving van de blanke bevolking werd een groot aantal ziekten en epidemieën geheel of bijna geheel verdreven: pokken, pest, cholera, t.b.c., disenterie. Ook de gemiddelde levensduur van de bevolking nam hier aanzienlijk toe van

30 jaar omstreeks 1800, tot ongeveer 71 jaar van de mannen en 74 jaar voor de vrouwen volgens de laatste berekeningen van het C.B.S. Vooral de kindersterfstatistiek geeft een beeld van de grotere levensontplooiing in hygiënisch opzicht. Terwijl kindersterfte bij de eeuwwisseling nog een spookbeeld was in vrijwel alle gezinnen – aldus de Haas – is na de tweede wereldoorlog kindersterfte bezig een legendarisch begrip te worden.¹⁰

CONTRA-ONTWIKKELINGEN. Met de hygiënische ontplooiing is slechts één aspect aangegeven van het menselijk leven. Het is weliswaar een zeer belangrijk aspect, dat ten dele zelfs voorwaarde is van verdere ontplooiing, maar het omvat niet het totale menselijke leven. Ontwikkeling op één gebied sluit niet uit dat op andere levensgebieden tijdelijk geen ontplooiing of zelfs degeneratie plaats kan hebben. Door het verbeteren van de levenskansen, door het ouder worden van de mensen treden nieuwe ziekten en andere hygiënisch ongunstige verschijnselen aan den dag (aangeboren afwijkingen, ouderdomskwalen).

Sommige sociologen en psychiaters spreken van de neurose van deze tijd om een psychisch-pathologisch verschijnsel aan te geven dat zich vooral in onze tijd ontwikkeld heeft¹¹, terwijl psychosomatologen bepaalde lichamelijke klachten veelvuldiger zien optreden en toeschrijven aan de toenemende spanningen in onze samenleving ('manager's disease', maagulcus).¹² Wij zelf hebben elders gewezen op een toenemende degeneratie van de sociale creativiteit als gevolg van het feit dat de belangrijke vraagstukken, sociaal-economisch, politiek, organisatorisch, bestuurlijk steeds meer 'op hoog niveau', in commissies, door besturen, door de 'leiding' en directies, door 'specialisten' worden behandeld waarin het grootste deel van de bevolking niet of nauwelijks wordt gekend.¹³ Men kan in dit verband de gevaren noemen, die verbonden zijn aan het gebruik van kernenergie voor gewelddadige en zelfs voor vreedzame doeleinden. De hier gesignaleerde verschijnselen zijn nieuwe problemen die ook door de mens als probleem gesteld worden, om er zich niet bij aan te passen.

Als de meest ernstige bedreiging voor de ontplooiing van de mens zou men nu kunnen beschouwen de bedreiging van de mensheid door een oorlog met 'kernwapens'. De ontwikkeling heeft zich toegespitst en heeft als behoefte van het ogenblik voelbaar gemaakt, de huidige maatschappelijke organisatievorm te vervangen door een organisatievorm die niet vanwege sociaal-economische, politieke, nationale e.a. tegen-

stellingen de voorwaarde inhoudt tot het ontstaan van oorlogen. Dit betekent dat de nieuw te scheppen organisatievorm van het maatschappelijke leven zich zo zal moeten ontwikkelen dat de ontplooiing van één deel van de totale samenleving niet plaats kan hebben ten koste van een ander deel. Deze behoefte is ook uitgesproken in het *Handvest der Verenigde Naties*, o.a. in art. 1 sub 3, waarin als één van de doeleinden der Verenigde Naties genoemd wordt:

'Internationale samenwerking tot stand te brengen bij het oplossen van internationale vraagstukken van economische, maatschappelijke, culturele of humanitaire aard en bij het bevorderen en aanmoedigen van eerbied voor mensenrechten en voor fundamentele vrijheden voor allen, zonder onderscheid van ras, geslacht, taal en godsdienst'.

Het is duidelijk dat de socioloog zowel door theoretische als door praktische onderzoekingen een verantwoordelijkheid heeft bij het scheppen van nieuwe maatschappelijke verhoudingen.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES. Een bestudering van de wijze waarop de menselijke geschiedenis zich voltrekt, waarop m.a.w. de menselijke samenleving zich ontwikkelt, laat de betekenis uitkomen welke aanpassen en niet-aanpassen voor de mens hebben. Aanpassen en niet-aanpassen blijken sociaal-historische fenomenen te zijn. De mens is enerzijds gebonden aan de gegeven omstandigheden waaronder hij op een bepaald ogenblik leeft en die hij als uitgangspunt voor zijn handelen moet aanvaarden. Dit is een onvermijdelijk voegen naar, aanpassen bij. Tot een onvermijdelijk aanpassen is in de eerste plaats te rekenen zijn aanpassen aan zijn meest elementaire levensbehoefte, aan de eigenschap dus van elk levend organisme om het leven te beschermen. De mens maakt geschiedenis zodra hij anders dan het dier de omstandigheden verandert om zijn levensbehoeften beter te bevredigen. Met dit gegeven kunnen wij ook de vraag wanneer aanpassen en niet-aanpassen als gunstig dan wel ongunstig voor de mens zijn te beschouwen, nader bestuderen. Aanpassen dat leidt tot een niet aanpassen aan de omstandigheden op een wijze dat dit bevorderlijk is voor de menselijke levensontplooiing, is gunstig voor de mens. Dit aanpassen houdt in een steeds beter gebruik maken van de omstandigheden als uitgangspunt om deze te veranderen ten gunste van de menselijke ontplooiing. Door het menselijk niet aanpassend reageren wordt het maatschappelijk gebeuren een proces, het emancipatie-

proces. Dit proces is een maatschappelijk proces, omdat het zich, in maatschappelijk verband ontwikkelt. Niet alle niet-aanpassing is bij voorbaat bevorderlijk voor de menselijke ontplooiing. Hoewel niet-aanpassen aan de omstandigheden en creëren van nieuwe omstandigheden een typisch menselijk gedrag is, kan deze creativiteit in bepaalde gevallen toch nadelig worden voor de menselijke ontplooiing. Zij kan het algemeen maatschappelijke proces nadelig voor de mens beïnvloeden. Zij kan ook leiden tot een individuele ontplooiing die ten gunste van de handelende individu zelf verloopt, maar tegelijkertijd ten nadele van andere leden van de samenleving. De behoefte tot ontplooiing die bij deze anderen eveneens leeft, houdt in dat deze zich hiertegen zullen trachten te beschermen. Een belemmering voor de ontplooiing van de mens wordt door de mens als een probleem ter oplossing gesteld. Elk probleem geeft een nieuwe oplossing. Elke oplossing schept nieuwe problemen. Hieruit blijkt dat men bij de waardering van sociale niet-aanpassing en creativiteit steeds van de relatie individu-gemeenschap zal moeten uitgaan.¹⁴ Dan kan men bewust en zoveel mogelijk wetenschappelijk er naar streven om de ontwikkeling van de individu en van de gehele samenleving alle leden van de samenleving ten goede te laten komen, zonder een enkeling of een bepaalde groep te bevoorstellen of te benadelen. Van het streven uit, zijn levensontplooiing te bevorderen, heeft de mens voortdurend zijn levensomstandigheden veranderd en gaat hij voort dit te doen. De vraag of de mens zich al dan niet aan bepaalde levensomstandigheden zal aanpassen is secundair aan de vraag of en in hoeverre dit in werkelijkheid betekent de best mogelijke aanpassing aan zijn elementaire levensdrang.

Wij hebben in ons betoog in eerste instantie willen aantonen dat de mens streeft naar groter levensontplooiing en dat hij zulks tracht te bereiken door zich niet aan te passen aan gegeven omstandigheden. De vraag wat in een concrete situatie al dan niet als gunstig beschouwd moet worden voor de menselijke ontplooiing is hier niet aan de orde. Het is een vraag waar de verschillende wetenschappen zich direct of indirect mee bezig houden.

In het betoog hebben wij de term aanpassen gebruikt in passieve betekenis van zich richten naar. Deze reactie komt weliswaar tot stand door menselijke activiteit, maar het is een activiteit, die zich voegt naar een gegeven situatie en daardoor een passief karakter heeft.¹⁵ De mens is met zijn activiteit ook in staat zich niet te schikken naar, zich niet aan te passen bij gegeven omstandigheden. De menselijke activiteit

treedt hier op in een andere, een hogere kwaliteit. De menselijke activiteit laat zich nu immers niet leiden door de omstandigheden, maar gaat aan deze omstandigheden leiding geven. De menselijke activiteit wordt hierdoor eerst werkelijk actief. Zij wordt niet gestuwd, maar stuwt zelf.

Vanwege de belangrijkheid van het vraagstuk zullen wij nogmaals in het kort nagaan of de onderscheiding die wij hierboven gemaakt hebben, wetenschappelijk verantwoord is en wetenschappelijke waarde heeft.

1. De onderscheiding tussen zich aanpassen van de mens aan de omgeving en de omgeving aanpassen aan zich berust op waarnemingen, die iedereen dagelijks en ook in de historie van de mens kan verrichten, controleren, verifiëren. Het is dus alleszins wetenschappelijk geoorloofd om een dergelijke indeling van de menselijke reacties op de omgeving te maken. Of het wetenschappelijk nut oplevert zal nog moeten blijken. Maar dit kan pas blijken als men die indeling gemaakt heeft. Om te weten of zij ook de wetenschap bevordert zal men haar dus eerst moeten maken. Hieruit blijkt dat zo een indeling niet alleen wetenschappelijk geoorloofd is, maar zelfs in de lijn van het wetenschappelijk denken ligt.

Het onderscheiden van verschillende soorten reacties opent de mogelijkheid elk van deze reactiesoorten op haar eigen merites te bestuderen. Het onderscheiden van soorten reacties is derhalve bevorderlijk voor het wetenschappelijk denken.

2. Overvloedig historisch materiaal en ook de voortdurend zich uitbreidende dagelijkse ervaring tonen aan dat de mens ononderbroken zijn levensomstandigheden verandert met het plan deze gunstiger voor zijn biologisch, psychisch en maatschappelijk bestaan samen te stellen. Door het voortdurend veranderen van zijn levensomstandigheden, door het zich niet aanpassen daarbij, maakt de mens als soort geschiedenis, in tegenstelling tot het dier dat als soort geen geschiedenis maakt. De mens verandert zijn levensomstandigheden onbegrensd en met telkens nieuwe methoden waardoor hij zich steeds beter dan het dier kan beschermen. Iedere nieuwe situatie die door de niet aanpassende activiteit van de mens ontstaat schept nieuwe problemen en biedt nieuwe mogelijkheden, waarop de mens wederom niet-aanpassend kan reageren. Hiermee ontwikkelt zich het proces dat men het emancipatieproces kan noemen, het proces waarbij de mens ononderbroken streeft naar groter bestaanszekerheid.

3. Het is dus langs de weg van ingrijpen in de natuur, van waarnemen, controleren en verifiëren en van systematisch ordenen dat men tot de door ons gemaakte onderscheiding van aanpassend en niet aanpassend reageren op de omgeving kan concluderen. Terwijl men tevens op deze wijze kan aan tonen dat er tussen beide soorten reacties een kwalitatief verschil bestaat met dien verstande dat – bekeken op de beschermingsmogelijkheden die hierbij aan het menselijk leven geboden worden – het niet-aanpassend reageren superieure mogelijkheden biedt boven het aanpassend reageren.

Op grond van het voorafgaande mogen wij besluiten dat de dóór ons aangebrachte onderscheiding in aanpassend en niet aanpassend reageren van de mens op de omgeving wetenschappelijk verantwoord is en ook wetenschappelijke waarde heeft. Het is ons inziens een onderscheid dat als uitgangspunt van een wetenschappelijk betoog kan dienen.

Wij kunnen de eigenschap van de mens om zich niet aan te passen aan zijn levensmilieu, teneinde zijn leven beter te beveiligen, de meest menselijke eigenschap noemen, omdat de mens dank zij deze eigenschap zich steeds beter en op de beste wijze onder de gegeven omstandigheden kan beschermen. Dit alles in wetenschappelijke zin bedoeld, d.w.z. voor zover het waarneembaar, controleerbaar, verifieerbaar is.

VIII. Sociale aanpassing en niet-aanpassing in onze hedendaagse samenleving

We zullen in het volgende nagaan of het voor de praktijk van het menselijk handelen en denken verschil uitmaakt of men het menselijk handelen beschouwt als *aanpassen*, dan wel het ontleedt in aanpassen en niet-aanpassen. We zullen graag twee van de voorbeelden benutten die Groenman ter toelichting van zijn opvattingen heeft gegeven,¹ en die inderdaad uitermate actueel en klemmend zijn.

GEBOORTELIJN. Het eerste voorbeeld behandelt de gevolgen van de 'demographic gap' in de onderontwikkelde landen. De geboortelijijn daalt langzamer dan de sterftelijijn, waardoor een bevolkingsgroei meer toeneemt dan de productiecapaciteit. 'De kern van de moeilijkheden van het tot ontwikkeling brengen van dichtbevolkte agrarische gebieden is een aanpassingsprobleem' (p. 8). En wat doet men om aan dit probleem het hoofd te bieden? 'Tot steun aan 'onderontwikkelde gebieden', die zich over vele terreinen uitstrekt, het *economische*, het *medische*, dat van de *volkshuisvesting* en van het *onderwijs*, gaat dan ook het *afremmen van de huwelijksvruchtbaarheid* behoren' (p. 8) (cursief M.). Laten we nu nauwkeurig en stap voor stap aangeven welk proces zich hier eigenlijk voltrekt. De bevolking van een onderontwikkeld land komt o.a. als gevolg van haar groeiend aantal en een niet evenredig toenemende productiviteit in een moeilijker wordende situatie. Zij kan hierop reageren op verschillende wijzen: zij kan d.w.z. haar leden kunnen, met het dunner worden van de spoeling, de buikriem strakker aantrekken, zij kan genoeg nemen ook met tot dusver versmaad voedsel, zij kan haar woongebied vergroten of bijvoorbeeld pasgeborenen, ouden van dagen, in enig opzicht zwakken of ziekelijken en ook anderen aan de hongerdood prijs geven. Ook kunnen maatregelen getroffen waarvan Groenman dus meedeelt dat ze overwogen worden of in uitvoering zijn. Maar: voor al deze mogelijkheden geldt, en dit is onontkoombaar, dat de mens 'reageert op wat hij, in een bepaalde situatie geplaatst, aantreft'. Dat wil zeggen, dat men zich richt naar, zijn houding wijzigt in overeenstemming met, zich aanpast bij de 'situatie', die men aantreft. Dit reageren naar de omstandig-

heden is een noodzakelijke aanpassing. In zoverre kunnen wij dus met Groenman van aanpassing spreken. Aan deze noodzaak is de mens evenzeer onderworpen als een dier, plant of een voorwerp van anorganische aard. Wat gebeurt er verder? De bevolking zal niet overgeleverd blijven aan de omstandigheden, waarin ze verkeert en die haar voortbestaan op een of andere wijze bedreigt. Men gaat de gezondheid verbeteren o.a. door hygiënische maatregelen. De productiviteit wordt verhoogd o.a. door industrialisatie. Dit is niet meer een aanpassend gedrag uit het dierlijk stadium.

We hebben hier dus te doen met omstandigheden, waaronder de bevolking leeft, die niet willekeurig zijn, maar gegeven. Men houdt zich nu bezig met de vraag hoe men deze gegeven omstandigheden kan veranderen op een wijze dat ze gunstiger, d.w.z. zo gunstig mogelijk worden voor het menselijk bestaan. Het antwoord op deze vraag wordt niet alleen bepaald door dit complex van omstandigheden, maar eveneens door de stand van wetenschap, techniek, communicatie, organisatie bij de betrokkenen, een complex van omstandigheden, die ook al niet willekeurig zijn, maar eveneens gegeven. Al de genoemde en soortgelijke omstandigheden zullen de keus bepalen van de maatregelen, die de mens te zijnen behoeve zal treffen. Voelen, denken, handelen van de mens worden *gevormd* door gegeven omstandigheden. De mens kan onderzoeken op welke wijze hij deze gegeven omstandigheden kan omvormen zo, dat het levensbestaan van de mens beter gewaarborgd wordt. De keuze is niet vrij, maar is telkens *bepaald door de gegeven omstandigheden*. Het vergroten van kennis betekent een verandering van één van de gegeven omstandigheden die tot een betere keus kan leiden. Dit blijkt ook als men de maatregelen beschouwt die daadwerkelijk getroffen worden. Deze zijn niet willekeurig, maar worden als de beste onder de gegeven omstandigheden gekozen. Hiervoor is *kennis*, steeds meer kennis, nodig omtrent de eigenschappen van de situatie.

Het door Groenman genoemde *onderwijs* krijgt daardoor zelfs fundamentele betekenis in het geheel van maatregelen. Het actuele voorbeeld van de onderontwikkelde landen toont naar onze mening aan dat men het gedrag van de mens, dat zo zeer afhankelijk is van gegeven omstandigheden niet op de juiste wijze weergeeft met de omschrijving dat 'de mens *zichzelf tot vormende kracht* (is), doordat hij zin kan geven aan het hem omringende'. Deze omschrijving zegt enerzijds te veel: Zij kent de mens een autonome, van de omgeving

onafhankelijk reagerende macht toe. De mens kan niet autonoom 'zin' geven aan het hem omringende. De keus die de mens doet is nauwkeurig bepaald. Het groot aantal alternatieven waarover de mens meestal beschikt, zal hem voor kunnen komen als vrijheid van handelen. In werkelijkheid is hij onvrij voorzover hij niet weet wat de beste van de alternatieven is en niet gekende oorzaken hem tot een keus met onbekende en wellicht ongunstige oorzaken brengen.³ Onderwijs, dat dus dient ter vermeerdering van kennis, van inzicht in samenhangen, moet er een waarborg voor zijn dat de keus steeds beter zal worden ten behoeve van de menselijke ontplooiing. Anderzijds geeft de term 'aanpassen' juist te weinig. Deze term onderscheidt nl. niet het typische reageren van de mens, die gegeven omstandigheden niet aanvaardt zó als ze zijn maar ze omvormt, van het dierlijk reageren dat zich voegt naar, zich aanpast bij de gegeven omstandigheden in zijn levensmilieu.

Groenman wijst ook op de 'demographic gap', een divergeren van geboorte- en sterftelijn ontstaan in West Europa in de 18e eeuw 'door een indrukwekkende daling van het sterftcijfer', die is opgetreden als gevolg van verbeterde levensomstandigheden, en merkt vervolgens op: 'naarmate de tijd vorderde werd ook de geboortelijn door de rationalisatie geraakt' (p. 7). Hier wordt geconstateerd, dat de mens het biologische proces niet aanvaardt zoals dit krachtens zijn biologische wetmatigheid verloopt. De mens past zich niet aan bij het biologische proces, maar past het biologische proces aan bij zijn behoeften.

Een soortgelijke ontwikkeling verwacht Groenman ook in andere dichtbevolkte agrarische gebieden, maar 'de aanpassing van het geboortecijfer voltrekt zich te langzaam'. Tot de steun aan onderontwikkelde gebieden rekent hij terecht ook het afremmen van de huwelijksvruchtbaarheid. Wij willen ons hier een sociaal-historische uitweiding veroorloven naar aanleiding van de menselijke reacties op de huwelijksvruchtbaarheid. Wij hebben hier te doen met een biologisch proces dat in de menselijke geschiedenis steeds met bijzonder sentiment en sociale aandacht werd omgeven. Maar juist dit fascinerende proces demonstreert des te duidelijker dat niet de mens, autonoom, 'zin' geeft aan zijn omgeving, maar dat de reacties van de mens veranderen, overeenkomstig de anderswordende levensomstandigheden, en bovendien, dat de mens omstandigheden, die hij als een bedreiging beschouwt van zijn leven, op den duur zal

veranderen, ook als het omstandigheden betreft, die voor hem een zeer onderscheiden karakter dragen, zoals het voortbrengen van kinderen.

Kruyt wijst er op, dat statistische gegevens een hypothese die de daling van het geboortecijfer toeschrijft aan veranderingen in het biologisch proces zelf onwaarschijnlijk maken. Na oorlog, crisis en werkloosheid, na revolutie, ziet men een stijging van het geboortecijfer. Het aantal kinderen dat geboren wordt na het sterven van een ander kind in een gezin, is groter dan men op grond van statistische berekeningen mag verwachten en geeft reden te veronderstellen dat men daarbij te doen heeft met z.g. vervangingskinderen.³

Een spontane mutatie in de 'wilsoriëntatie', in de 'menselijke mentaliteit' – zoals Meerdink veronderstelt⁴ – die massaal op zou treden, is wetenschappelijk geen bevredigende verklaring voor het huidige sociale verschijnsel van de geboortedaling. Niettemin komt ook Meerdink tot de conclusie dat het 'boven alle twijfel verheven (is) dat de daling der nataliteit grotendeels toe te schrijven is aan een bewuste gezinsbeperking', (p. 124). Het optreden van een sociaal niet herleidbare 'bepaalde wilsoriëntatie', 'mentaliteitsverandering', 'geestesgesteldheid' als verklaring van het optreden van geboortedaling als maatschappelijk verschijnsel, is wetenschappelijk gezien niet verantwoord. We willen liever met Groenman spreken van een rationalisatie. Dit echter onder voorbehoud: De term rationalisatie geeft aan dat overwegingen van rationele aard de mens leiden bij zijn handelingen en gedragingen. Dit betekent dus bij het *maatschappelijke* verschijnsel van de geboortedaling, dat overwegingen ingegeven door maatschappelijke omstandigheden, de verschillende sociale groeperingen er toe brengen geboortebeperving toe te passen. Het is dus niet zo dat het rationele denken, dat op bepaalde gebieden van het sociale leven ontwikkeld wordt, zich 'vanzelf' uitbreidt tot huwelijks- en gezinsverhoudingen met als onvermijdelijk gevolg: geboortedaling. Geboortebeperving, het remmen van de groei van het kindertal in het gezin, treedt herhaaldelijk in de menselijke geschiedenis op, ook in tijden dat het rationele denken in het algemeen in het prille stadium verkeert, en wel onder omstandigheden die aanwijzing kunnen geven voor het bestaan van rationele motieven die tot een mentaliteitsverandering ten aanzien van het kindertal in een bepaalde periode van de geschiedenis geleid heeft.

Bij het gebruiken van de term rationalisatie dient men te bedenken dat deze kan leiden zowel tot gezinsbeperking als tot gezinsuitbreiding. Men mag aannemen dat een toenemende rationele levenshouding op sommige gebieden de mens meer toegankelijk kan maken voor overwegingen van rationele aard elders. Rationalisatie op één gebied sluit echter niet bij voorbaat rationalisatie op ander gebied in.

Allerlei onderzoeken hebben aangetoond dat men ook in vroeger tijden en bij volkeren op verschillend intellectueel of rationeel niveau de bepaling van de grootte van het gezin niet overliet aan de 'fecundity', (het voortplantingsvermogen), maar hierin regelend optrad; minder of meer rigoreus in de een of in de andere richting.

Men heeft in alle tijden er voortdurend naar gestreefd hetzij van bovenaf, hetzij individueel in verschillende delen van de bevolking invloed te oefenen op de omvang van de bevolking. Van 'bovenaf' kon dit gebeuren door overheidsbemoeiingen. Bij de bevolking kon dit tot stand komen door bewust en onbewust de grootte van het gezin naar eigen verlangens en behoefte te regelen. Tussen overheidsbemoeiingen en individueel optreden bestond en bestaat somtijds, maar zeker niet altijd, een wisselwerking. Het vergroten van de bevolking kon plaats vinden door oorlogvoering en inlijving van overwonnen volkeren bij het eigen volk. Door het roven van meisjes bij andere volksstammen. Ook de polygynie werd soms toegepast om de gezinshuishouding uit te breiden en, waar het hier voor ons op aan komt: voor het verkrijgen van grote gezinnen. Bij veel volkeren in de Oudheid en ook nog in latere tijden tot in het heden beschouwde men grote gezinnen als een goddelijke zegen, terwijl daarentegen een kinderarm en uiteraard vooral kinderloos gezin als een vloek werd gezien. Dit is de beschouwingswijze die bijvoorbeeld in Genesis tot uiting komt en geformuleerd is in de uitspraak: 'weest vruchtbaar, vermeerderd u en bevolkt het land'.

In andere tijden en bij andere volken was het standpunt ten opzichte van de gezinsgrootte tegengesteld aan het genoemde bijbelse en beschouwde men juist de grote gezinnen als een vloek of een straf. Bij deze volkeren en in die tijden streefde men dan naar beperking van de gezinsgrootte.

Het rijke materiaal door George Devereux verzameld over abortus bij primitieve volken⁵ toont aan dat op het gebied van gezins-

beperking de mensheid *niet* heeft behoeven te wachten tot de tijd vorderde en de rationalisatie de geboortelijn zou raken.

Zijn materiaal geeft zelfs reden om te veronderstellen, dat geboortebeperking tot de meest vroeg, de meest consequent, de meest vindigrijk toegepaste rationalisaties gerekend kan worden: 'If, now even fragmentary data yield so wide a variety of phenomena, it is legitimate to state that the present study provides an unusually convincing proof of man's plasticity and variability of behavior'. (p. 3)

Als sociaal verschijnsel, ter beperking van gezinsgrootte of volkingsstal, wordt bij de primitieven abortus opgewekt meestal onder invloed van economisch of sociaal moeilijke omstandigheden, zoals armoede, hongersnood, onvruchtbare grond, zware arbeid van de vrouw, nomadisme (p. 13, 14). Devereux wijst er herhaaldelijk op dat het beschikbare materiaal uitermate fragmentarisch is. Te veel gegevens zijn onbekend gebleven. Met zekerheid is daardoor slechts vast te stellen dat abortus en kindermoord sommige stammen, voornamelijk in Melanesië, maar ook elders gedecimeerd hebben (p. 162). Dit mag dan tevens als voorbeeld dienen dat rationalisatie, die niet in al zijn consequenties doordacht is, kan leiden tot een resultaat dat tegengesteld is aan het doel dat men nastreefde. Een doeltreffende beperking van het volkingsstal kon tot stand komen door regulatie van de gezinsgrootte. In het streven hiernaar kende men echter al in de meest primitieve stadia verschillende praktijken: vruchtafdrijving, doden van pasgeboren kinderen en later anticonceptionele middelen. Het doden van pasgeborenen kon men soms als een voordeel beschouwen boven de andere methoden, omdat men hierbij in de gelegenheid was, niet alleen het aantal kinderen te regelen, maar tevens de sexe-verhoudingen. Men kan hierbij zeker spreken van een perfecte rationalisatie.

Ook bij cultureel hoger ontwikkelde volken blijken de opvattingen omtrent de grootte van het gezin en van de bevolking, elkaar af te wisselen naar tijd en plaats.

In Japan vóór de industrialisatie betekende de voedselvoorziening eeuwenlang een groot probleem. De Japanse eilanden, sociaal geïsoleerd gehouden van de buitenwereld en zelf niet bijzonder vruchtbaar, konden maar een beperkte bevolking voeden. Drie honderd jaar lang was geboortebeperking wettelijk verplicht en op een te groot kindertal in een gezin bestond straf. In sommige delen mocht zelfs alleen de eerstgeborene in het leven blijven. Door geboorte-

beperkingen en kindermoord wist men gedurende het feodale tijdperk in Japan een 'evenwicht' te bewaren tussen voedselvoorziening en bevolkingsaantal. De cijfers in dit verband spreken een duidelijke taal. In 1731 telde de bevolking van de Japanse eilanden ruim 25½ miljoen zielen. In 1828 waren er 27,2 miljoen inwoners, 18 jaar later bleek er een miljoen minder te zijn, namelijk 26,2 miljoen. Met de industriële omwenteling voltrok zich ook een volledige ommekeer in de bevolkingspolitiek. Men had arbeidskrachten nodig voor de industrie en, wat daarmee samenhang, soldaten voor de expansie. Het vormen van een groot gezin werd nationale plicht. Propaganda voor gezinsbeperking werd strafbaar. Terwijl in drie eeuwen het bevolkingsaantal beneden de 30 miljoen werd gehouden, groeide het in nog geen 60 jaar van ruim 30 miljoen tot meer dan 60 miljoen.⁶

In Rusland na de revolutie en de burgeroorlogen, toen er een ernstige hongersnood bestond, werd vruchtafdrijving op grote schaal toegepast met medewerking van de Sovjet-regering. Overal in het land werden speciale klinieken ingericht ten behoeve van abortus. Met de ontwikkeling van het eerste vijfjarenplan veranderde ook de instelling van de regeringsleiders tegenover gezinsbeperking en de abortus werd niet meer gelegaliseerd. Men kan wijzen op een verschil tussen omstandigheden waaronder de gezinsbeperking in de pre-industriële periode van de geschiedenis tot stand kwam, en de huidige omstandigheden. Voorheen immers kon men althans in een aantal gevallen een oorzakelijk verband leggen tussen voedselschaarste en gezinsbeperking. Tegenwoordig treedt het verschijnsel van gezinsbeperking op onder toenemende voedselproductie.

In sommige landen streeft de overheid naar een rationalisatie van het geboortecijfer, die tegengesteld is aan de rationalisatie die door de bevolking hierbij wordt toegepast. Middels speciale wettelijke regelingen voor kinderbijslag e.a. premies op grote gezinnen, door belastingvermindering, tracht de overheid de algemeen toegepaste gezinsbeperking weer te bestrijden. De overheid past zich dan niet aan bij de gezinsbeperking zoals deze zich voordoet. Zij wil de geboortebeperking beperken; zij verwacht dit te bereiken door het grote gezin weer aantrekkelijker te maken voor de ouders. Het grote gezin betekent in onze maatschappij in bepaalde opzichten vaak een rem op de ontplooiing van het gezinsleven. De over-

heid gaat er toe over de financiële basis die gedurende een aantal jaren smaller wordt naarmate het gezin zich uitbreidt, te versterken om de ontplooiingsmogelijkheden te verbeteren. In deze landen acht de overheid dus de rationalisatie van het geboortecijfer, zoals deze voor de bevolking geldt, om welke reden ook, nadelig voor het sociaal welzijn in het algemeen. De rationalisatie van de overheid wordt dan geleid door andere motieven dan die van de bevolking.

De overheid wil in deze gevallen een radicale wijziging tot stand brengen in de overwegingen die bij de bevolking beslissend kunnen zijn voor de bepaling van de gezinsgrootte. De beïnvloeding door de overheid geschiedt, zoals al opgemerkt werd, gewoonlijk met behulp van geboortepremies, kinderbijslagen, financiële en andere voordelen bij toenemend kindertal in een gezin. Het is duidelijk dat de overheid in haar streven te eerder succes zal hebben, naarmate zij meer kennis draagt van de motieven die tot de, door haar niet gewenste, rationalisatie leiden en naarmate zij beter deze motieven kan opheffen of in hun tegendeel verkeren. Het is hierbij interessant vast te stellen dat men in de praktijk géén rekening houdt met het optreden van een spontane mutatie in de mentaliteit, noch met de veronderstelling dat uitbreiding van het rationalistisch denken onvermijdelijk *kinderbeperking* inhoudt. In een land als de U.S.S.R. waar de overheid zich in haar beleid in hoge mate door rationele overwegingen laat leiden, is men op het ogenblik gekant tegen geboortebeperving. In India met haar sterke ethische religieuze tradities wordt geboortebeperving van overheidswege bevorderd. Wanneer een overheid actief en rationeel wil optreden met betrekking tot de demografische ontwikkeling van de bevolking, zal zij een wetenschappelijk verantwoord inzicht moeten hebben omtrent de betekenis van de bevolkingsgroei in de gegeven situatie voor de ontplooiing van het maatschappelijke en het individuele leven.

Wat heeft dit voorbeeld van de ontwikkeling van het geboortecijfer, door Groenman terecht als een klemmend vraagstuk geponeerd, ons te leren voor de praktijk van het dagelijks leven? Het betreft een vraagstuk, dat het huwelijks- en gezinsleven van de mens, zijn liefdesverhoudingen, de bestaansmogelijkheden van de huidige en komende generaties raakt. Het blijkt dat – niettemin of juist daardoor – de mens dit vraagstuk van de meest primitieve fasen van zijn bestaan af en de hele geschiedenis door, vaak op rationele wijze tegemoet is getreden. Hij heeft getracht en is daarin ook verregaand geslaagd ten behoeve

van zijn welzijn en van zijn ontplooiingsmogelijkheden, zoals hij deze begreep, het kindertal op grond van verstandelijke overwegingen en met behulp van verstandelijk doordachte praktijken, te reguleren. De mens heeft zich niet aangepast, zich gedwongen gevoeld zich niet aan te passen aan de biologische processen. In onze huidige samenleving bevinden zich voorstanders van het reguleren van het kindertal, althans onder bepaalde omstandigheden, naast of tegenover principiële tegenstanders. Wanneer beide categorieën het menselijk gedrag dienaangaande 'aanpassend handelen' noemen, dan wordt het fundamentele verschil dat er tussen beiden bestaat, niet tot uitdrukking gebracht. De term 'aanpassen' achten wij onder die omstandigheden – volgens onze uiteenzettingen – slechts van toepassing op het streven van die categorie die het biologische proces wil aanvaarden, zoals het zich aanbiedt, ook als de levensontplooiing hierdoor belemmerd wordt. De term niet-aanpassen onderscheidt het gedrag van de voorstanders van het reguleren van het kindertal van de tegenstanders. Het probleem van het geboortecijfer wordt door de term 'niet-aanpassingsproces' sociaal-historisch gesteld, omdat hiermee aangegeven wordt dat het proces van procreatie een maatschappelijk aspect heeft en niet een uitsluitend biologisch en door mensen niet te veranderen gebeuren is. In de menselijke historie heeft men dit biologisch proces nu eens gestimuleerd, dan weer afgeremd of op andere wijze gereguleerd al naar gelang van de omstandigheden.

SOCIALE GROEPEN. Het tweede voorbeeld van Groenman nu scheidt de mogelijkheid onze uiteenzettingen te verdiepen en uit te breiden tot het gebied van de sociale relaties. Dit voorbeeld betreft Israël, waar 'volksgroepen en individuen, met uiteenlopend cultuurpatroon' samenstromen en daar hun houding moeten bepalen 'tegenover de volksgemeenschap, die hen moet absorberen'.⁷ Is op dit voorbeeld uit de dagelijkse praktijk, waaraan men vele zal kunnen toevoegen, niet toch de opvatting geldig, dat de wetenschap die de sociale vraagstukken bestudeert, die het verschijnsel der immigratie onderzoekt, de sociologie, zich bezighoudt met 'de studie van de aanpassend-handelende mens in groepsverband'?

Wat doet zich hier voor bij migratie? Migratie is emigratie en immigratie tezelfdertijd. De emigratie ontstaat doordat de wegtrekkenden, om een of andere reden de levensomstandigheden van hun oorspronkelijke woonplaats niet langer gunstig voor zich achten. Zij veranderen

deze levensomstandigheden ter plaatse niet en emigreren, m.a.w. zij overwinnen de moeilijkheden ter plaatse niet, zij werken niet mee aan vernietiging van de plaatselijke sociale en niet-sociale structuur op het punt waar zij hun nadelig is. Zij passen die omstandigheden niet bij zich aan, maar passen zich aan bij die omstandigheden. We laten hierbij buiten beschouwing welke factoren daarop van invloed zijn.

Aanpassen kan althans in hun voorstelling tot resultaat hebben: blijven en wegwijnen, of: heengaan, al dan niet met gunstiger vooruitzichten. Zij verkozen de laatste oplossing; dus de emigratie, maar in ieder geval op dit punt de aanpassing. Op dit moment is ook de immigratie in leven gekomen, en er ontstaan 'aanpassingsmoeilijkheden' welke wellicht een bepaald maatschappelijk beleid 'kan helpen verzachten'. (p. 9)

Ligt hier niet een aanpassingsprobleem in zijn zuiverste vorm? En zijn deze problemen waar sociale groepen zich aan andere sociale groepen moeten aanpassen niet aan de orde van de dag en de eigenlijke praktische problemen voor de sociale wetenschap? Is de door ons geschetste historische ontwikkeling van de mensenmaatschappij niet veel meer een ideale, te algemene en niet concrete voorstelling en daarmee voor de sociologie of voor de toegepaste sociologie een secundair en niet primair probleem? meer van academische dan van praktische betekenis?

In werkelijkheid is er ook hier niet sprake van een enkelvoudig vraagstuk van sociale aanpassing. Dit blijkt al terstond bij de vraag: wie past zich aan bij wie?

Voor zover deze zich bij gene aanpast, past nimmer gene zich bij deze aan. Wellicht zal men aanvoeren dat in het geval van de immigratie in Israël toch de immigranten zich moeten aanpassen bij de daar reeds verblijvende volksgemeenschap. Dan bestaat inderdaad voor de immigranten het vraagstuk van de aanpassing, maar – van de 'volksgemeenschap' uit geredeneerd – ontstaat tegelijkertijd het vraagstuk van de niet-aanpassing, van het 'absorberen' van de nieuwkomenden. Is het overigens onvoorwaardelijk dat de nieuwkomenden zich aanpassen en niet de reeds aanwezigen? Kan de omgekeerde ontwikkeling niet beter zijn? Heeft ook Israël niet inderdaad voortdurend een nieuw karakter ontwikkeld door de toestroming van nieuwe elementen? Wie moeten zich aanpassen? In hoeverre moeten deze zich aanpassen? Wat is beslissend voor de aanpassing en niet-aanpassing, het aantal?, de kwaliteit?, welke kwaliteiten? Is de aanwezige groep zelfs homo-

geen? Bestaat ze niet uit elkaar bestrijdende of aan elkaar tegengestelde delen? Bij welke groep moeten de nieuwkomenden zich aanpassen? Vormen de immigranten een homogene groep?

Zijn er redenen om als uitgangspunt te stellen dat immigranten zich hebben aan te passen bij de bevolking van het land waarheen zij getrokken zijn? Dit heeft de oorspronkelijke bevolking van het huidige Israël ook niet gedaan, toen zij een einde maakte aan de feodale verhoudingen en de primitieve agrarische productiewijze van de ter plaatse aangetroffen. Nu heeft zij dit van meet af niet gewild, omdat het doel was 'een zelfstandig autonoom Joods Nationaal Tehuis' te verwirkelijken, dat niet zou aansluiten bij de inheemse verhoudingen.

Kan men een onderscheid maken op grond van de *bedoelingen* van de immigranten? Wanneer dus de immigranten de bedoeling hebben zich bij een 'volksgemeenschap' aan te sluiten, dat deze immigranten zich dan maar moeten aanpassen bij de inheemse bevolking? En wanneer de immigranten de bedoeling mochten hebben zich niet aan te passen, dat dan de inheemse bevolking zich heeft aan te passen bij de nieuwkomenden, hetzij door te vertrekken, of een kwijnend en wegstervend bestaan te leiden in eigen land (Eskimo's) dan wel in een reservaat (Indianen) of onder de wetten van 'apartheid' in een sociaal isolement te verkeren (Zuid-Afrika)? Of is het een vraagstuk van machtsverhouding op een bepaald ogenblik? De volkjes en volken die niet meer bestaan, omdat zij via hun vernietiging aan de kolonistoren aangepast zijn en van wier cultuur men slechts een voorstelling kan maken met behulp van potscherven en fundamentresten van bouwwerken, kunnen we hier buiten beschouwing laten. Deze volkjes zijn historie geworden en zullen misschien geen onderwerp van studie zijn voor een wetenschap die de betrekkingen wil aangeven 'tussen sociale wetenschap en daarop gebaseerde sociale praktijk'.⁸ Al zouden zij wellicht een waarschuwing kunnen zijn om de sociologie niet al te zeer op te vatten als een studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband, en als zodanig toch onderwerp van studie worden voor de sociologie. Want wanneer men de sociologie voorstelt als een wetenschap van de sociale aanpassing en de belangrijkheid van de sociale niet-aanpassing buiten beschouwing laat, of niet nadrukkelijk vermeldt, dan is het gevaar niet denkbeeldig, dat men als uitgangspunt aanvaardt de *situatie* op het moment van onderzoek, d.w.z. de bestaande machtsverhoudingen, en dat sociale aanpassing ook in de sociologie zal betekenen: aanvaarding van de 'situatie', op het mo-

ment van onderzoek, d.w.z. van de bestaande machtsverhoudingen. Men ziet de hele menselijke geschiedenis door telkens in eenzelfde maatschappij, op een zelfde ogenblik in de geschiedenis en in zake dezelfde vraagstukken mensen als voorstanders en tegenstanders van aanpassing en van niet-aanpassing tegenover elkaar staan.

Welke taak hebben in de huidige maatschappijen de mannen van sociale wetenschappen die de sociale praktijk hulp moeten verlenen? Zullen zij de voorstanders van aanpassing steunen, bij voorbaat de bestaande toestand als 'rechtvaardig' erkennen? en naar middelen uitzien om psychologisch, sociaal-psychologisch de onwillige niet-aanpassers met wetenschappelijke methoden te veranderen in aanpassers? Maar dan zullen de voorstanders van de bestaande toestanden zich niet aanpassen bij de niet-aanpassers.

Zullen zij de niet-aanpassers in het gelijk stellen omdat de progressie door niet-aanpassing mogelijk is? Zullen zij 'om der lieven vrede wille' niet-aanpassers en aanpassers pogen nader tot elkaar te brengen, wat hierop neer zal komen dat de niet-aanpassers en aanpassers beiden aanpassen en niet-aanpassen!

De tot elkaar in enig opzicht in antagonisme staande groepen zijn elkaars subject en object en zolang het antagonisme actief is, zal in iedere zodanige 'situatie' een streven zijn naar niet-aanpassing. Wanneer men streeft naar een maatschappij zonder groepsantagonismen, zonder privileges en zonder discriminaties, wat naar onze mening in het emancipatieproces is begrepen⁹, dan zal dit gebeuren door de groepsantagonismen op te heffen via de niet-aanpassing daaraan.

Hoe het ook zij, in onze mensenmaatschappij ontkomt men niet aan een beschouwing over de betekenis van het niet-aanpassen. De samenleving heeft zich ontwikkeld tot een totaliteit van groepen met tegenstelde belangen. Wanneer men de betekenis hiervan bestudeert dan blijkt dat er een maatschappelijk gevaar schuilt in een sociologische voorstelling dat de mens in groepsverband zich aanpassend gedraagt. Hiermee immers geeft men – al dan niet zo bedoeld – de bevoorrechte groepen in onze samenleving een argument in handen tegen die delen van de bevolking die streven naar afschaffing van bevoorrechte posities. Ook wanneer men, met Groenman, al het menselijk doen en laten, wat wij dus hebben onderscheiden in aanpassen en niet-aanpassen, samenvat als 'aanpassen', dan zal men niet kunnen voorkomen dat er verwarring en misverstanden optreden, omdat de spraakmakende gemeente onder 'zich aanpassen' nu eenmaal iets anders verstaat, nl. het meer

passieve 'zich regelen, zijn gedrag en handelen wijzigen naar', terwijl ook verder in de sociologische literatuur 'aanpassen' veelal in deze laatste betekenis wordt gehanteerd. Men denke slechts aan Ogburn die het begrip 'aanpassen' (adjustment) in de sociologie introduceerde en concludeerde tot het probleem van de 'cultural lag' in onze samenleving, een gevolg van de 'maladjustment' van het culturele aspect ten opzichte van het zich snel ontwikkelende technische aspect. Men denke ook aan de bezwaren die Pos aanvoerde tegen een verklaring 'van de wisselwerking tussen de mens en de hem omgevende natuur' van het gezichtspunt van de aanpassing uit op grond van de ook zijns inziens passieve betekenis van de term 'aanpassing'.¹⁰ Men kan vanwege de sociale consequenties, de benaming van een verschijnsel niet louter zien als een terminologische aangelegenheid. De sociologie houdt zich nu eenmaal bezig met maatschappelijke vraagstukken, met sociale contacten, spanningen, conflicten. Daarmee krijgen haar definities, begrippen, theorieën onvermijdelijk een maatschappelijk aspect. Zij zullen gebruikt worden in het maatschappelijk leven. In ieder geval zal men er rekening mee moeten houden dat partijen in de sociale tegenstellingen zich zullen kunnen beroepen op sociologische opvattingen die de dynamiek in de samenleving als 'aanpassing' aanduiden, ongeacht de bedoeling die de sociologen zelf daarbij hadden. In een maatschappij die privileges en discriminaties kent, betekent 'de studie van de zich aanpassend handelende mens in groepsverband': de studie van de mens die het 'cultuurpatroon' aanvaardt en zijn gedrag en handelen, daarnaar wijzigt. Ook op grond van het misbruik, dat men bewust of onbewust in de sociale praktijk kan maken van deze definitie, achten we haar – zoals we reeds hebben opgemerkt – wetenschappelijk ongeschikt.

Wij willen hierbij nog op een veelvoorkomend misverstand wijzen. In de relaties tussen mensen en groepen hanteert men bij voorkeur uitdrukkingen als 'aanpassen' in de veronderstelling dat aanpassen bijdraagt tot verdraagzaamheid, tot een goede menselijke harmonie. Ten onrechte. Het devies 'aanpassen' kan evenzeer, zo niet meer aanleiding geven tot onverdraagzaamheid, als men ter wille van de 'goede harmonie', van bepaalde mensen of groepen verlangt, dat zij hun eigen opvattingen en gedragingen opgeven ook als deze maatschappelijk niet schadelijk zijn, alleen van wege het feit dat anderen er andere opvattingen en gedragingen op na houden.¹¹ Het onderscheiden van het menselijk gedrag in zijn samengesteldheid van aanpassen en niet-aan-

passen, dus in zijn sociaal-historische ontwikkeling, zal de verdraagzaamheid kunnen bevorderen. Men wordt dan gedwongen de mérites van aanpassen en niet-aanpassen voor de menselijke ontplooiing te bestuderen en zal daarmee ook het essentiële van het bijkomstige leren onderscheiden. Dit zal er toe kunnen bijdragen, dat men géén aanpassen verlangt, waar dit voor de menselijke ontplooiing niet vereist is en zal men eerder geneigd zijn het niet-aanpassen te aanvaarden, als dit gunstig is of niet ongunstig voor de menselijke ontplooiing.

SAMENVATTING. De gedachte dat de mens zich voor zijn levensbelang tegenover de fysische omgeving niet aanpassend gedraagt, ontmoet noch in de praktijk, noch in de theorie, behalve incidenteel, enige bestrijding. De theorie van de 'cultural lag', waarbij de techniek als richtlijn wordt gehanteerd voor het overige menselijk gedrag vindt in de sociale wetenschappen zelfs al te grif aanhangers. Gereserveerder luiden de uitspraken over het menselijk reageren t.a.v. de biologische processen. In de praktijk recreëert de mens echter voortdurend deze processen door ingrepen van allerlei aard, door het inbrengen van vreemde stoffen en elementen in het lichaam, door het reguleren van het voortplantingsproces. Tegenover de fysische en biologische levensomstandigheden wordt nauwelijks principieel het aanpassen gepropageerd als richtlijn voor denken en handelen. Wetenschappelijke onderzoekers werken samen met alle leden van de samenleving om deze omstandigheden voor het algemeen welzijn te veranderen. Tegenover de sociale processen volgt men veelvuldig een andere gedragslijn. Hier wordt dan systematisch het aanpassen aanbevolen als richtlijn voor handelen en denken. Velen menen hiermee het toverwoord gevonden te hebben voor een redelijk en verdraagzaam samenleven van mensen, zonder te beseffen, dat aanpassen tot onredelijkheid en onverdraagzaamheid wordt als het de menselijke vrijheid van handelen beperkt, zonder dat deze beperking bijdraagt tot de maatschappelijke en menselijke ontplooiing.

Sociologie, psychologie, paedagogie zullen bijdragen tot redelijkheid en verdraagzaamheid in het sociale verkeer als zij de mensen inzicht geven in hun eigen menselijk gedrag, dat dit n.l. bestaat in aanpassen en niet-aanpassen ook ten aanzien van sociale processen en dat men op grond van zijn menselijke ontwikkeling het niet-aanpassen ook in het sociale verkeer niet anders mag belemmeren dan ten gunste van de menselijke emancipatie.

IX. Sociale gevaren van sociale aanpassing

OPDRACHTGEVERS. Men zij voorzichtig in de formulering van een definitie. Een definitie leidt in belangrijke mate een zelfstandig bestaan. Ze heeft vergaande *praktische* consequenties: een sociologie als wetenschap van de sociale aanpassing bij een bepaalde 'situatie' wordt al te licht: aanpassing van de sociologische wetenschap bij die 'situatie'. Het probleem waar het om gaat, houdt gevaren in voor de emancipatie zelf. Immers: zijn 'groepsverband', 'situatie', statische grootheden? Wanneer men dit zou aanvaarden, dan komt men in zijn redenering in tegenstelling tot de realiteit, die géén stilstand kent. Wanneer men met zijn redenering wil vasthouden aan de sociale realiteit, dan is welke situatie ook geen statische grootheid, maar aan voortdurende verandering onderhevig. De ontwikkeling van het 'groepsverband', van de 'situatie' wordt mede door de mensen zelf bepaald. Het remmen van wezenlijke veranderingen of het bevorderen ervan staat onder invloed van de mensen. Wie zijn het nu, die in de maatschappelijke ontwikkeling als remmende factor en wie als bevorderende factor optreden, bijvoorbeeld in het 'groepsverband'? Wat is hun sociale betekenis? Zie hier vragen voor onderzoekers, die zich met sociale aanpassing en sociale niet-aanpassing bezig houden, waaraan zij niet voorbij mogen gaan. Zolang men bij de behandeling van de 'sociale aanpassing' niet de fundamentele vraag heeft gesteld: wie zal zich bij wie aanpassen? en zolang deze vraag niet beantwoord is, kan 'de sociale praktijk' geen wetenschappelijk verantwoorde richtlijnen verwachten van de sociologische wetenschappen.

Welke betekenis aanpassen heeft in onze samenleving en welke consequenties deze verder inhoudt voor de ten achtergestelde groepen, kan gedemonstreerd worden aan de politiek van de vooroorlogse minister-president H. Colijn, tijdens de periode van economische crisis en werkloosheid, toen alleen al in Nederland het aantal geregistreerde werklozen boven de 400.000 was gestegen. Colijn nam de ongunstige maatschappelijke situatie als gegeven aan en voerde een 'aanpassingspolitiek' – zoals hij dit zelf terecht noemde – die o.a. bestond in *verlaging* van staatsuitgaven, *vermindering* van subsidies. De werk-

lozen kregen werkverschaffing, steun met uitkeringen, die beneden het laagste arbeidersinkomen lagen.¹

Groenman zal de aanpassingspolitiek van Colijn – uiteraard terecht – ‘aanpassingspolitiek’ noemen. Maar hij noemt de politiek die hier lijnrecht tegenover staat, nl. de politiek om de ‘situatie’ fundamenteel te veranderen ook ‘aanpassingspolitiek’.

De vraag klemmt; waarom aan twee fundamenteel verschillend geaarde reactiewijzen dezelfde naam gegeven? Dit moet toch wel aanleiding worden tot misverstand. En dit te meer waar de aanpassingspolitiek à la Colijn toch ook zijn verdedigers vindt in de sociologie, o.a. in de Amerikaanse socioloog Gillin: ‘that imperfections in the very fundamentals of the system give us our serious problem of unemployment due to economic maladjustment is unquestionable. In the meantime unemployment compensation, inadequate as it is, is one step in the right direction’.²

Een onvolwaardige compensatie voor werkloosheid, als gevolg van *fundamentele* tekortkomingen in het stelsel, kan geen stap in de goede richting genoemd worden. Het is aanpassing aan het maatschappelijk stelsel die voorwaarde is tot degeneratie van delen van de maatschappij. Een stap in de goede richting zou zijn: niet-aanpassen aan het systeem teneinde dit *fundamenteel* te verbeteren.

De sociale wetenschappen ondervinden in de praktijk van het sociale onderzoek vaak aandrang van de zijde van het beleid of van de opdrachtgever om bij de politiek van de sociale aanpassing de wetenschap van de sociale aanpassing te worden.³

Zo mag men van opdrachtgevers uit het bedrijfsleven die wetenschappelijke onderzoekers voor hun bedrijf aantrekken, verwachten dat zij dit doen in het belang van de onderneming.

Door een ver doorgevoerde specialisatie of verzakelijking heeft zich voorts een sterke scheiding ontwikkeld tussen de technische betekenis van een vak en de maatschappelijke betekenis ervan. Men zou hier kunnen spreken van ‘vervreemding’, ‘alienatie’.⁴

Zo kan het zijn dat een wetenschappelijk onderzoeker zijn vak verder ontwikkelt, zonder dat dit de maatschappij ten goede komt, of haar, integendeel, zelfs benadeelt, terwijl deze ontwikkeling het belang nastreeft van de opdrachtgever. In sommige omstandigheden is de maatschappelijke betekenis zo evident dat de abstractie waarin het vak verkeert door de specialisten zelf tijdelijk opgeheven wordt. Als voorbeeld kunnen we noemen de herhaalde oproepen waarmee

kernfysici en microbiologen aan de mensheid de sociale betekenis van hun werkzaamheden bewust wilden maken.⁵ Evenwel is onze sociaal-economische structuur van dien aard dat de taak die iemand heeft in het productieproces en de taak die hij zich stelt in het maatschappelijke proces elkaar niet behoeven te dekken. De opdrachtgever verwacht in het belang van het bedrijf dat iemand zijn vak als wetenschappelijk onderzoeker, als technicus, als organisator verder ontwikkelt. Dit kan voordeel hebben voor de maatschappij, maar dit hoeft niet noodzakelijkerwijs zo te zijn.

Wanneer een particuliere ondernemer in het bedrijfsleven een opdracht verleent aan een sociaal onderzoeker, dan beoogt hij hiermee in de eerste plaats de ontwikkeling van zijn particuliere onderneming te stimuleren. Hij zal gewoonlijk niet de bedoeling hebben een socioloog in het bedrijf aan te stellen of deze om advies te vragen, teneinde in de eerste plaats de ontwikkeling van de maatschappij te bevorderen. De socioloog zal dus richtlijnen moeten geven om bepaalde sociale relaties te helpen scheppen die gunstig zijn voor het bedrijf. De ondernemer zal gebaat zijn met een wetenschap van de sociale aanpassing aan zijn bedrijf, de ‘situatie’, en niet met de wetenschap die de maatschappelijke ontwikkeling helpt bevorderen en daarbij de onderneming ondergeschikt laat zijn aan de maatschappij.⁶

Terwijl een onderzoeker op enig wetenschappelijk gebied in dienst van een particuliere opdrachtgever, of wie daarmee in dit opzicht gelijk staat, tenminste zijn eigen vak tot verdere ontplooiing zal kunnen brengen, zal dit – in het algemeen gezien – voor de socioloog in het particuliere bedrijf in belangrijke mate onmogelijk zijn. In ieder geval is dat niet in de eerste plaats zijn taak. Een specialist met een niet-sociale opdracht kan nog in het algemeen werken zonder met de wetenschappelijke discipline van zijn eigen vak in conflict te komen. Een socioloog in dienst van een bedrijf of een groep die niet het algemeen belang vertegenwoordigt, kan al spoedig in conflict komen met de wetenschappelijke discipline van zijn eigen vak. Ook hier liggen de praktische en maatschappelijke gevaren die de sociologie bedreigen. Deze gevaren zullen van de sociologie uit vergroot kunnen worden, als zij zich aandient als ‘studie van de aanpassend handelende mens in groepsverband’, gezien de betekenis, die aanpassen heeft in het spraakgebruik.

Kouwer heeft de *psychologen* die in een soortgelijke positie verkeren als de sociologen bewust willen maken van de sociale betekenis van

hun beroep, en van de gevaren welke hun van de maatschappij uit bedreigen zodra zij zich in de praktijk begeven. Hij stelt vast dat bij de psychologen terecht de angst bestaat,

'dat de psychologie steeds verder doordringt in het maatschappelijke leven, steeds nadrukkelijker decreeteert hoe gehandeld dient te worden, en steeds meer beslissingen in zijn machtsgreep krijgt. En heel ongefundeerd is deze angst ook niet. Er wordt wel misbruik gemaakt, er is in de huidige vorm van psychologische praktijk een ongezonde kiem aanwezig. Misschien niet de psycholoog zelf, maar zijn opdrachtgevers zijn maar al te zeer geneigd tot dit misbruik.'

Het gevaar dat door Kouwer aangegeven wordt is dus dat er een neiging bestaat, om ook de psychologische wetenschappen te gebruiken, te misbruiken om de mens zich te laten aanpassen aan de omstandigheden, aan de 'situatie': het milieu, het bedrijf, het leger, de huidige 'maatschappelijke orde'. Het is de taak van de betrokken wetenschappen, maar zeer in het bijzonder van de sociale wetenschappen om de sociale wortels van dit kwaad te ontdekken. Het is echter, bij al wat bekend is omtrent de structuur van de huidige samenleving, niet gewaagd te veronderstellen dat deze gang van zaken niet alleen mogelijk, maar zelfs onvermijdelijk is voor zover in onze maatschappij een particulier, een particuliere onderneming op economisch of sociaal gebied particuliere of groepsbelangen slechts kan bevorderen ten koste van de belangen van anderen, waar met andere woorden de emancipatie van de enkeling of van een deel van de maatschappij zich kan keren tegen de emancipatie van de gehele maatschappij. Zolang enkelingen zó machtig zijn dat ze de overige maatschappij in belangrijke opzichten aan zich kunnen aanpassen, zullen ze ook trachten de wetenschappen aan zich aan te passen, de sociale wetenschappen inclus. De socioloog verkeert sociaal in een zwakkere positie dan zijn medewetenschappelijke onderzoekers op de niet sociale gebieden. Kruyt ziet dit aldus:

'In de moderne tijd beheersen wij veel beter dan vroeger de natuur, maar de beheersing van mensen vindt grotendeels nog plaats als in de tijd van de primitieve holoïens, nl. op de grondslag van irrationele haat, naijver en machtsbegeerte. Een techniek van rationele mensenbeheersing, op de grondslag van sociologisch en sociaal psychologisch inzicht, kan hierin verbetering brengen, maar alleen wanneer achter deze techniek ligt, bij leiders en geleiden, de gehoorzaamheid aan normen, niet van haat en macht, maar van naasten-

liefde en dienst aan allen - normen, die geen wetenschap ons kan leveren, maar die opwellen uit de irrationele bronnen van geloof en idealisme.'

BELEID EN WETENSCHAP. Men kan zich afvragen of de mens niet min of meer op het niveau van de holoïens zal blijven, zolang hij de opvattingen huldigt, dat achter de 'techniek' van 'mensenbeheersing' de 'gehoorzaamheid' ligt aan 'normen, die geen wetenschap ons kan leveren, maar die opwellen uit irrationele bronnen van geloof en idealisme'.

Wat betekenen immers deze woorden? Door het aanvaarden van 'irrationele bronnen' als uitgangspunt stelt de mens grenzen aan het wetenschappelijk onderzoek, nl. daar waar het 'irrationele' zou optreden. Maar waar houdt het rationele op? De grens van het irrationele denken is nog altijd opgeschoven naarmate het rationele denken vorderde. Waarom zouden 'haat', 'naijver', 'machtsbegeerte' altijd irrationeel zijn? en steeds in strijd met het algemeen welzijn? Wat zeggen ons abstracte, d.w.z. niet op de historische realiteit betrokken begrippen als 'geloof' en 'idealisme'? Geloof waarin? Idealisme waarvoor? Heeft niet 'geloof' zelfdertijd inhouden gekend van volkomen uiteenlopend karakter, die door de aanhangers met uiterst 'idealisme' werden verdedigd, waardoor 'naasteliefde' en 'naastenkoorn' begrippen werden die bij tijden, en zelfs heel lange en frequent terugkerende tijden elkaar konden dekken? en die konden uitlopen op perioden van technisch perfecte 'mensenbeheersing'? Het is de taak van de sociale onderzoeker de oorzaken te bestuderen waardoor irrationele opvattingen over het sociale leven een zo veel hardnekkiger bestaan blijken te hebben dan in de natuurwetenschappen. Het is niet zo dat 'normen' grenzen aan wetenschappelijke onderzoekers mogen stellen, maar omgekeerd dat wetenschappelijke onderzoekers de grenzen leren kennen van de sociale normen. Naarmate men 'irrationele krachten' als verklaring van maatschappelijk gebeuren kan uitschakelen en rationeel gevonden factoren, d.w.z. factoren, die in het ontwikkelingsproces zelf werkzaam zijn, kan ontdekken, schept men de voorwaarde om te emanciperen ook op sociaal gebied van de leefwijze van de holoïens. Men zal de sociale wetenschappen en de praktijk van de beheersing van de maatschappelijke ontwikkeling alleen bevorderen door zich niet voortdurend aan te passen aan bestaande 'normen', maar door deze telkens te overwinnen en aan te passen aan de maatschappelijke ontwikkeling.

Zolang 'irrationeel' bepaalde 'normen' aanvaard worden, blijft willekeur in de wetenschap, in het maatschappelijke leven, voelen, denken, handelen.

Er is voor de wetenschap geen aanvaardbaar argument om zich zelf grenzen te stellen in haar werkzaamheid. Er bestaat in het maatschappelijke leven ook geen werkelijke scheiding tussen denken en handelen, tussen wetenschap en beleid. Er is tussen beiden een voortdurende en intensieve wisselwerking aan de gang.

Bij het sociale beleid en gedrag in onze samenleving kunnen particuliere belangen prevaleren boven algemene belangen. Dit impliceert in zekere zin irrationeel handelen. Dat wil zeggen dat de maatschappij op dat ogenblik niet volgens de best doordachte richtlijnen door de mens wordt geleid. Gezien van de ontwikkeling van de vooroordelen uit, is het beleid, het gedrag niet irrationeel.

We zullen enkele voorbeelden geven om ons betoog te verduidelijken. Roken boven een zekere mate is – zoals wetenschappelijk wordt vastgesteld – schadelijk voor mens en maatschappij. Zulk roken is dus geen rationeel verantwoord gedrag. Dit betekent niet dat er op het proces dat bij de mensen tot roken leidt, krachten werkzaam zouden zijn, die onkenbaar zouden blijven voor wetenschappelijk onderzoek. Met 'irrationeel' gedrag wordt bedoeld een gedrag dat niet in overeenstemming is gebracht met de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Irrationeel roken is een veel voorkomend gedrag. Het is ook een gedrag waartegenover 'het beleid' een bepaalde houding aanneemt, althans heeft.

Er is voor de wetenschappelijk onderzoeker geen argument om niet voor te lichten en de openbare mening als mede 'het beleid' trachten te beïnvloeden, en zijn onderzoekingen uit te breiden en ook te onderzoeken welke factoren werkzaam zijn in de mens, in de maatschappij, in het beleid die het irrationeel roken als gedrag bevorderen of in stand houden. Ook het sociaal beleid is een sociaal verschijnsel. Het kan niet onttrokken worden aan de studie van de sociaal-onderzoeker. Bovendien maakt de onderzoeker als mens en als wetenschapsbeoefenaar deel uit van de menselijke samenleving. Zijn kennis als wetenschapsbeoefenaar is niet te scheiden van zijn kennis als mens. De wetenschapsbeoefenaar is een mens, als andere mensen deel van de samenleving, die het op een gegeven ogenblik en in een bepaald opzicht beter weet dan andere mensen. Al het menselijk inzicht heeft zich gestadig kunnen ontwikkelen door de overdracht van kennis,

ervaring, inzicht door degenen die het beter wisten aan degenen die het minder goed wisten. De werkelijkheid is ook dat de wetenschapsbeoefenaar richtlijnen geeft aan 'leiders' en 'geleiden'. Richtlijnen die voor ontwikkeling vatbaar zijn, maar geen gefixeerde normen.

Zo beschouwen vele kernfysici het ook als hun taak om openbare mening en beleid voor te lichten, te waarschuwen, te beïnvloeden in het gedrag ten opzichte van radio-activiteit, die als een gevaar voor het menselijk bestaan dreigt op te treden, mede juist als gevolg van de wetenschappelijke activiteit van deze kernfysici. De kernfysici doen dit vooral sinds de atombomexplosie boven Hiroshima in 1945.⁹ Terecht zien deze kernfysici hun wetenschappelijk werk als een maatschappelijke activiteit. En indien zij, die in hun kwaliteit van kernfysici de eerste en tevens de beste kenners zijn van de eigenschappen van radioactiviteit, niet met de grootste duidelijkheid en nadrukkelijkheid hun invloed uitoefenen, wie zou het dan doen? Iedereen die dan met gezag hierover zou willen spreken, zou zich toch ook eerst moeten ontwikkelen tot beoefenaar van de kernfysica. De wetenschappelijke onderzoekers kunnen trachten de overige bevolking te interesseren. De geïnteresseerden kunnen trachten steun te ontfangen aan hun wetenschappelijke voorlichting. Op den duur moet 'het beleid' zwichten. Zo is ook de sociale wetgeving ontstaan, zo heeft zij zich ontwikkeld vaak tegen 'het beleid' in. Scheiding tussen denken en handelen, tussen theorie en praktijk, tussen wetenschap en beleid, tussen overheid en samenleving is fictief. Het willekeurig aanbrengen van zo een scheiding houdt nadelen in voor de maatschappelijke ontwikkeling en ook voor de wetenschap. Wij kunnen ons voorstellen dat met de organisatorisch hoge ontwikkeling van onze samenleving, met de onvermijdelijk voortgaande specialisatie en taakverdeling de neiging ontstaat om bepaalde aspecten van het maatschappelijk leven zelfstandig te verklaren, te verabsoluteren en te isoleren van het geheel en de overgang naar, de intensieve wisselwerking met de overige aspecten te verwaarlozen en de eigenlijke relatie tot het maatschappelijk geheel te vergeten. Het is naar onze mening juist de taak van de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker als specialist inzake maatschappelijke vraagstukken, sociale verhoudingen, om dit te onthullen.¹⁰

Het stellen van willekeurige grenzen aan het wetenschappelijk onderzoek is evenmin aanvaardbaar als het stellen van willekeurige normen als uitgangspunt. Geiger vestigt de aandacht op bepaalde sociale gevaren aan dit laatste verbonden:

'Durch willkürliche Wahl einer ersten Setzung kann metaphysische Spekulation zum Herold jedes beliebigen Gesellschaftszustandes werden'.¹¹

Hij gaat dan verder:

'Die mit kontrollierbaren Prämissen arbeitenden, empirischen Einzelwissenschaften dagegen sollten dem Zauberbann der Mächtsverhältnisse entrückt sein' (ib.).

Maar ook dat is niet steeds het geval. Door een aantal voorbeelden toont hij aan hoe zelfs exacte, niet sociaal wetenschappelijke onderzoekers zich lieten corrumperen en als uitgangspunt voor hun wetenschappelijk werk niet-wetenschappelijke normen aanvaardden door de machthebbers gesteld en daarmee – in onze eigen woorden uitgedrukt – hun wetenschap tot een wetenschap van de aanpassing maakten. Wij menen overigens dat Geiger juist om die reden de macht of de invloed van de intelligentsia overschat zo als hij haar taak ziet:

'Aufgabe der Intelligenz ist es insofern die unermüdliche Kritikerin der Macht zu sein und so zu verhindern, daß die Bäume der Macht in den Himmel wachsen' (p. 71).

Men mene niet dat men bij de voorbeelden, door Geiger aangehaald, te doen heeft met enkele uitwassen of met een 'typisch' Duitse gelegenheid. Het zijn de toppen die het eerst opvallen, maar deze zijn aanwijzing voor het bestaan van een uitgestrekt bijbehorend gebied met velerlei grotere of kleinere oneffenheden. 'Wiens brood men eet diens woord men spreekt', of met de woorden van Feuerbach: 'Der Mensch ist, was er ißt.' We zullen aan de voorbeelden van Geiger een illustratie uit het openbare leven van Frankrijk toevoegen. We citeren hier uit een artikel van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 'Franse brandewijnstokers op de bres voor hun privileges'¹²:

'Een rechts onafhankelijk kamerlid – geneesheer bovendien – verdedigde de eerlijke thuisstokers, die geen enkele schuld hebben aan het alcoholisme. Hij schatte dat er jaarlijks 60 miljoen liter alcohol clandestien gestookt wordt, maar dat is volgens hem niet te wijten aan het privilege, doch aan te hoge accijnzen. Een ander rechts onafhankelijk kamerlid rechtvaardigde het privilege met het argument, dat het eerlijke gezinnen in staat stelde hun behoefte aan alcohol ter bereiding van puddingen en warme dranken te bevredigen. Een tweede geneesheer – eveneens rechts onafhankelijk – ontkende dat er verband bestond tussen het aantal brandewijnstokers en de sterfte wegens alcohol en een derde arts maakte de

maat vol door ertegen te protesteren, dat er geen propaganda werd gemaakt tegen kanker en wel tegen het alcoholisme, terwijl kanker toch veel meer slachtoffers maakt.'

Veelzeggend is de toelichting die de correspondent van de *N.R.C.* geeft:

'Het had maar weinig gescheeld of de machtige oppositiegroep der brandewijnstokers had eens te meer dank zij haar welgezinde leden van het parlement de overwinning behaald, en het is trouwens nog lang niet zeker of de regering ook ditmaal niet bij de neus genomen is.'

Niet minder gevaarlijk dan het verstrekken van onjuiste voorlichting door wetenschappelijke onderzoekers kan hun onjuiste interpretatie zijn van overigens verantwoord meegedeelde gegevens. Vooral op dit punt kunnen onbewuste vooroordelen ons allen parten spelen. Een frappant voorbeeld hiervan mogen wij ter illustratie en ter overdenking citeren uit het boek *Fallout* van JOHN M. FOWLER. Deze Amerikaanse natuurkundige stelt tegenover elkaar de interpretatie van LINUS PAULING, Nobelprijswinnaar en beroemd Amerikaans scheikundige, en van EDWARD TELLING, een van de makers van de waterstofbom, over de mogelijke gevolgen van een ontploffing van een superbom, zoals die, welke door de V.St. op 1 maart 1954 tot stand is gebracht. Pauling geeft in zijn boek '*No more war*' de volgende opsomming: 10.000 slachtoffers door leucaemie en beenkanker, 90.000 door andere ziekten, een mogelijk totaal van 100.000 doden. Telling daarentegen verklaart in zijn boek *Our nuclear future* 'that the world-wide fall-out is as dangerous as being an ounce overweight or smoking one cigarette every two months'. Fowler stelt zich de vraag: 'How is it that two scientists can draw such divergent conclusions from the same data?' Wel: 'Teller, believing strongly that leadership in nuclear weapons is the paramount requirement for the nation's safety, used the most optimistic estimates on the effects of fallout and emphasized the statistical insignificance of the possible danger. Pauling, convinced that continued testing of weapons will only push us more rapidly down the road toward nuclear annihilation, counted every life sacrificed to the test an inexcusable waste.'¹³

Te verwachten dat de intelligentsia alleen in staat zal zijn paal en perk te stellen aan de 'macht', is een gedachte min of meer verwant aan de utopie van Plato dat filosofen de staat behoren te regeren. Zij, de intelligentsia kan één van de *vele* invloeden in de maatschappelijke

ontwikkeling zijn en voorzover zij vooruitstrevend is, d.w.z. voorzover ze haar inzichten langs wetenschappelijke weg tracht te verwerven, zal ze de vooruitstrevende krachten in de maatschappij moeten ontdekken en zich daarmee solidariseren om tot handelen te komen. De mening dat de intelligentsia buiten de sociale tegenstellingen staan, vindt men ook bij Mannheim in zijn voorstelling van een 'freischwebende Intelligenz': 'Sie bildet eine Mitte, aber keine klassenmäßige Mitte' (cursief Mannheim).¹⁴

De intelligentsia kan alleen sociaal vooruitstrevend zijn als zij met de ontwikkeling van het eigen vak de ontwikkeling van de gehele maatschappij nastreeft. Een vooruitstrevendheid, die beperkt blijft tot het eigen vak, kan sociaal zelfs schadelijk zijn of dat op den duur worden.

Als voorbeelden van een ontwikkeling van een enkel gebied tot schade van andere maatschappelijke delen zijn te noemen: ver doorgevoerde arbeidssplitsing, 'overgeorganiseerde' bureaucratie, 'trust'-vorming in particuliere handen.

Rationalisatie behoeft maatschappelijke emancipatie niet in te houden. Rationalisatie kan slechts dienen als criterium van maatschappelijke emancipatie als deze zich uitstrekt over *alle* sociale aspecten. Bovendien kunnen de sociale wetenschappen de ontwikkeling in de maatschappij niet beoordelen zonder voorlichting door en samenwerking met wetenschappelijke onderzoekers op andere gebieden.

Wanneer de sociale onderzoekers zich isoleren van de andere wetenschappelijke onderzoekers, wanneer zij niet in voldoende mate op de hoogte blijven van de stand van wetenschap en techniek in het algemeen, dan zullen zij er ook niet in voldoende mate in slagen de herkomst en de sociale betekenis van sociale 'normen' vast te stellen.

Gemis aan kennis wordt vaak gemakkelijk aangevuld door termen als 'irrationeel' bepaalde 'normen'. Het legaliseren van niet geïdentificeerde normen in wetenschappelijke verhandelingen is een belemmering voor de wetenschappelijke ontwikkeling, en ook in andere opzichten een sociaal gevaar. De wetenschappelijk niet voldoende geschoolde zal een puur privé-opvatting van een wetenschappelijk onderzoeker over sociale problemen op zijn gezag, al te grif voor wetenschappelijk houden.

X. Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de psychologische wetenschappen

Niet alleen in de sociologische maar ook, en daar zelfs eerder, in de psychologische en psychiatrische literatuur houdt men zich bezig met de 'onaangepaste' mens. FROMM, CARP, RÉVÉSZ, VAN DEN BERG, JANSE DE JONGE e.a. hebben in de onaangepastheid ook positieve trekken ontdekt. Bij genoemde onderzoekers wordt de opvatting geformuleerd, dat originaliteit, creativiteit, vrijheid, in zekere mate de onaangepastheid als voorwaarde heeft.

Hoever gaan zij met deze gedachte?

RÉVÉSZ, die de niet-aanpassing niet expliciet stelt, ziet de creativiteit als eigenschap speciaal eigen aan het genie, in mindere mate aan de begaafde.¹ Volgens VAN DEN BERG, behoort deze eigenschap tot de staat der volwassenheid: 'In de lectuur over de psychologie der volwassenheid kan men lezen, dat *aanpassing* haar voornaamste attriboot, haar *criterium* is', aldus van den Berg. 'Ware volwassenheid – gaat hij verder – ... is eerder gekenmerkt door *onaangepastheid*. Onaangepastheid in de zin van zelfstandigheid... De volwassene handelt, dat is: hij geeft blijk van een vrijheid, die, indien nodig, recht geeft, het volle onbeperkte recht geeft *alleen* te handelen, alle verantwoordelijkheid alleen te dragen' (cursief v. d. B.)². De door van den Berg getekende volwassen mens verschilt in zijn handelen niet van het volwassen solitair levende dier. Hij mist bij van den Berg zowel zijn sociale als zijn sociaal-historische relaties.

Van den Berg sluit in zijn uiteenzettingen geheel aan bij CARP.³ Deze wijst – overigens terecht – op de betekenis die de niet-aangepaste kan hebben voor de samenleving (p. 19) en noemt als voorbeelden Franciscus van Assisi en Christus (p. 14), die in hun tijd als 'onaangepast' moeten hebben gegolden. Ook bij Carp heeft de 'onaangepastheid' geen historische en sociale wortels. Zij betekent bij hem een zichzelf trachten te zijn, zelfhandhaving, zelfaanvaarding en tenslotte echt-zijn' (p. 11). Men bedenke 'dat de scheppende intuïtie in het algemeen toch geboren wordt in een geestestoestand, welke niet is ingesteld op de ervaring der buitenwereld, op het contact met de samenleving'. Het aangepast zijn van de mens 'houdt op zo spoedig hij voor zich het

recht opeist te getuigen van zich zelf in woord en daad' (p. 19). Evenmin als we de creativiteit als een speciale eigenschap van het genie mogen zien, is de onaangepastheid alleen eigen aan de volwassenheid. Creativiteit, onaangepastheid zijn o.i. menselijke eigenschappen. Hierbij zij tevens opgemerkt dat 'sociotherapie', zoals Carp zijn 'actieve aanpassingstherapie' noemt, geen therapie is die de relatie mens-*maatschappij* tot onderwerp van studie of behandeling heeft, al zou men dit wellicht uit de naam afleiden. Zij tracht 'een kunstmatige samenleving te scheppen en kiest hiertoe een bepaalde sfeer, waarin volgens een bepaalde selectie bijeen gebrachte individuen, tot samenleving kunnen komen' (p. 75). Zijn samenleving in zijn theorie en in zijn therapie is derhalve niet onze historische samenleving.

FROMM, wiens opvattingen al ter sprake kwamen,⁴ maakt om de algemeen menselijke creativiteit die hij waarneemt te verklaren, een onderscheid tussen *passief* aanpassen (van het dier) en *actief* aanpassen (van de mens).⁵ Dit onderscheid van Fromm helpt niet de mystificatie te doen verdwijnen. Immers: ook het *dier* reageert *actief* op de omgeving. Zijn reactie is instinctief. Hij verandert noch zich zelf, noch zijn omgeving op rationele wijze ten gunste van zijn levensbestaan. Verder: ook de *mens* reageert *passief*, d.w.z. hij past zich onvermijdelijk aan de omgeving aan, voor zover hij deze moet aanvaarden om zich er niet bij aan te passen. De sociale activiteit van de mens als mens, zijn creativiteit, is door 'actieve' aanpassing niet aangegeven.

Een krachtig sociaal taboe verzet zich blijkbaar tegen het aanvaarden van maatschappelijk gunstige verschijnselen als gevolg van de niet-aanpassing. Het is hier van belang op te merken dat Fromm desondanks de historische dimensie van onze maatschappij in zijn psychiatrische beschouwingen betreft, evenals de creatieve activiteit van de mens daarbij. Daardoor krijgen bij hem de sociale en de psychologische wetenschappen over en weer meer betekenis voor elkaar.

JANSE DE JONGE, die als klinisch-psychiater het vraagstuk van de aanpassing ontmoet, geeft een belangwekkende kritische bespreking van de benadering van dit vraagstuk van psychologische zijde. Hij sluit in zijn betoog aan bij de opvattingen van Fromm. Het blijkt dat ook Janse de Jonge er naar streeft om 'niet-aanpassing' onder de noemer van de 'aanpassing' te brengen: 'Ook voor het menselijk leven is de aanpassing als fundamenteel kenmerk te zien' (p. 278). Zo onderscheidt hij: 'passieve' enerzijds, 'dynamische' of 'creatieve' aanpassing

anderzijds. Janse de Jonge ziet duidelijk de gevaarlijke consequentie die het gebruik van de term 'aanpassing' kan opleveren. Terecht critiqueert hij bijvoorbeeld de algemene formule van Symonds volgens welke aanpassen betekent: 'voldoen aan de eisen van de werkelijkheid'. 'Gemakkelijk komt men immers – aldus Janse de Jonge – tot een opvatting van werkelijkheid en aanpassing daaraan, die teveel een conformistisch karakter draagt' (p. 287). Dat ook Janse de Jonge er niet in slaagt de betekenis van de niet-aanpassing voor mens en maatschappij in hun ontwikkeling aan te geven is naar onze mening het gevolg van de omstandigheid dat hij de sociale en historische ontwikkeling die de mens heeft doorgemaakt niet in zijn betoog betreft. Dit blijkt o.a. bij zijn uitspraak: 'de tussenmenselijke verhoudingen vertonen meer het beeld van 'Ote – toi, que je m'y mette' dan van het 'liebend miteinander sein'. De tegenstellingen zijn volgens hem 'intermenselijke' tegenstellingen, tegenstellingen tussen mens en medemens, tussen individuen. Hun *maatschappelijk* karakter wordt hierin niet uitgedrukt.

Het probleem van de sociale aanpassing en niet-aanpassing toont aan dat psychologen en psychiaters hun theorieën niet tot volle ontplooiing kunnen brengen zonder de sociaal-historische, de maatschappelijke achtergronden van de mens daarin te verwerken. Het bestuderen van enkelvoudige relaties, 'intermenselijke' relaties tussen welke individuele mensen ook, geïsoleerd van hun maatschappelijke voedingsbodem worden verdichtstels.

Zo kan het gebeuren dat ook bij Janse de Jonge, ondanks een veelbelovend kritisch uitgangspunt de 'creatieve aanpassing' het *creatieve* element verliest om te worden tot aanpassing-sec, als hij concludeert: 'Ook wanneer men in het maatschappelijk werk iemand het advies geeft zich aan te passen, wordt hierbij een duidelijk beroep gedaan op creatieve mogelijkheden van de persoonlijkheid in de zin van zich voegen naar, zich neerleggen bij datgene wat in de situatie of in de ander onveranderlijk is, dit alles dan meestal ter wille van de goede sfeer en de functionele eenheid' (p. 280).

Er schuilt hier een schijn-logica in de redenering van Janse de Jonge. Een aanpassing van de houding, het gedrag, de persoonlijkheid van de mens, in welke vorm ook, aan een 'situatie', aan 'een ander' betekent op zich zelf *geen* creativiteit, ook als de veronderstelling juist zou zijn, dat die situatie onveranderlijk is, een veronderstelling die voor de mens niet te aanvaarden is. Deze aanpassing is dezelfde, die

het dier eigen is in zijn reactie op zijn omgeving, en niets meer. Deze aanpassing kan de voorwaarde zijn voor creativiteit, maar evenzeer voor degeneratie.

Verder is de voorstelling historisch niet reëel dat er voor de mens iets ongunstigs in de 'situatie of in de ander' kan bestaan, dat niet te wijzigen zou zijn. We zullen de relatieve, de historische betekenis van een 'absolute', een 'onveranderlijke' situatie aan een voorbeeld demonstreren en wel aan de levensgeschiedenis van de populair geworden figuur van Jan van Zutphen, die als arbeiderskind opgegroeid was in een periode dat de t.b.c. aanzienlijke invloed had op het hoge sterftcijfer toentertijd, vooral bij de arbeidersklasse. Ook in diens naaste omgeving vielen de slachtoffers. Dit had hem jong diep geschokt. Het waardevolle, het creatieve in zijn leven is niet geweest, dat hij zich neergelegd heeft bij wat in de situatie onveranderlijk was. Laat de doden hun doden begraven. Hij heeft zich slechts aangepast bij de situatie voor zover dit nodig was om zich niet aan te passen en is daardoor geworden tot een pionier van de t.b.c.-bestrijding in Nederland. En zó is de historische weg van de mens: aanpassen als voorwaarde van niet-aanpassen. (Men mag zich hierbij de vraag voorleggen, of het levensoptimisme, het levensgeluk dat deze man tot op zijn hoge leeftijd heeft gekend niet nauw samenhangt met de intensiteit van zijn sociaal-creatieve activiteiten.)

'Ter wille van de goede sfeer en de functionele eenheid' is geen verantwoord argument om aanpassing aan een situatie te verdedigen. Wanneer men in onze maatschappij met haar historisch gegroeide tegenstellingen niet vraagt naar 'de goede sfeer': voor wie?, de 'functionele eenheid': in wiens belang?, dan heeft men de maatschappelijke realiteit losgelaten. Aldus redenerende sluit tenslotte ook Janse de Jonge zich aan bij de bestaande maatschappelijke orde, bij de 'functie' van de huidige maatschappij of van een onderdeel daarvan of wat als zodanig begrepen wordt. De consequentie van zijn redenering is, dat hij het conformisme, dat hij zijn gerechtvaardigde kritiek niet heeft bespaard, tenslotte toch ongemerkt aanvaardt.⁶

We hebben in onze sociologische beschouwing gesproken van de mens als soort en daarbij de individuele mens buiten de directe beschouwing gelaten. Dit achten wij geoorloofd omdat de individuele mens zijn ontplooiingsmogelijkheden ontleent aan de maatschappelijk tot stand gebrachte prestaties. Het sociale emancipatieproces is de voorwaarde voor het individuele emancipatieproces. Hier sluiten de

sociale en de psychische wetenschappen op elkaar. En hier ontstaat ook de vraag aan de socioloog: Waarbij moet de individuele mens voor zijn ontplooiing zich aanpassen en waarbij moet hij zich niet aanpassen? Evenmin als iedere sociale aanpassing tot individuele en sociale ontplooiing leidt, zo min doet dit iedere niet-aanpassing.

Om deze vraag te beantwoorden gaan wij uit van het sociale emancipatieproces, dat aan steeds meer sociale groepen een steeds grotere levensontplooiing waarborgt. Wij hebben getracht aan te tonen, dat het werken aan zijn emancipatieproces de meest menselijke activiteit is en verder: dat het ontplooiën van de menselijke persoonlijkheid in de eerste plaats zelfs is: het ontplooiën van zijn sociaal creatief vermogen. In de sociale en historische ontwikkeling is begrepen:

1. aanpassen aan dit proces, nl. van het tot ontwikkeling brengen van steeds groter levens-ontplooiingsmogelijkheden voor steeds groter bevolkingsgroepen;
2. niet-aanpassen aan omstandigheden, die dit proces belemmeren, voortvloeiend uit deze meest menselijke eigenschap. Verder is daarin begrepen dat het niet aanpassen aan dit emancipatieproces in strijd is met deze meest menselijke eigenschap.

Het voortdurend ontstaan van nieuwe verhoudingen tussen mens en omgeving als gevolg van het emancipatieproces betekent dat de individuele mens hiertegenover ook nieuwe psychische reactiemogelijkheden moet ontwikkelen, d.w.z. dat hij zich steeds zal moeten aanpassen aan de zich telkens vernieuwende omstandigheden. Waar dit psychische aanpassingsproces niet slaagt, daar is ook de emancipatie niet gerealiseerd.

Het psychische aanpassingsproces wordt eveneens een niet-aanpassingsproces. De mens aanvaardt immers zijn psychische mechanismen niet zoals deze zich gemanifesteerd hebben onder vroegere omstandigheden. De mens brengt nieuwe psychische reactiemogelijkheden tot ontwikkeling om zich aan te passen aan het emancipatieproces, d.w.z. aan het maatschappelijk proces dat steeds beter zijn leven zal beschermen. We hebben reeds betoogd dat de eigenschap van de mens om er naar te streven zijn leven steeds beter te beschermen er toe leidt, om zich niet aan te passen aan zijn levensomstandigheden. We kunnen dit scherper formuleren: door zich steeds beter te voegen naar, zich aan te passen bij zijn streven om zijn leven te beschermen, wordt hij er toe gebracht zich steeds minder aan te passen bij de omstandigheden, waaronder hij leeft. Het kan tot taak van de psychologische, de psychi-

atrische, de paedagogische wetenschappen gerekend worden om deze typische menselijke eigenschap, om zich *niet* aan te passen teneinde zijn leven steeds beter te beschermen, te helpen versterken op een wijze dat ze bijdraagt tot de maatschappelijke en individuele emancipatie. Verder: om vast te stellen waar eventueel de grenzen liggen van zijn psychisch aanpassingsvermogen aan de emancipatie. Grenzen bij welke overschrijding de emancipatie in het tegendeel zou verkeren. Zo kan om een voorbeeld te noemen ver doorgevoerde organisatie er toe leiden sociale creativiteit van grote groepen overbodig te maken tot schade van de emancipatie zelf.⁷

Evenmin als de sociologie in de *eerste plaats* de studie is van de sociale aanpassing, zomin vormen de psychische wetenschappen de studie van de psychische aanpassing.

Het mag duidelijk zijn, dat in het gehele emancipatieproces de socioloog een centrale plaats inneemt. Hij heeft immers als taak het sociaal-historisch aspect van de menselijke activiteiten in hun samenhang te bestuderen. Psychologen en psychiaters, die evenzeer als sociologen het sociaal-historisch fenomeen 'mens', tot onderwerp van studie hebben, onderkennen al te vaak het sociaal-historisch aspect niet in de menselijke psyche. 'Most psychiatrists take the structure of their own society so much for granted that to them the person who is not well adapted assumes the stigma of being less valuable', oordeelt de psycholoog en socioloog Fromm.⁸

Hofstra wijst in dit verband op de sociale milieu-invloeden die ook het psychiatrisch denken beïnvloeden:

'een deel van de psychiatrische literatuur ontkomt niet aan een blijmoedig-simplistische opvatting over aanpassing. Zelfs wanneer rekening wordt gehouden met de noodzakelijkerwijze vaak beperkte doeleinden der therapie, lijkt het toch of verschillende auteurs zich bij hun onderscheidingen tussen normale en abnormale verschijnselen niet voldoende hebben losgemaakt van de normen, de vanzelfsprekendheden van de eigen vertrouwde culturele omgeving'.⁹

XI. Sociale aanpassing en niet-aanpassing in het Maatschappelijk Werk

Welke plaats heeft in het emancipatieproces het Maatschappelijk Werk, dat zich naar een daarbij graag gebruikte uitdrukking praktisch bezig houdt met de 'mens in nood'? Het Maatschappelijk Werk is zo veelsoortig dat een bespreking ervan hier ter plaatse slechts een gedachte van algemene aard kan opleveren. Ook het Maatschappelijk Werk heeft een maatschappelijk aspect in dien zin, dat het op een of andere wijze het emancipatieproces beïnvloedt. Het zal, om het emancipatieproces te bevorderen, aan de individuele mens diens situatie in de maatschappij, in zijn realiteit bewust dienen te maken, teneinde hem van deze realiteit uit, middels versterking van zijn niet-aanpassing daaraan, tot individuele ontplooiing te activeren binnen het sociale emancipatieproces. Een terrein van het Maatschappelijk Werk waar dit probleem door de maatschappelijk werker het zuiverst gesteld en het best benaderd kan worden, is misschien wel het medisch-maatschappelijk werk: wanneer een patiënt – na medische behandeling – met een somatische of psychische verliespost in de dagelijkse gang van werk en sociaal verkeer terugkomt, dan zal de maatschappelijk werker – uitgaande van de speciale situatie van de patiënt – met kennis omtrent deze situatie en met inzicht in diens somatische, psychische en sociale kwaliteiten hem kunnen helpen om over het dode punt in zijn situatie heen te komen, zodat hij op een of andere wijze weer aan het sociale ontplooiingsproces zal kunnen deelnemen, sociaal creatief zal kunnen worden.

Wat kan het Maatschappelijk Werk doen, om een van haar andere taken nu als voorbeeld te nemen, wanneer mensen als gevolg van hun ongunstige sociaal-economische positie in het arbeidsproces en door bijkomende omstandigheden (bevalling, ziekte, ongeval, invaliditeit, ouderdom e.a.) 'in nood' komen te verkeren? Ook dan zal het Maatschappelijk Werk er naar moeten streven zijn cliënten te stimuleren tot het niet volledig aanvaarden van hun situatie, teneinde zijn eigen mogelijkheden tot ontplooiing tot het uiterste te benutten. Maar tevens tot het niet aanvaarden van sociale omstandigheden, die ongelijke ontplooiingsmogelijkheden bieden aan de verschillende delen van de maat-

schappij, teneinde mee te werken aan de verbetering daarvan. Doet het Maatschappelijk Werk dit niet, d.w.z. beperkt het zijn taak tot het lenigen individueel en incidenteel van de moeilijkheden, dan bevordert het slechts het sociale aanpassingsproces en niets meer. De maatschappelijk werker moet trachten, wanneer zijn hulp wordt ingeroepen, een inzicht te geven zowel in de individuele als in de maatschappelijke oorzaken van een ongunstige sociaal-economische situatie van zijn cliënt. We mogen zeker de ogen niet sluiten voor het feit dat hier aan het Maatschappelijk Werk een eis wordt gesteld, welke niet steeds gemakkelijk te bevredigen is. Vooral als het om mensen gaat die in acute nood zijn of die voor zo'n opvoeding weinig ontvankelijk zijn, of zijn geworden. Dit mag ons er evenwel niet van weerhouden om aan te geven in welke richting het Maatschappelijk Werk zich naar onze mening zal moeten ontwikkelen, wil het een bijdrage leveren tot de maatschappelijke opvoeding van zijn cliënten, zou men – met de erkenning van de moeilijkheden – niet toch mogen verwachten dat ook het Maatschappelijk Werk een verdere ontwikkeling zal doormaken en tot een hoger werkniveau zal opstijgen?

In de uitspraak van Van Doorn, die zich ook met dit vraagstuk bezig heeft gehouden:

'waar fundamentele reorganisatie geboden is, ja, zelfs maar mogelijk, kan de incidentele correctie van het maatschappelijk werk slechts tijdelijk nuttig zijn, en op den duur altijd schadelijk en gevaarlijk',¹ wordt onwillekeurig de voorstelling gewekt, dat er ooit een situatie in het 'beleid' of de 'organisatie' kan bestaan die niet voor ontwikkeling vatbaar is, om nl. meer delen van de maatschappij groter ontplooiing te waarborgen. In het sociale emancipatieproces is er *altijd* mogelijkheid tot verdere ontwikkeling. Dit is juist zijn wezen. (Zie bovenvermelde levensgeschiedenis van Van Zutphen.²)

Bij de maatschappelijke werkers is ook onmiskenbaar een neiging groeiende om zich af te wenden van simpele aanpassingsmethoden in hun werk. Men spreekt steeds meer bij voorkeur van 'creatieve adaptatie'.³ Men kan ook in gesprekken met hen veel bezorgdheid beluisteren over het vele aanpassingswerk, dat zij moeten verrichten. Het is onmisbaar voor deze praktici dat zij inzicht verwerven in de betekenis van sociale aanpassing en niet-aanpassing in relatie tot het maatschappelijk gebeuren, om een richtlijn te krijgen en te geven bij hun handelen. De gebondenheid echter aan richtlijnen door overheid, bedrijfsleiding, of opdrachtgever in het algemeen, de gecompliceerd-

heid van het maatschappelijk proces maken het de maatschappelijk werker moeilijk, om niet te zeggen vaak onmogelijk, zelf in zijn functie tot ontplooiing te komen in overeenstemming met het emancipatieproces. Deze problemen van de maatschappelijk werker worden o.i. duidelijk omschreven door Boehm:

'It is one of the characteristics of social work that the social worker practices under the auspices of a social agency. Thereby, he is much more closely related to the control functions of society than is a member of a profession that usually practices independently, such as a psychiatrist. The latter, by virtue of his professional status, is, of course, also subject to the sanctions of society. However, by virtue of the character of his practice, which is frequently that of an independent entrepreneur and not that of an employee, he enjoys much greater freedom from societal demands. This characteristic of social work practice which creates considerable conflict in the social work practitioner must nevertheless be recognized by him and his teachers because it exerts a strong influence on practice.

The social worker cannot practice soundly unless he sees himself as both the agent and the conscience of society and helps the client recognize him in this dual role. In this role the social worker helps the client to recognize social limits as well as social possibilities, to become active in changing the social environment and to achieve for himself whatever individual and social fulfillment he can'.⁴

Het maatschappelijk werk bevindt zich in een dilemma. Enerzijds wordt de maatschappelijk werker gedreven door zijn menselijke solidariteit om mensen in acute nood ook direct te helpen. Anderzijds bestaat daardoor het gevaar van stimuleren tot puur aanpassen aan gegeven omstandigheden. Het zal zeker niet steeds eenvoudig zijn uit dit dilemma te geraken. In ieder geval dient men zich er van bewust te zijn dat aanpassen op zich zelf nog niet sociaal creatief behoeft te zijn. Banning die de 'aanpassingsideologie' verwerpt, merkt op: 'Maatschappelijk werk zal menigmaal gericht moeten zijn op het helpen van een mens bij een noodzakelijk aanpassingsproces – het dieper bedoelen reikt verder, nl. het wekken en versterken van persoonlijke krachten, die een mens in staat stellen om in een gegeven situatie zelf te handelen.'⁵ Aan deze redenering ligt de gedachte ten grondslag als zou aanpassen uit eigen kracht geen aanpassen zijn. Ieder aanpassen van de mens dient voorwaarde te worden voor sociale creativiteit, voor een creativiteit die ongunstige omstandigheden verbetert.

XII. Sociale niet-aanpassing als richtlijn voor het denken

Evenmin als iedere aanpassing tot menselijke ontplooiing leidt, zo min hoeft iedere niet-aanpassing dit te doen. Richtlijn voor ons sociologisch denken is de sociale realiteit, die een proces blijkt te zijn waarbij aan steeds meer sociale groepen een steeds groter levensontplooiing gewaarborgd wordt. Wij hebben getracht aan te tonen, dat het een typisch menselijke eigenschap is om aan dit proces mee te werken, dat het ontplooiën van de persoonlijkheid zelfs in de eerste plaats ontplooiën is van de menselijke creativiteit. Hieruit vloeit voort dat aanpassen aan de realiteit van dit proces, van deze *ontwikkeling*, en niet-aanpassen aan omstandigheden, die dit proces belemmeren in overeenstemming is, met de meest menselijke eigenschap van de sociale creativiteit. En hiermee geeft de sociologie opgevat als wetenschap van de sociale realiteit naar onze mening tegelijkertijd een richtlijn aan het psychologisch denken.

Is het niet een te hoge eis – zo kan een vraag luiden, die men trouwens ook wel verneemt – om als richtlijn voor het denken een *proces* te nemen. Men mist daarbij toch de *zekerheden*, die een 'vast punt', een 'situatie' geeft.

Men mag, terwille van vereenvoudiging, de realiteit niet anders voorstellen dan zij is. Het missen van zekerheden is *schijn*. De zekerheid die men meent te vinden in een bestaande situatie, is geen zekerheid voor het *sociaal-historische*, dus sociologische, denken. Richting voor het sociaal-historische denken verkrijgt men bijvoorbeeld door zich te richten op die categorieën in de maatschappij, die wat hun ontplooiing betreft belemmerd worden door de sociale of niet-sociale omgeving. Hier liggen sociale achterstanden in het emancipatieproces die opgeheven moeten worden. De oplossing voor het vinden van een richtlijn voor het maatschappelijk denken wordt niet in de eerste plaats verstandelijk, maar in de eerste plaats sociaal geïnspireerd. Het vinden van deze richtlijn zal in het algemeen gemakkelijker zijn voor die categorieën in de maatschappij, die wat hun ontplooiing betreft in het gedrang zijn, dan voor categorieën die in werkelijkheid, of althans in hun voorstelling, van de emancipatie de volle voordelen genie-

ten of zelfs meer dan dat. Deze bevoorrechten, of schijn-bevoorrechten zullen als het ware hun richtlijn voor sociaal-historisch denken kunnen ontvangen van de sociaal ten achtergestelde delen van de maatschappij. Deze delen zullen nl. door het manifesteren van hun speciale problemen aanwijzingen verschaffen, in welk opzicht en ten aanzien van wie de samenleving te kort schiet.

De Amerikaanse socioloog Huntington Cairns wijst op de handicap welke de sociologie ondervindt in haar ontwikkeling als wetenschap, dat zij zich niet kan ontdoen van een nationaal stempel: 'Ses méthodes et ses points de vue varient d'un pays à l'autre; nous avons ainsi des sociologies anglaise, française, allemande, russe, italienne et japonaise, pour n'en citer que quelques-unes'.¹

De invloed van het sociale milieu is hierin wel duidelijk. Men heeft zich bij de opsomming niet te beperken tot het nationale milieu. Men heeft sociologieën die hun sociaal-economische afkomst niet verloochenen. Men zou kunnen menen: zoveel groepen, zoveel sociologieën, een bekende zegswijze variërend en misschien ook corrigerend. Als men deze sociologieën bestudeert, die al in hun uitgangspunten elkaar over en weer geheel of ten dele uitsluiten, dan moet men hieruit de conclusie trekken: zulke waarheden kunnen niet tegelijkertijd bestaan. Het streven moet er op gericht zijn, teneinde tot een vruchtbare samenwerking te komen op het gebied van het sociale onderzoek, zulke uitgangspunten te ontdekken die door alle *wetenschappelijke* onderzoekers aanvaard kunnen worden, zij het voorlopig. *Hier als elders heeft men te doen met een proces, waarbij de reeds verantwoorde uitgangspunten moeten wijken voor de beter verantwoorde.*

Bij onze analyse van het verschijnsel van de sociale aanpassing en niet-aanpassing zijn een aantal beginselen betrokken, waarvan we de belangrijkste naar onze mening, hier ter wille van het overzicht samenvatten en, waar nodig, in het kort verantwoorden.

a. We hebben er de nadruk op gelegd, dat behandeling van het vraagstuk van sociale aanpassing en niet-aanpassing wetenschappelijk moet zijn, omdat hierdoor het eerste uitgangspunt aangegeven wordt, dat voor gemeenschappelijk werken onontbeerlijk is. Iedere studie moet, om wetenschappelijk te zijn, zich beperken tot de in principe waarneembare realiteit, d.w.z. tot de realiteit die door de menselijke zintuigen of met behulp van technische hulpmiddelen waargenomen kan worden of die afgeleid kan worden uit berekeningen, die op deze waar-

nemingen gebaseerd zijn. Speculaties met betrekking tot in principe niet waarneembare werelden, niet verifieerbare mededelingen of voorstellingen behoren niet tot wetenschappelijke kennis. Dit is de restrictie die de wetenschap zich als wetenschap moet stellen. Wetenschap is per definitionem het gebied van het weten. Wetenschap is een sociaal proces van steeds meer en steeds betrouwbaarder weten. Op het moment dat in de wetenschap in principe door de mens niet waarneembare en niet controleerbare uitgangspunten worden ingevoerd, houdt de wetenschap op wetenschap te zijn. Dit mag voor andere wetenschappen vanzelf spreken. Dit blijkt echter niet de algemene opvatting te zijn bij de sociale wetenschappen.

In de sociale wetenschappen laat men veelvuldig factoren onder verschillende benamingen: geest, idee, wil, norm, mentaliteit autonoom optreden in het maatschappelijk gebeuren, factoren dus die niet uit de in principe waarneembare controleerbare en verifieerbare realiteit afgeleid zijn. Deze factoren kunnen niet opgenomen, niet gehanteerd worden in het wetenschappelijk denken. Mededelingen omtrent factoren waarvan het bestaan niet op een of andere wijze in principe aangetoond en gecontroleerd kan worden, zijn geen betrouwbaar weten.²

Hiermee wil uiteraard niet gezegd zijn, dat ideeën van welke aard ook voor de menselijke ontwikkeling niet van grote betekenis zijn of zijn geweest. Ze zijn echter niet autonoom, niet *causa sui*. Ze leiden wetenschappelijk gezien geen van de mensen onafhankelijk bestaan. De opvattingen die een wetenschappelijk onderzoeker eventueel heeft van een *zelfstandig* bestaan van ideeën, ideologieën, heeft hij niet in zijn hoedanigheid van wetenschappelijk onderzoeker. Een kleine toelichting zal hierbij niet overbodig zijn. Ideeën en voorstellingen die bij mensen of groepen mensen leven over de wereld buiten hen, zijn op een gegeven ogenblik eigen aan deze mensen en behoren als zodanig tot de bewustzijnsinhoud van deze mensen en daarmee tot de in principe waarneembare realiteit. Deze ideeën en voorstellingen behoeven daarmee nog geen juist beeld te geven van de in principe waarneembare wereld buiten de mensen die de voorstellingen met zich dragen. De voorstelling kan zelfs met die werkelijkheid in strijd zijn en blijkt dit ook telkens weer te zijn, niet alleen bij primitieve volken en mensen, maar ook bij de cultureel en technisch verst voortgeschreden volken. Men kent de voorstellingen, men onderzoekt de realiteit. De mens neemt waar en reageert op grond van zijn waarnemingen. Zijn reacties

op grond van deze waarnemingen zijn voor hem de toets of en in hoeverre zijn waarnemingen, zijn voorstellingen omtrent de wereld om hem heen juist zijn. De toenemende kennis die de mens zich verwerft, de steeds nauwkeuriger en machtiger functionerende techniek die hij ontwikkelt zijn op dit proces van waarnemen-reageren gebaseerd. De mens heeft aldus doende voortdurend zijn wereldbeeld herzien en in overeenstemming gebracht met de realiteit, zoals deze bij voortgaand reageren werd waargenomen. De mens heeft aldus doende ook de wereld zelf herzien om hem aan te passen aan zijn levensbehoeften. De mens staat niet los van de wereld, waarin hij leeft, maar in voortdurende en dynamische relatie daarmee. Het toenemend kennen en kunnen van de mens berust niet op het waarnemen en reageren van de individuele mens. De wereld wordt door de mensen gemeenschappelijk opgebouwd, het wereldbeeld wordt door de mensen gemeenschappelijk ontwikkeld, door gemeenschappelijk waarnemen en gemeenschappelijk reageren. De kennis en het reageren, de wereld en het wereldbeeld verkrijgen hiermee hun sociaal-historisch karakter.

De ideeën die bij de mensen leven kunnen kennis verschaffen omtrent de mensen die er de dragers en voortbrengers van zijn. De werelden echter die in die ideeën en voorstellingen gevormd zijn, bestaan daarmee voor de wetenschappelijk onderzoeker nog niet *buiten* de mens die de voorstelling heeft, evenmin als de wereldbeelden of de interpretaties van de realiteit bij hallucinaties of illusionaire vervalsingen voor de wetenschappelijk onderzoeker anders bestaan dan bij de mensen in kwestie die deze waarnemen.

De voorstelling als zodanig van een mens omtrent een wereld onafhankelijk van hem, behoort tot de in principe waarneembare realiteit. Een wereld onafhankelijk van de mens kan niet als zodanig als realiteit in de wetenschap erkend worden, zolang de realiteit er van *onafhankelijk van de mens* niet is aangetoond.

De omstandigheid dat *sociale* onderzoekers bij hun wetenschappelijke onderzoekingen levensbeschouwelijke, niet op wetenschappelijke wijze verkregen beginsels introduceren, bemoeilijkt de wetenschappelijke discussie, stoort de samenwerking en is daardoor een rem op de ontwikkeling van de sociale wetenschappen. En daar het wetenschappelijk, d.w.z. het geperfectioneerder wordend menselijk denken tot beter praktisch handelen moet leiden, is het nodig dat men zich daar telkens rekenschap van geeft. Soms staat men daarbij voor de vraag of en op welke punten men studies die aldus zijn samengesteld, al dan

niet nog als wetenschappelijk kan aanvaarden. Het komt voor dat studies – ofschoon niet van wetenschappelijk standpunt uit ontwikkeld – aangeboden worden als wetenschappelijk werk en als zodanig in meerdere of mindere mate ingang vinden. Het is dan niet voldoende om de onjuistheid, wetenschappelijk gezien, van het uitgangspunt aan te tonen. Men is zelfs genoodzaakt om de studie in het geheel aan critiek te onderwerpen, omdat de conclusies en uitspraken anders toch gemeengoed kunnen worden en niet verantwoorde richtlijnen geven voor de praktijk. Dit is bijvoorbeeld het geval met het onderzoek van Litjens naar de onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht, dat wij gemeend hebben te moeten bespreken vanwege de misverstanden die het te weeg brengt.³

b. De maatschappij is in voortdurende beweging. Er bestaat geen stilstand in de maatschappij, evenmin als op enig gebied van de waargenomen realiteit. Dit is een stelling die men – in een of andere vorm uitgedrukt – wel terug kan vinden in iedere studie van historische en sociologische aard. Deze stelling kan als uitgangspunt dienen voor elk sociologisch betoog, omdat overvloedige ervaringen de juistheid ervan buiten iedere wetenschappelijke discussie stellen.

De beweging, die eigen is aan de gehele waarneembare realiteit is ook eigen aan de in principe waarneembare sociale realiteit. Deze gehele realiteit, die we eenvoudigheidshalve ook 'realiteit' noemen, is een *historische* realiteit, de gehele in principe waarneembare sociale realiteit, die we eenvoudigheidshalve sociale realiteit noemen, is een *historisch sociale* realiteit.

Een onderzoek met betrekking tot de sociale realiteit is zolang wetenschappelijk als het rekening houdt met de voortdurende beweging van de realiteit. Zodra het deze beweging – anders dan tijdelijk ten behoeve van gespecialiseerd onderzoek – *buiten* beschouwing laat, houdt het onderzoek op wetenschappelijk te zijn. In dit opzicht heeft men zelfs een mogelijkheid in handen om een sociale theorie op haar wetenschappelijkheid te toetsen. Er bestaan geen sociale eindtoestanden, geen duurzame sociale verhoudingen.

Deze conclusie maakt het mogelijk een visie te krijgen op de toekomstige ontwikkeling van de maatschappij, omdat in deze sociale bewegingswet begrepen is dat ook de huidige maatschappelijke verhoudingen zullen verdwijnen en in andere verhoudingen overgaan. Kennis omtrent het *essentiële* van de huidige maatschappij zal dus

inzicht geven in de *essentiële veranderingen* die onze maatschappij zal ondergaan. Dit betekent dat het o.i. mogelijk is om sociale prognoses op te stellen, maar tevens dat *prognoses op lange termijn eerder gedaan kunnen worden dan op korte termijn*.

Door de gecompliceerdheid van het maatschappelijk leven, de intensiteit en veelvuldigheid van elkaar tegenwerkende krachten is voor prognoses op korte termijn een dieper gaande en meer omvattende kennis van het maatschappelijk leven in een bepaalde periode van zijn ontwikkeling noodzakelijk. Daar staat tegenover dat prognoses op lange termijn meer globaal zullen zijn.

Naarmate de planning, ordening, meer de *totale* maatschappij zal omvatten, kunnen meer prognoses op korter termijn mogelijk worden. Het waarnemen van de maatschappelijke ontwikkeling op lange termijn zal bijdragen tot het onderscheiden van vooruitstrevende en remmende bewegingen, van hoofdkrachten en factoren van ondergeschikt belang, ook voor het heden, en daardoor richting geven aan het sociologisch denken.

Wanneer onderzoekers van het maatschappelijk leven op voldoende betrouwbare aanwijzingen waarnemen dat de maatschappij voortdurend verandert, dan dient men – zolang niet het tegendeel hiervan op een bepaald punt of op een bepaald ogenblik wordt aangetoond – consequent dit verschijnsel in alle beschouwingen over de maatschappij, te laten meetellen. In de sociale wetenschappen blijkt gewoonlijk het probleem niet zó te liggen, dat men nog zou moeten overtuigen dat de maatschappij in voortdurende beweging is. Terecht merkt Hofstra op, dat het 'welhaast een gemeenplaats geworden (is) om te spreken van een dynamische tijd'.⁴ Het probleem is hier veel meer dat men in de theorieën over maatschappelijke vraagstukken aan deze gedachte van voortdurende beweging niet *consequent* vasthoudt. Consequent doorgedacht betekent dit, dat in die veranderingen *alle* maatschappelijke verhoudingen begrepen zijn, tot de meest fundamentele toe, die aan een 'maatschappelijke structuur', aan een 'cultuurpatroon' ten grondslag liggen, in een fase van de maatschappelijke ontwikkeling. Er bestaat geen sociale relatie, geen maatschappelijke 'functie' die niet in de maatschappelijke verandering is betrokken. Deze veranderingen ontstaan voor de mens in zijn maatschappij, door de omstandigheid dat hij in groepsverband leeft en door de omstandigheid dat hij middels zijn niet-aanpassing ingrijpt in de maatschappelijke verhoudingen.

Het groepsleven, het samenleven, het maatschappelijk leven is dus bij hem een voorwaarde voor de maatschappelijke verandering. Groeien-de levensontplooiing vereist intensiever samenwerking. Op grond daarvan mag men verwachten dat het intensiever en omvattender worden van de sociale betrekkingen ook verder zal toenemen, zij het op een ander niveau dan in het dierlijk stadium van groepsleven.

c. De veranderingen in de maatschappij zijn niet een stuurloze, richtingloze wirwar van bewegingen. De veranderingen in de maatschappij worden gericht en gestuurd door de eigenschap van de mens zijn leven te beveiligen, zijn leven steeds beter te beveiligen. Het leven van de mens omvat het leven van hem zelf, van zijn groep of groepen, van zijn progenituur. De betekenis die voor hem de ene categorie ten opzichte van de andere heeft kan wisselen. De betere beveiliging die de mens voor zijn leven verkrijgt boven het dier, is mogelijk door het beter beheersen van zijn levensmilieu. Het hanteren van de knots door de meest primitieve mens en het benutten van kernenergie door de meest moderne mens zijn een gevolg van het streven in de mens om zijn leven steeds beter te verzorgen, te beveiligen. Het proces waarbij de mens leert zijn levensomstandigheden te beheersen en zich te bevrijden van de macht die de levensomstandigheden over hem hebben, ten behoeve van zijn levensbestaan, kan men zijn emancipatieproces noemen. De omstandigheid dat dit emancipatieproces, ook schadelijke ontwikkelingen, nadelige gevolgen voor zijn leven oproept, verandert niets aan het feit, dat men de levensbeveiliging nastreeft. Ieder als nadelig voor het leven onderkend verschijnsel wordt ook als probleem gesteld, dat opgelost moet worden, met behoud zo mogelijk van de reeds veroverde emancipatie.

Het toenemend verwerven en benutten van kennis betekent op den duur: groter emancipatie, hogere veiligheid, meer vrijheid voor de mens. Deze ontwikkeling naar vrijheid is geen ontwikkeling naar een absolute vrijheid. *Toenemende* kennis omtrent de krachten in het sociale en individuele ontwikkelingsproces van de mens *vermindert de* mogelijkheden tot kiezen: uitgaande van onze waarnemingen dat de mens tracht steeds beter zijn leven te beschermen mogen we stellen dat de *vrijheid* van kiezen steeds meer omslaat in de *dwang* van de *beste* keus, doordat de alternatieven verminderen.⁵

Het feit dat wij in het menselijke reageren een eigenschap van de mens hebben leren onderkennen om zich niet aan te passen aan om-

standigheden, die hem in zijn levensontplooiing belemmeren, dit feit nu rechtvaardigt onze conclusie, dat we in de menselijke geschiedenis te doen hebben met een ononderbroken steeds doorlopend emancipatieproces. De mens wordt steeds voor nieuwe levensproblemen gesteld, die hij, uitgaande van de situatie waarin hij zich op het gegeven ogenblik bevindt, zal trachten op te lossen. De nieuwe fase ontwikkelt zich uit de voorafgaande en houdt de voorwaarden in voor het ontstaan van de volgende fase.

d. Voor zover de mens de realiteit leert beheersen ten behoeve van zijn emancipatie, gebeurt dit door het ontwikkelen van een denken, een logica die steeds in overeenstemming wordt gebracht met het gebeuren in de realiteit, met de eigenschappen van de realiteit. Een denken dat de realiteit los laat, biedt geen voorwaarde voor het beheersen van de realiteit.

Het inzicht dat de mens steeds meer verkrijgt omtrent het gebeuren in de realiteit, omtrent zijn eigen reacties, dit inzicht is afgeleid van de realiteit en behoort eveneens tot de realiteit. Iedere nieuwe 'situatie' die ontstaat in de realiteit is te herleiden uit de voorafgaande 'situatie'. Het feit dat de mens de realiteit niet in de ontwikkeling die zij tot dusver had, volgt, maar in deze ontwikkeling ingrijpt, betekent dus niet dat de mens hiermee de realiteit loslaat. De mens is zelf een factor, juist: factorencomplex in de realiteit, die door zijn eigenschap om het leven te beschermen en door zijn kennis van de realiteit, op een bepaalde wijze op de realiteit reageert. Onze confrontatie met de realiteit maakt voortdurende correctie van het wetenschappelijk denken mogelijk. De wetenschappelijke logica is derhalve een verstandelijke reconstructie van het gebeuren in de realiteit. Het wetenschappelijk denken is een proces dat zich bij de mens ontwikkelt met het toenemen van zijn kennis en het betrouwbaarder worden van deze kennis omtrent het gebeuren in de realiteit.

e. Het toepassen van deze kennis ontleend aan de realiteit, om de realiteit voor het menselijk bestaan gunstig te beïnvloeden is een rationalisatieproces. Een rationalisatieproces op zich zelf houdt nog geen emancipatie in.

Het emancipatieproces is een samengesteld geheel. Het beïnvloedt fysisch-chemische, biologische, psychische en maatschappelijke processen. Het rationalisatieproces op één gebied is in zijn verloop afhan-

kelijk van de ontwikkeling van de rationalisatieprocessen op andere gebieden. Storing, vertraging, onevenredige versnelling op één gebied kan het emancipatieproces remmen of in zijn tegendeel veranderen. Het emancipatieproces is een proces dat als maatschappelijk proces gerealiseerd wordt door een voortschrijdend rationalisatieproces van alle rationalisatieprocessen. Het emancipatieproces is 'één en ondeelbaar'.⁶

Tot deze conclusie komt men op grond van de ervaring, dat de realiteit geen absolute grenzen kent, maar steeds in ontwikkeling, in voortdurende overgangen verkeert. Uit de algehele maatschappelijke ontwikkeling zal eerst blijken of de rationalisatie alle delen van de samenleving gelijkelijkelijk begunstigt.

Bestudering van de rationalisatie van de maatschappelijke verhoudingen, van de niet-aanpassing aan de sociale groepstegenstellingen, voor zover deze laatste het emancipatieproces storen, achten wij te behoren tot de huidige taken van de sociologie.

f. Het emancipatieproces wordt bewerkstelligd – zoals wij uiteengezet hebben – door de eigenschap van de niet-aanpassing, die zich bij de mens ontwikkelt uit de aanpassing, als een nieuwe en superieure eigenschap om het menselijk bestaan te verzorgen en te beveiligen. Niet iedere niet-aanpassing is gunstig voor emancipatie. Teneinde te beoordelen of niet-aanpassing gunstig is voor de menselijke ontwikkeling zal men de vraag moeten bestuderen aan wat de mens zich niet en aan wat hij zich wel zal moeten aanpassen. Daartoe zal hij ook in de maatschappij zelf de krachten moeten leren onderscheiden die de menselijke emancipatie bevorderen en die haar remmen of storen.

In een maatschappij met sociale groepstegenstellingen, met aan elkaar tegengestelde sociale klassen, zullen de *verschillende* groepen trachten, zich niet-aanpassend te ontplooien. De groepen zullen er naar streven, waar het mogelijk en voor hun voortbestaan en ontplooiing *als groep* – althans naar hun mening – noodzakelijk is, de omgeving – dus ook *andere sociale groepen* – aan zich aan te passen. Zij komen, daar waar de groepen elkaar in hun ontplooiing belemmeren, met elkaar in botsing. Wanneer de ene sociale groep of klasse de andere aan zich aanpast, dan wordt deze andere – die zich dus moet aanpassen – in de eigen emancipatie belemmerd. Sociale *niet-aanpassing* is maatschappelijk verantwoord, als deze de emancipatie van de maatschappij bevordert, als ze steeds groter delen van de maatschappij in staat stelt om de mogelijkheden die de maatschappij voor menselijke

ontplooiing scheidt, ook te benutten. Sociale *aanpassing* is maatschappelijk verantwoord als zij de voorwaarde wordt voor maatschappelijke emancipatie. Het rationalisatieproces heeft geen eindpunt en heeft ook vat op de organisatie van de maatschappelijke verhoudingen.

Het inzicht dat het emancipatieproces het maatschappelijk proces van de mens is naar steeds beter ontplooiingsmogelijkheden voor de menselijke persoonlijkheid wordt ondersteund door gegevens uit de historie van de mens. Wat de huidige fase van de geschiedenis betreft kunnen we vaststellen dat steeds meer categorieën mensen bij het emancipatieproces betrokken worden. We kunnen daarbij denken aan de arbeider, de vrouw en moeder, het kind, aan de boer en de plattelandsbevolking in haar geheel, ook aan de weduwe en de wees, aan de vreemdeling en de kolonist, aan de koloniale volkeren, de gekleurde rassen, 'onderontwikkelde gebieden', aan de bejaarden, de lichamelijke zieken en de geesteszieken, aan verschillende soorten gehandicapten zoals blinden, doofstommen en andere vormen van gebrekkigen, aan gevangenen en criminelen, om enkele categorieën te noemen.⁷ Het voortbestaan van sociaal geprivilegieerde groepen vormt een maatschappelijke barrière voor de grootst mogelijke ontplooiing van de overige delen van de samenleving. Het emancipatieproces van deze sociaal niet geprivilegieerde, maar gediscrimineerde groepen is in sociaal opzicht gericht op opheffing van sociale privileges en discriminaties in de samenleving. De grootst mogelijke ontplooiing van de aangeboren kwaliteiten van allen zal meer gewaarborgd zijn naarmate voorwaarden hiertoe voor allen gunstiger worden. Het voortgaand maatschappelijk emancipatieproces houdt in: het scheppen van steeds meer gelijke, dat wil zeggen voor allen gelijkelijkelijk beschikbare maatschappelijke mogelijkheden, om zich somatisch, psychisch en sociaal te ontplooien zo goed als bij het gegeven niveau van het algemeen emancipatieproces mogelijk is. Het ontplooiingsproces van de individuele mens stelt zich zelf grenzen, nl. daar waar dit proces de gelijke voorwaarden van de ander gaat bedreigen. Deze ontplooiing zal steeds minder voortkomen uit sociale privileges enerzijds en steeds minder leiden tot sociale discriminaties anderzijds. De steeds betere voorwaarden die de maatschappij kan bieden voor individuele ontplooiing, maakt privileges en discriminaties ook steeds minder noodzakelijk.

Naarmate de samenleving meer gelijke voorwaarden scheidt voor de levensontplooiing van elk van haar leden, zal de ontwikkeling van

de samenleving ook meer een gemeenschappelijk belang worden. Daarmee krijgt het emancipatieproces op den duur een ontwikkeling, waarbij de ontplooiing van de ene persoonlijkheid niet tot stand zal komen ten koste van de ontplooiing van de andere, maar veel meer een bijdrage zal leveren tot deze ontplooiing.

De voorstelling omtrent dit onophoudelijk menselijk streven dat steeds gunstiger levensvoorwaarden schept is geen vooruitgangsgeloof, maar is af te leiden uit de ontwikkeling die in het historisch proces zelf aanwijsbaar is. Het is een ontwikkeling die de mens zelf tot stand brengt, doordat hij in maatschappelijk verband er naar streeft zijn levensmilieu ten behoeve van een steeds betere levensontplooiing te veranderen. Het streven naar een socialistische samenleving is te beschouwen als een manifestatie van het emancipatieproces in de huidige fase van zijn ontwikkeling.⁸ Duidelijkheidshalve zij hier opgemerkt dat de logische consequentie die wij uit het verloop van dit proces voor de toekomst mogen trekken, dus *niet* is dat alle mensen aan elkaar gelijk zullen worden in hun levensontplooiing. Er is geen enkele aanwijzing dat biopsychische verschillen zullen ophouden op te treden, verschillen dus die een uitgroei tot anders gearde persoonlijkheden impliceren. De logische consequentie die uit het proces afgeleid kan worden is deze, dat de maatschappelijke levensvoorwaarden gelijkelijk gunstig worden voor de ontplooiing van aangeboren of verworven biopsychische kwaliteiten. Verder dat de verschillen die er ontstaan of bestaan steeds minder een nadelig gevolg zullen zijn van maatschappelijk ongelijke levenskansen en dat deze verschillen op hun beurt steeds minder tot maatschappelijke ongelijkheid van levenskansen, tot ongelijkheid van mogelijkheden tot levensontplooiing aanleiding zullen geven. Er zijn redenen om aan te nemen dat de samenleving juist meer genuanceerde persoonlijkheden zal ontwikkelen naarmate inperkingen van maatschappelijke aard worden opgeheven. Het wil ons hierbij voorkomen, dat de behoeften aan anders gearde persoonlijkheden als gevolg van de toenemende differentiaties in wetenschap, techniek, organisatie, juist door het wegvallen van maatschappelijke inperkingen voor individuele ontplooiing, bij deze ontwikkeling steeds beter bevredigd kunnen worden.

Naarmate het individuele belang en het maatschappelijke belang aan elkaar identiek worden, naarmate de maatschappelijke barrières voor individuele ontplooiing verdwijnen, zal ook de maatschappelijke creativiteit – in welke vorm zij zich ook uit: wetenschappelijk, technisch,

artistiek, organisatorisch, levensbeschouwelijk – bij *alle* leden van de maatschappij tot de grootste ontplooiing kunnen komen, zij het niet op een wijze dat uitingen van deze creativiteit bij dezen een beperking kunnen inhouden van de ontplooiingsmogelijkheden van genen. Het is een ontwikkeling waarbij de sociale creativiteit, d.i. de creativiteit die het algemeen maatschappelijk emancipatieproces, wetenschappelijk, technisch, organisatorisch, stimuleert, gunstig zal werken voor de individuele emancipatie, lichamelijk, psychisch, sociaal. En omgekeerd zal de individuele emancipatie bevorderlijk zijn voor de algemeen maatschappelijke emancipatie.

Op grond van de geschiedenis tot op heden kunnen wij het menselijk emancipatieproces definiëren als *het maatschappelijk proces waardoor steeds meer, gelijkelijk voor alle leden van de samenleving steeds gunstiger voorwaarden worden ontwikkeld voor de ontplooiing van de persoonlijkheid, biologisch, psychisch, sociaal*.

Deze gedachte op zichzelf is zeker niet nieuw. Ze is de uitdrukking van het handelen en denken van mensen en groepen mensen in verschillende tijden van de geschiedenis. Zij het dat de formulering in verschillende tijden anders werd als ook de wijze waarop men zich de verwerkelijking ervan voorstelde.⁹

Zo lezen wij deze gedachte al klaar geformuleerd in het Nieuwe Testament, in *De Handelingen der Apostelen*:

‘En allen, die tot het geloof gekomen en bijeenvergaderd waren, hadden alles gemeenschappelijk; en telkens waren er, die hunne bezittingen en have verkochten en dat uitdeelden aan allen, die er behoefte aan hadden; en voortdurend waren zij elke dag eenparig in den tempel, braken het brood van huis tot huis en gebruikten hunne maaltijden met blijdschap en eenvoud des harten’ (2 : 44–46).

‘En de menigte van hen, die tot het geloof gekomen waren, was één van hart en ziel, en ook niet één zeide, dat iets van hetgeen hij bezat zijn persoonlijk eigendom was, doch zij hadden alles gemeenschappelijk’ (4 : 32).

‘...want er was ook niet één behoeftig onder hen; want allen, die eigenaars waren van stukken grond of van huizen, verkochten die en brachten de opbrengst van den verkoop en legden die aan de voeten der apostelen’ (4 : 34).

Met het toenemen van de capaciteit van het voortbrengingsapparaat, met de sterke uitbreiding van wetenschap en techniek in de 19de eeuw, met het groeiende inzicht in de verschillen tussen de ontplooiings-

mogelijkheden bij de geprivilegieerde en de overige categorieën van de bevolking werden enerzijds de behoeften bij de mensen sterker om gelijkelijk aandeel te hebben in de groeiende mogelijkheden tot levensontplooiing, naderde anderzijds het emancipatieproces steeds meer de kritische fase waarin deze behoeften te realiseren zijn zonder het maatschappelijk emancipatieproces zelf te remmen of in zijn tegen-deel te doen verkeren.

De behoeften van de bevolking in deze richting nemen voortdurend toe en beïnvloeden steeds meer de gedragslijn en de reacties van regeringen en leidinggevende élites. Al naar gelang van de omstandigheden kunnen deze reacties een zwichten zijn voor de sterker wordende drang om deze behoeften te bevredigen dan wel een zich krachtig verzetten aan deze drang toe te geven.

Het zijn vooral de socialistische denkers, die sedert het begin van de 19de eeuw de tendentie van het emancipatieproces naar opheffen van sociale privileges en discriminaties theoretisch ondersteunen. Bij alle verschillen in het funderen van deze gedachte en in het waarderen van de methoden, die voor het realiseren ervan op een bepaald ogenblik geschikt, wenselijk, nuttig of noodzakelijk geacht worden, is de boven omschreven ontwikkeling voor allen in een of andere vorm of onder een of andere formule richtlijn voor handelen en denken.

Wij hebben getracht aan te tonen dat de eigenschap die zich bij de mens ontwikkeld heeft om zich voor zijn levensontplooiing niet aan te passen aan de omstandigheden het maatschappelijk emancipatieproces op den duur onvermijdelijk doet uitgroeien tot een alomvattend proces van opheffen van sociale privileges en discriminaties. Wanneer wij hier spreken van 'onvermijdelijk' dan bedoelen we dit niet in de zin van een fysisch proces, maar in de zin van een maatschappelijk proces, waarin de mensen de krachten en de tegenkrachten zijn. Wanneer men het maatschappelijk proces als een emancipatieproces ziet, dan zal dit, niet incidenteel, maar consequent en systematisch steeds meer richting geven aan het voelen, handelen, denken van de mens in het algemeen en van de socioloog meer in het bijzonder.

g. We hebben hier een aantal beginsels aangegeven, die uit de realiteit zijn afgeleid en die uiteraard voor uitbreiding vatbaar zijn, welke in een of andere vorm, nu eens meer dan minder expliciet geformuleerd, in sociologische studies en in de sociale praktijk richting geven aan handelen en denken.

Deze principes zijn o.a.:

1. Wetenschap gaat uit van de in principe waarneembare en controleerbare realiteit. Onderwerp van studie van de sociologie is evenals die van andere wetenschappen deze realiteit. Onze wetenschappelijke kennis wordt verkregen door zintuigelijke waarnemingen of door berekeningen op deze waarnemingen gebaseerd, of met behulp van technische middelen die op grond van waarnemingen, ervaringen, berekeningen zijn geconstrueerd. Deze wetenschappelijke kennis is geen individuele, maar gemeenschappelijke menselijke kennis. Deze kennis heeft een sociaal-historisch karakter.
2. De maatschappij is in voortdurende beweging, zoals de gehele realiteit in voortdurende beweging is.
3. De beweging van de maatschappij is een proces, het emancipatieproces, waarin zich ook steeds niet berekende en nog niet beheerste tegenontwikkelingen voordoen.
4. Het emancipatieproces wordt gedreven door de eigenschap van het levende, van levende organismen, om het leven te beveiligen.
5. De sociale krachten die werkzaam zijn in dit proces zijn onderwerp van studie voor de sociale wetenschappen.
6. De superieure beveiliging die de mens, in vergelijking tot het dier, zijn leven geeft wordt mogelijk door rationeel denken, door uitbreiden en praktisch benutten van kennis omtrent de eigenschappen van de realiteit, door het zelf vormen van de levensomstandigheden, door het zich niet-aanpassen aan de levensomstandigheden, die ongunstig zijn voor de levensontplooiing.
7. De ontwikkeling van de maatschappij wordt door de mens zelf tot stand gebracht in maatschappelijk verband.
8. In het emancipatieproces zijn dit proces bevorderende en remmende rationalisatieprocessen werkzaam.
9. De deelprocessen in de maatschappij ontwikkelen zich niet geïsoleerd van de overige deelprocessen of van de maatschappelijke ontwikkeling zelf. Zij kunnen dus ook niet duurzaam geïsoleerd bestudeerd worden. De wereld waarin de mens leeft is een totaliteit.
10. Het rationalisatieproces komt tot stand – zoals door ons werd aangetoond – door de eigenschap van de mens om zich niet aan te passen aan omstandigheden, die zijn levensbestaan belemmeren. Niet-aanpassing ontwikkelt zich in laatste instantie uit aanpassing. Wij hebben de hierboven aangegeven richtlijnen aanvaard voor ons

sociologisch denken, omdat deze naar onze mening in overeenstemming zijn met onze waarnemingen in de praktijk. Zij kunnen hieraan voortdurend getoetst worden. Wij bedoelen niet te zeggen, dit zij ten overvloede opgemerkt, dat wij de discussie met betrekking tot de juistheid van deze richtlijnen voor het wetenschappelijk denken voor gesloten achten. De hiertegen aan te voeren argumenten kunnen uiteraard alleen wetenschappelijke geldigheid verkrijgen als ze ook wetenschappelijk verantwoord zijn. Wij hebben met de keuze van de richtlijnen tevens een bijdrage willen leveren tot het vinden van gemeenschappelijke uitgangspunten in de sociale wetenschappen.

De reeds genoemde Amerikaanse onderzoeker Cairns stelt – naar onze mening terecht – vast:

‘Il faut tout d’abord postuler que, bien que les données des sciences physiques et celles des sciences sociales soient différentes, les méthodes scientifiques qui leur sont appropriées sont les mêmes. La recherche des faits, l’énoncé des hypothèses, la mesure et le choix des systèmes s’appliquent au domaine social comme au domaine naturel. On devra postuler aussi que l’objet des sciences sociales est l’activité humaine et ses créations’ (p. 2).

De overeenkomst tussen de sociale en de natuurkundige wetenschappen bestaat ook hierin dat een beginsel, dat uit de realiteit wordt afgeleid, consequent richting geeft aan het denken totdat betrouwbaarder waarnemingen, eventueel in de vorm nog van een hypothese, aanleiding geven niet langer het aanvankelijk aangegeven beginsel als reëel te erkennen. De omstandigheid dat in de sociale wetenschappen allerlei problemen niet opgelost zijn, mag voor de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker geen argument zijn, om de methode die in andere wetenschappen en in het algemeen in het menselijk denken de betrouwbaarste is gebleken, in de sociale wetenschappen zonder geldig, d.w.z. wetenschappelijk verantwoord motief prijs te geven. De inconsequentie die vaak in het sociologisch denken wordt aangetroffen, d.w.z. het niet steeds op wetenschappelijk verantwoorde wijze aanvaarden of loslaten van een beginsel als richtlijn voor het maatschappelijk denken, is een belemmering voor de *gemeenschappelijke* ontwikkeling van sociale wetenschappen. Wanneer het een sociaal onderzoeker ernst is met zijn wetenschap, dan zal hij zich moeten bezinnen op de waarheid die er schuilt in de opmerking van Cairns omtrent het bestaan van vele sociologieën met eigen nationaal stempel, of genuanceerder – zoals wij menen – met eigen groeps karakter.

Iedere sociaal onderzoeker zou hierin aanleiding moeten vinden om tot een kritisch zelf-onderzoek over te gaan en te bestuderen welk sociaal milieu of welke milieu's zijn denken al bij voorbaat een stempel kunnen opleggen. Hij zal verder moeten bestuderen, of, en in welke opzichten de denkwijze van zijn sociaal milieu *in strijd* is met het sociaal-wetenschappelijk denken. Hij zal daarbij dienen na te gaan of hij *consequent* blijft in zijn sociaal-wetenschappelijk denken, of het bewegingsprincipe van de totale realiteit met inbegrip van de sociale realiteit in zijn denken uitgedrukt wordt.

h. De immanente noodwendigheid waardoor de beweging zich voltrekt noemde Hegel de *dialectische logica*. Hegel, die ‘de geest’ als scheppende genius van natuur en geschiedenis aanvaardde, zag in de dialectische voortschrijdende logica de zuiverste uitdrukking van de zelfontplooiing van de geest. Door de immanente ontwikkeling ontstaat in de geest en daardoor, volgens Hegel, in natuur en geschiedenis de logische tegenstelling these-antithese die tot het volgende, hogere stadium in de ontwikkeling leidt: de synthese.

‘Das Dialektische gehörig aufzufassen und zu erkennen ist von der höchsten Wichtigkeit. Es ist dasselbe überhaupt das Prinzip aller Bewegung, alles Lebens und aller Betätigung in der Wirklichkeit. Ebenso ist das Dialektische auch die Seele alles wahrhaft wissenschaftlichen Erkennens. In unsern gewöhnlichen Bewußtsein erscheint das Nicht-Stehenbleiben bei den abstrakten Verstandesbestimmungen als bloße Billigkeit, nach dem Sprichwort: leben und leben lassen, so daß das Endliche nicht bloß von außen her beschränkt wird, sondern durch seine eigene Natur sich aufhebt und durch sich selbst in sein Gegenteil übergeht. So sagt man z.B., der Mensch ist sterblich, und betrachtet dann das Sterben als etwas, das nur in äußern Umständen seinen Grund habe, nach welcher Betrachtungsweise es zwei besondere Eigenschaften des Menschen sind, lebendig und auch sterblich zu sein. Die wahrhafte Auffassung aber ist diese, daß das Leben als solches den Keim des Todes in sich trägt, und daß überhaupt das Endliche sich in sich selbst widerspricht und dadurch sich aufhebt’.¹⁰

In de fysische wetenschappen aanvaardt men algemeen het principe dat het verloop van de processen bepaald wordt door hun eigen, immanente krachten.

De dialectische ontwikkelingsgang heeft vooral bekendheid gekre-

gen door de toepassing ervan door Marx en Engels op de maatschappelijke processen. Deze hebben echter een correctie aangebracht op de filosofie van Hegel in die zin dat zij hierbij niet uitgingen van een onafhankelijk van het menselijk denken zich voortbewegende idee, maar van de 'materie', welke wij omschreven hebben als de in principe door mensen waarneembare en verifieerbare realiteit:

'Damit reduzierte sich die Dialektik auf die Wissenschaft von den allgemeinen Gesetzen der Bewegung, sowohl der äußern Welt wie des menschlichen Denkens'... 'Damit wurde die Hegelsche Dialektik auf den Kopf, oder vielmehr vom Kopf, auf dem sie stand, wieder auf die Füße gestellt.'¹¹

Door de correctie, die Marx op Hegel heeft toegepast, om niet uit te gaan van het begrip, maar van de in principe waarneembare realiteit, werd de dialectiek op meer wetenschappelijk verantwoorde wijze bruikbaar voor praktisch onderzoek en praktisch handelen, in onze sociaal-historische samenleving (zie punt a).

Het is niet voldoende om zich sociologisch bezig te houden met de eigen ontwikkeling, die in een bepaalde fase van de maatschappelijke ontwikkeling, of in de verschillende groepen van die fase geldig zijn. Evenzeer onmisbaar als deze onderzoeken is het bestuderen van de algemene wetmatigheid die de hele menselijke maatschappelijke ontwikkeling kenmerkt en die in de verschillende historische fasen en in de verschillende delen van de maatschappij in meerdere of mindere mate een eigen historisch karakter krijgt. Door het waarnemen van het absolute in het historisch-relatieve en het historisch-relatieve in het absolute zal het mogelijk zijn de *ontwikkeling van afzonderlijke structuren*, hun onderlinge samenhangen en overgangen te bestuderen.

Het bestuderen van algemene maatschappelijke wetten is in onze tijd in de sociologie min of meer in discrediet geraakt, en naar onze mening tot schade van de sociologie zelf.¹² Men ontkent bij voorkeur het bestaan van wetten met algemene geldigheid, een opvatting die *altijd* voorbarig lijkt, maar zeker bij een wetenschap als de sociologie, die overigens juist met haar wetenschappelijke 'jeugd' coquetteert om haar wetenschappelijke tekortkomingen te verontschuldigen.

In de opvattingen omtrent een 'pluralistische' samenleving die tegenover de dialectische wordt geplaatst, wordt als uitgangspunt genomen de 'eigenheid', de 'autonomie' van de elkaar weerstrevende, elkaar uitsluitende sociale, culturele, politieke machtontwikkelingen, en daarbij wordt de gemeenschappelijke ontwikkeling, het gemeenschap-

pelijk deel uitmaken van een zelfde proces, 'de eenheid van de tegendelen in de maatschappij' verwaarloosd of ontkend. König ziet dit zelfs als onvermijdelijkheid als gevolg van de veelheid van sociologische factoren: 'Da sich aber viele lebendige Nöte aus dem Zusammenstoß dieser *verschiedenen, aufeinander schlechterdings nicht abstimmbaren Gesetzmäßigkeiten* herleiten, kann es auch *niemals* nur eine einzige Methode für die Soziologie geben' (cursief M.).¹³ Deze opvatting is in haar essentie een theorie van de sociale aanpassing, aanpassing aan de bestaande maatschappelijke tegenstellingen.

Marx en Engels hebben de dialectische methoden benut om historische fasen van het maatschappelijk proces in hun ontwikkeling, in hun overgangen te bestuderen. Zij streefden er naar om de wetmatigheid *in het maatschappelijk proces* te ontdekken, welke ontstaat als gevolg van de menselijke activiteit.

De activiteit van de mens als mediator van het sociale gebeuren is een aspect dat niet direct in deze benadering is opgenomen. Marx en Engels hebben wel de activiteit van de mensen als mediator van dit proces herhaaldelijk gememoreerd: 'Die Menschen machen ihre Geschichte selbst' maar 'in einem gegebenen, sie bedingenden Milieu auf Grundlage vorgefundener tatsächlicher Verhältnisse'.¹⁴ Onderwerp van studie was voor hen vooral het *maatschappelijk milieu* in zijn historische ontwikkeling. Geplaatst voor een onderzoek naar maatschappelijke 'onaangepastheid', 'sociale aanpassing' en 'niet-aanpassing' werd juist onze aandacht in de eerste plaats gevraagd voor de activiteit van de mens, in relatie tot het maatschappelijke gebeuren, activiteit van de mens dus als sociaal-historisch fenomeen.

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

Onmaatschappelijkheid als sociologisch probleem

Herr K. hatte anlässlich einer Frage nach dem Vaterland die Antwort gegeben: 'Ich kann überall hungern'.

Nun fragte ihn ein genauer Hörer, woher es komme daß er sagte, er hungere, während er doch in Wirklichkeit zu essen habe. Herr K. rechtfertigte sich, indem er sagte: 'Wahrscheinlich wollte ich sagen, ich kann überall leben wenn ich leben will, wo Hunger herrscht. Ich gebe zu, daß es ein großer Unterschied ist, ob ich selber hungrig oder ob ich lebe wo Hunger herrscht. Aber zu meiner Entschuldigung darf ich wohl anführen, daß für mich leben, wo Hunger herrscht, wenn nicht ebenso schlimm wie hungern, so doch wenigstens sehr schlimm ist. Es wäre ja für andere nicht wichtig, wenn ich Hunger hätte, aber es ist wichtig, daß ich dagegen bin, daß Hunger herrscht'.

BERTHOLD BRECHT

I. Inleiding en vraagstelling

'De zaak is deze, mijne Heren.

Wat zegt de wet, die ons wordt voorgelegd door de tegenwoordige minister, wien ik persoonlijk de meeste achting toedraag? Die wet zegt:

'gehoord enz.'

'te bepalen dat alles GOED zal zijn.'

En, mijne Heren, de ministers moeten dat uitvoeren. Nog eens, mijne Heren, al mijn kiezers keuren de strekking van die wet goed, maar mijne Heren, ikzelf, als lid van deze Kamer – welker leden ik allen persoonlijk de meeste achting toedraag – ikzelf stem tegen de redactie. 'Immers, zodra eens – voortijd al "t goede" zal vastgesteld wezen, zodra eens – vooral, de ministers zullen belast zijn met de uitvoering van 'alles goeds', zullen er geen latere wetten meer nodig zijn.'

MULTATULI

BEGRIP 'ONMAATSCHAPPELIJKHEID'. Het probleem van 'onmaatschappelijkheid' heeft vóór de laatste wereldoorlog al belangstelling in Nederland getrokken. Het werd toen vooral gezien als een huisvestingsprobleem van gezinnen die wegens moeilijkheden die zij als huurders veroorzaakten als 'ontoelaatbaar' werden beschouwd. Deze gezinnen werden vaak als gevolg van de woningnood, die de eerste jaren na de eerste wereldoorlog heerste van gemeentewege ondergebracht in tehuizen voor daklozen (Caecilia-barakken te Leiden), in noodwoningen (Schelpenkade, eveneens te Leiden), in speciaal gebouwde wooncomplexen (Zeeburgerdorp, Asterdorp te Amsterdam), in controlewoningen (Zomerhof te Den Haag, Houtplein te Utrecht, Thorbeckebuurt te Haarlem). Tijdens de oorlog ontstond te Rotterdam een complex noodwoningen (het Zuidplein-complex) voor 'uitgebombardeerde' gezinnen, dat in 1947 tot heropvoedingscentrum van 'sociaal-zwakke gezinnen' werd bestemd.¹

Tegen de achtergrond van het huisvestingsprobleem zijn ook de eerste definities te begrijpen die van 'onmaatschappelijk', respectievelijk 'a-sociaal' werden gegeven:

'Onder a-sociale gezinnen moeten worden verstaan: al dezulken, die niet thuis horen in een normaal woningblok en een last, vaak een ondragelijke last voor de omwonenden veroorzaken'.²

'De eigenschappen van de leden van de gezinnen op welke de huiseigenaren het minst gesteld zijn, hen tot ongewenste huurders maken, kan men samenvatten als non-betaling van huren, verwaarlozing van de woning en bezorging van overlast aan de medebewoners door wangedrag en vernieling'.³

De definities die na de oorlog in verschillende rapporten waren geformuleerd tonen aan dat men het verschijnsel dat men als onmaatschappelijk beschouwt niet langer uitsluitend aan het woonprobleem koppelt, maar dat men het woonprobleem, als één van vele vormen van onmaatschappelijkheid is gaan zien.

GEZIN EN INDIVIDU. Opmerkelijk is het dat nagenoeg in alle definities van onmaatschappelijkheid het gezin als eenheid en als uitgangspunt genomen wordt. De definitie in het Rapport van Tilburg⁴ maakt hierop in schijn een uitzondering. Men spreekt daarin van 'onmaatschappelijken of a-socialen', maar laat dan volgen dat er op gewezen moet worden:

'dat hier het begrip 'onmaatschappelijkheid' verbonden wordt met gezinnen en niet met de afzonderlijke personen. Het is echter duidelijk, dat er in een bepaald gezin één of meer gezinsleden kunnen zijn, die men met recht onmaatschappelijk kan noemen, terwijl dit van de andere gezinsleden niet gezegd hoeft te worden'.

Ter motivering van het uitgangspunt: gezin, deelt de rapporteur dan mee:

'De praktijk heeft evenwel uitgewezen, dat het in de meeste gevallen gaat om gehele gezinnen. Het is immers duidelijk, dat wanneer b.v. een der ouders debiel is of een der gezinsleden zich regelmatig misdraagt, dit niet zonder invloed kan blijven op de andere gezinsleden. In het algemeen kan men wel zeggen, dat – vooral door de machtige invloeden van erfelijkheid en omgeving – de onmaatschappelijkheid zich zelden beperkt tot een deel van een bepaald gezin. Om deze redenen zal daarom in het vervolg worden gesproken van onmaatschappelijke gezinnen' (p. 4, 5).

De psychiater Zuithoff kent, in een praeadvies over 'Het maatschappelijk onaangepaste gezin' voor de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk aan het gezin een belangrijke invloed toe op de vorming van de individueel-menselijke ontwikkeling in zijn verschillende facetten en bij een eventuele ontwikkeling tot onmaatschappelijkheid.⁵

'Vooral in een maatschappij, waar door de verzakelijkte verhoudingen, technocratie, het waanzinnige tempo, een grote gecompliceerdheid, het oppervlakkig vermaak, de mens in vele opzichten te kort wordt gedaan, blijft het gezin een bolwerk van veiligheid en geborgenheid' (p. 95). Dit moge ons aansporen steeds meer het gezin in zijn totaliteit te gaan behandelen' (p. 96).

De sociaal-psychiater Querido ziet eveneens het gezin als een totaliteit, waar binnen de individu voor de maatschappij opgevoed wordt: 'De eisen van de maatschappij worden niet direct aan het op te voeden individu aangelegd, maar indirect, via het gezin. Het gezin weerspiegelt de maatschappelijke eisen en normen en ieder gezin doet dit op de, aan dit gezin eigen, wijze'.⁶

Het is zeer goed te begrijpen dat men het om praktische redenen, bijvoorbeeld voor een eventuele therapie of door het veelvuldig optreden van onmaatschappelijkheid in gezinsverband, aantrekkelijk vindt om vooral de aandacht te richten op het gezin, omdat men met het gezin een opvoedingsinstituut van de enkeling heeft aangegeven.⁷ Het is evenwel niet juist om met Zuithoff het veilige gezin min of meer autonoom tegenover de vijandige maatschappij te plaatsen, of naar de opvatting van Querido, om de eisen van de huidige maatschappij met die van het gezin te identificeren. Gezin en maatschappij kunnen zelfs met elkaar in conflict komen, zonder dat de kwaliteit van het gezin als opvoedingsinstituut betwijfeld behoeft te worden. In de opvattingen van Zuithoff en Querido worden dus bepaalde aspecten in de relatie maatschappij-gezin verwaarloosd. Anderzijds komen ook de directe en veelzijdige relaties die de afzonderlijke individuen, zowel volwassenen als opgroeiende kinderen, met de maatschappij in hun levensgeschiedenis onderhouden, in deze zinswijze niet voldoende tot hun recht. Het komt er op neer – een verschijnsel dat men vaak waarneemt in de sociale wetenschappen – dat men de omgeving als invloedssfeer te beperkt neemt en dan meestal bij het gezin laat eindigen. Iedere opvatting omtrent een omgeving van de mens, die – wat haar invloed betreft op de mens – beperkter wordt begrepen dan de alomvattende menselijke samenleving, is op den duur niet geoorloofd.⁸

Wij willen ten aanzien van de definities betreffende onmaatschappelijkheid er op wijzen dat hier de onmaatschappelijke individu, het onmaatschappelijke gezin worden omschreven, dus de onmaatschappelijke, en niet het verschijnsel van onmaatschappelijkheid. Het wil ons voorkomen dat het de voorkeur verdient om eerst het verschijnsel

te definiëren om aan de hand hiervan per individu te onderzoeken of en in welke mate gegeven de omstandigheden dit verschijnsel optreedt bij een bepaald persoon, bij een bepaald gezin.

Men kan de aanwezigheid van een verschijnsel en de graad waarin het optreedt niet beoordelen, zonder de maatschappelijke verhoudingen daarin te betrekken. Wanneer men alleen afgaat op een aantal criteria los van het maatschappelijk verband op dat ogenblik, dan verabsoluteert men de criteria. Men elimineert hiermee o.a. uit de definitie de dynamiek van de maatschappij.

Er is nog een reden waarom het ons niet verantwoord lijkt om van een 'onmaatschappelijk individu' of 'gezin' te spreken. Een individu kan trekken vertonen van onmaatschappelijkheid en *tegelijktijd* ook trekken van maatschappelijkheid. Sprekende van een onmaatschappelijk individu, gezin, suggereert men het bestaan van twee soorten mensen, de onmaatschappelijke en de maatschappelijke naast of tegenover elkaar. Maatschappelijkheid en onmaatschappelijkheid kunnen in één persoon verenigd zijn. Dit zal ook meestal het geval zijn.

Naar onze mening zal men, om het optreden van onmaatschappelijkheid individueel of groepsgewijze te kunnen vaststellen, uit moeten gaan van het *verschijnsel* in zijn sociaal-historische dimensies.

Tot zover enkele opmerkingen van meer algemene aard met betrekking tot de gangbare definities, die naar voren zijn gebracht, bij bestudering van het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid in Nederland.

VRAAGSTELLING. Het begrip 'onmaatschappelijkheid' heeft in de loop van de laatste jaren een snelle uitbreiding ondergaan. Maar dat niet alleen. Men hoort de mening zowel bij Overheidsinstanties als bij organisaties van Maatschappelijk Werk en Jeugdwerk dat tegen de onmaatschappelijkheid iets gedaan moet worden. Incidenteel gebeurt dit ook, o.a. in speciale stedelijke buurten en kampen,⁹ waar men z.g. a-sociale gezinnen voor 'heropvoeding' bijeenbrengt. Er bestaat verder behoefte aan voorlichting omtrent de aard, de omvang, de spreiding van onmaatschappelijkheid. Vele, zo niet alle onderzoeken naar het verschijnsel van onmaatschappelijkheid zijn rechtstreeks door het praktische werk van Overheid en Maatschappelijk Werk geïnspireerd. Ook onze studie dankt hieraan haar ontstaan. Sedert 16 maart 1951 ligt zelfs een wetsontwerp gereed tot ondertoezichtstellen van gezinnen, die 'maatschappelijk verworden zijn', welke door de commissie-Eyssen (in 1948 door de Minister van Justitie ingesteld) werd samen-

gesteld.¹⁰ In deze ontwikkeling moet als vraag voorop gesteld worden: Wat heeft men te verstaan onder het verschijnsel van onmaatschappelijkheid? Het antwoord op deze vraag dat richtlijn zal geven voor het verrichten van verder wetenschappelijk onderzoek en voor het nemen van praktische maatregelen tegenover bevolkingsgroepen, zal aan de eis moeten voldoen dat het vrij is van willekeur, van persoonlijke voorkeur. Gezien de verstrekkende praktische gevolgen, die een theoretische opvatting in dit opzicht kan krijgen, geldt hier als wachtwoord een talmoed-wijsheid: 'Wijzen, past op uw woorden!'

We zullen nu aandacht schenken aan enige definities afzonderlijk om een indruk te krijgen omtrent het standpunt waaruit en de wijze waarop het vraagstuk in het algemeen in Nederland benaderd wordt. Zo een kritische beschouwing is belangrijk niet alleen om zelf tot een inzicht te komen in een uitermate moeilijke materie, die in het kader van het ons opgedragen praktische onderzoek, bestudeerd moet worden. De onderzoeker dient er bovenal rekening mee te houden, dat zijn studies wetenschappelijk een zo betrouwbaar mogelijk uitgangspunt moeten bieden voor praktisch handelen.

II. Het onderzoek te Tilburg

HET PRAKTISCHE DOEL. Bij besluit van Burgemeester en Wethouders van Tilburg werd, in november 1949, ingesteld: De commissie ter bestudering van het vraagstuk der onmaatschappelijkheid in de gemeente Tilburg. Het *praktische* doel van de bestudering van dit vraagstuk wordt duidelijk uitgedrukt in de samenstelling van deze commissie.¹ Het rapport door deze commissie uitgebracht heeft vooral betekenis gekregen door de omstandigheid dat het een eerste poging in Nederland is geweest om in een gemeente de omvang van de onmaatschappelijkheid te berekenen. Het heeft daarmee zijn verdienste als pionierswerk. Maar het heeft ook zijn nadelen. Het heeft tot voorbeeld gediend voor en daardoor onwillekeurig een sterke invloed geoefend op latere onderzoeken van soortgelijke aard.

DEFINITIE VAN ONMAATSCHAPPELIJKEN. Men houdt zich in het begin van het rapport (ten behoeve van richtlijnen bij de methode van waarden en berekenen) uitvoerig bezig met het begrip onmaatschappelijkheid en wijst daarbij op het feit dat er nog steeds (1950) geen algemeen aanvaarde omschrijving van dit begrip is ontstaan. Men schrijft dit vooral hieraan toe dat er bij onmaatschappelijkheid sprake is van een *normatief* begrip 'dat niet ontgaan kan worden van subjectieve gevoelens'. Niettemin acht men, voor verdere beschouwing, een omschrijving noodzakelijk die echter zo ruim is, 'dat het aldus geformuleerde begrip niet slechts van toepassing is voor Nederland in onze tijd, doch ook bruikbaar is bij voortdurende veranderingen, welke in het maatschappelijk leven plaats vinden' (p. 4).

Men meent zo een ruime definitie gevonden te hebben in de volgende formule:

'Onder onmaatschappelijken of a-socialen in ruime zin (zijn te verstaan), al diegenen die zich in hun levenspraktijken niet willen of kunnen houden aan de normen, de spelregels, welke in een bepaalde maatschappij algemeen als goed worden aanvaard en waarvan de naleving voor de instandhouding en de bloei van de samenleving noodzakelijk wordt geacht' (ib.).

Terstond blijkt evenwel dat deze definitie ver verwijderd is van de gedachte van de onderzoekers, zoals die ter plaatse wordt aangegeven, nl. om rekening te houden met de 'voortdurende veranderingen welke in het maatschappelijk leven plaats vinden'. Immers de definitie gaat uit van wat in een bepaalde maatschappij 'algemeen als goed' wordt aanvaard. Veranderingen in sociaal gedrag plegen niet 'algemeen', maar bij minderheden te beginnen. En deze minderheden dus, die veranderingen inluiden worden in de voorliggende definitie al bij voorbaat gedoodverfd als 'onmaatschappelijk' of 'a-sociaal', ongeacht de *uitbreiding* die de minderheid later mag ondergaan, ongeacht de *betekenis* die dit gedrag van de *minderheid* voor de gemeenschap kan hebben, die immers niet ongunstig behoeft te zijn, ongeacht tenslotte de betekenis, die het gedrag van de *meerderheid* voor de gemeenschap kan hebben, dat hier als 'norm' wordt aanvaard, maar nog niet gunstig voor de maatschappelijke ontwikkeling behoeft te zijn. Men krijgt verder geen klaar beeld van wat te verstaan is onder 'algemeen' in de definitie. Door uit te gaan van het 'algemeen' overziet men zelfs van meet af de mogelijkheid van het bestaan van méér dan één hoofdstroming of van omvangrijke neven- en tegenstromingen in het maatschappelijk leven. Men houdt daar in de definitie althans geen rekening mee. Weliswaar verklaart men in het tweede gedeelte van de definitie dat het om zulke normen gaat waarvan 'de naleving voor de instandhouding en de bloei van de samenleving noodzakelijk wordt geacht'. Deze zinsnede nu staat in de passieve vorm, zodat het onderwerp, de aanduiding dus van de arbiter, niet genoemd wordt. Uit het zinsverband blijkt dat ook hier sprake is van wat *algemeen* noodzakelijk wordt geacht. Gezien het feit dat men in de definitie zijn steunpunt zoekt in 'de opvatting die men algemeen gangbaar acht', houdt men zich al niet meer bezig met een veranderende wereld, maar heeft men in werkelijkheid een niet veranderende maatschappij, of een maatschappij die men niet wil laten veranderen, in de gedachte. Dit wordt – hoezeer men klaarblijkelijk van het tegendeel wilde overtuigen – nog bevestigd als de omschrijving aangevuld wordt met 'de inhoud van de bedoelde normen':

'Deze (inhoud) kan verschillend zijn omdat de omstandigheden naar tijd en plaats en niet minder de in een volk *gevestigde* levensovertuiging verschillen. Voor deze commissie bestonden deze normen evenwel uit de Christelijke levensregels, welke gelden in onze samenleving, welke samenleving zich voorts kenmerkt door een ver

gaande arbeidsverdeling en een grote ingewikkeldheid, waaruit verdere normen voortvloeien, welke vooral de orde en regelmaat in het maatschappelijk leven betreffen' (cursief M.).

In deze toelichting heeft men aandacht geschonken aan twee facetten van de menselijke samenleving: de ideologische en de materiële. Ogen-schijnlijk eerbiedigt men hierin de verschillende geestelijke schakeringen van de maatschappij. Men kan van plaats tot plaats en van tijd tot tijd de 'geldende' levensregels tot inhoud maken van de omschreven 'normen'. En van Tilburg (weliswaar niet met name genoemd, maar voldoende aangegeven, zijnde de plaats van deze commissie) zijn dit de 'christelijke levensregels' zoals deze daar ter plaatse ('onze samenleving') 'gelden'. Dit wil dus met andere woorden zeggen, dat wie zich niet houdt aan de ter plaatse heersende ('geldende') 'levensregels', onmaatschappelijk of a-sociaal is: cujus regio, ejus religio.²

ONDERZOCHE GROEP. Uit de toelichting, die in het rapport-Tilburg gegeven wordt op het materiële aspect van het criterium in de definitie, blijkt dat men bij onmaatschappelijkheid uitsluitend denkt aan de sociaal en economisch zwakke laag uit de bevolking. Men leze hiertoe de volgende alinea:

'vele van de mannen uit deze (onmaatschappelijke) milieu's houden zich bezig met ongeregeld werk: zij zijn sjouwers of grondwerkers, ... Toch zal nog blijken uit hetgeen volgt dat ook onder de mannen van de onmaatschappelijke gezinnen er een aantal zijn, die regelmatig fabrieksarbeid verrichten, al is het dan vrijwel steeds ongeschoolde arbeid'.³

Ons is uit het Rapport niet duidelijk geworden waarom 'regelmatige fabrieksarbeid' als het normale moet worden beschouwd. Is bijvoorbeeld - zo zou men kunnen vragen - het voorbereiden en het opstellen van rapporten over de onmaatschappelijkheid te beschouwen als 'ongeregeld werk' of als 'fabrieksarbeid'? De gegeven toelichting in het Rapport suggereert dat gebleken is dat de onmaatschappelijke vooral schuilen onder degenen die 'ongeregeld werk' doen. Wanneer men echter het Rapport doorleest wordt en passant meege-deeld:

'Voor de goede orde moet in dit verband worden opgemerkt, dat stellig verschijnselen van onmaatschappelijkheid zich voordoen onder alle lagen van de bevolking. Het gaat in dit rapport evenwel uitsluitend over die gezinnen, welke onderwerp kunnen vormen van

de zorgen van de Overheid en van bijzondere verenigingen met een sociaal-charitatief doel' (p. 8).

Men andere woorden: de cijfers van het Rapport verkregen omtrent de onmaatschappelijken te Tilburg, zeggen niets over de omvang en de spreiding ervan. Men heeft een zeer geselecteerde groep genomen, die men door hun sociaal zwakke positie al eniger mate in de hand heeft. Hun dossiers bevonden zich nl. in de archieven van de Dienst voor Sociale Zaken en van diverse min of meer filantropische organisaties!

Omtrent de overgrote meerderheid (men heeft \pm 5000 personen in het onderzoek betrokken (bijlage VII) van de totale bevolking van \pm 126.000 inwoners, dat is: \pm 4%) weet men niets aangaande hun maatschappelijkheid, of de aard en de intensiteit van hun onmaatschappelijkheid!

Men kan de rapporteurs van dit onderzoek niet anders dan erkentelijk zijn, dat zij de door ons geciteerde opmerking er 'voor de goede orde' aan toegevoegd hebben, omdat we nu een juister beeld krijgen van enige resultaten uit het onderzoek: Men onderzoekt alleen de sociaal-economisch zwakste groep uit de bevolking, onder welke zich dus de laag gehonoreerde sjouwers en grondwerkers moeten bevinden, om te constateren dat de onmaatschappelijkheid zich vooral voordoet bij sjouwers, grondwerkers en arbeiders die ongeregelde arbeid verrichten!

Hierbij blijft in het Rapport ook volkomen in het duister op welke gronden sjouwen en grondwerk 'ongeregeld werk' moet heten, werk dat in de samenhang waarin het voorkomt nog een ongunstige inhoud mee krijgt. De beroepen van sjouwer en grondwerker zijn lichamelijk zwaar, ze worden slecht betaald en staan sociaal algemeen inderdaad niet in hoog aanzien. Het zijn beroepen die niet alleen nuttig, maar zelfs onmisbaar zijn in onze samenleving. De categorie arbeiders die deze beroepen uitoefent worden in het Tilburgse rapport in discredit gebracht door de diskwalificatie van het werk en ook door de suggestie, dat bij hen in het bijzonder de onmaatschappelijkheid gezocht zou moeten worden. De onderzoekers waren bij hun onderzoek wel zeer onder de indruk van de algemeen gangbare mening!

Zijn het inderdaad deze in het rapport aangeduide categorieën van laag gekwalificeerde beroepen van waaruit verstoring van orde en regelmaat in het maatschappelijk leven dreigt? Welke 'orde en regelmaat' hebben de rapporteurs in hun gedachte gehad? Wat voor de één

orde is, behoeft het niet te zijn voor de ander, behoeft althans niet een aanvaardbare orde voor iedereen te zijn.

UITWEIDING OVER MAATSCHAPPIJ EN SPEL. In de definitie van het Rapport Tilburg wordt naast 'norm': de term *spelregels* gebruikt, die het min of meer gefixeerde, onveranderlijke karakter van het criterium in de definities onderstrepen moet. De term 'spelregels' voor maatschappelijke verhoudingen wordt niet alleen in het dagelijks spraakgebruik, vaak echter ook gebezigd in sociaal wetenschappelijke studies. De Duitse socioloog Josef Pieper heeft zelfs een veel geciteerde studie geschreven over 'tussenmenselijke verhoudingen', die hij 'Grundformen sozialer Spielregeln' noemt. Wij hebben hier niet te doen met een kwestie van slordigheid in het wetenschappelijk taalgebruik, maar met een fundamenteel vraagstuk, nl. of men de maatschappij in zeker opzicht min of meer statisch of dynamisch neemt in zijn beschouwingen. Dit probleem nu rechtvaardigt o.i. de hier volgende uitweiding.

Pieper wil een onderscheid maken tussen 'Spielregel' en 'Gesetz'.⁴ Inhoud en voorwerp van de wet 'is niet noodzakelijk het rechtstreeks sociaal gedrag' van degenen op wie de wet van toepassing is. 'Spelregels' in de zin van Pieper zijn evenmin gelijk te stellen aan 'normen'. Normen zijn in hun speciale aard en waarde, gelijk echte *spelregels*, volledig aan de wensen en de willekeurige overeenkomst van de mensen onderworpen.

'Die sozialen Spielregeln, die der Gegenstand dieser Arbeit sind, liegen im Wesen der Sozialverhältnisse, in denen sie gelten, unmittelbar begründet; sie sind ihnen immanent. Wenn ein Mensch zu einem andern in ein bestimmtes Verhältnis tritt, so ist mit der Eigenart dieses Verhältnisses eine bestimmte Spielregel unmittelbar gegeben; sie wird den Beziehungspartner also nicht erst von einem autoritären Dritten auferlegt. – Normalerweise werden daher die Spielregeln des wechselseitigen Verhaltens auch nicht ausdrücklich formuliert; sie sind allen Beziehungsträgern von selbst, mindestens einschlußweise, bekannt, wie ihnen eben der Charakter der sie mit den anderen verbindenden Beziehungen mindestens einschlußweise bekannt zu sein pflegt. Damit ist ein Mißverständnis ausgeschlossen, das der Ausdruck 'Spielregel' nahelegen könnte; nämlich das Mißverständnis, als handle es sich um Normen, die in ihrer Eigenart und in ihrer Geltung, wie eigentliche Spiel-regeln, vollständig dem

Belieben und der willkürlichen Übereinkunft der Menschen unterworfen seien. Die Eigenart der in einem Sozialverhältnis geltenden Spielregeln ist, wie gesagt, durch die Eigenart dieses Verhältnisses selbst bedingt. Der Mensch kann wohl – allerdings auch nur innerhalb eines nicht allzu weiten Spielraumes – den spezifischen Charakter seiner Beziehungen zu anderen selbst bestimmen und beeinflussen; und damit bestimmt und beeinflusst er dann auch die notwendig mit der Eigenart jener Beziehungen gegebenen Spielregeln. Aber wenn einmal eine bestimmte Art von zwischenmenschlicher Beziehung wirklich geworden ist, dann gelten damit auch, unabhängig von jeder willkürlichen 'Kodifizierung', die im Wesen dieser Beziehung begründeten Spielregeln des wechselseitigen Verhaltens.'

Pieper gaat hierbij uit van de *voóronderstelling* dat 'de bepaalde verhouding' die *iemand* aangaat 'met een ander', ook steeds van zijn wil afhankelijk is, en dat de 'sociale verhoudingen' waar binnen hij leeft en zijn verhoudingen aangaat, in overeenstemming met zijn wil zo bestaan. Wanneer de 'spelregels' 'immanent aan deze verhoudingen' zijn en een 'ethisch verplichtend karakter' hebben, dan vraagt men zich af hoe men ooit de sociale verhoudingen waaronder men geboren is, zou kunnen veranderen. Men is in deze voorstelling als het ware op genade en ongenade overgeleverd aan de wereld, aan de maatschappelijke orde waarin men geboren is. Hier voelt men een wantrouwen opkomen dat de vos in een fabel van La Fontaine tot voorzichtigheid maande wegens de vrijbrief die de zieke leeuw aan de dieren gaf om zijn hol ongehinderd binnen te komen:

'Pas un ne marque de retour:
Cela nous met en méfiance.
Que sa Majesté nous dispense:
Grand merci de son passe-port;
Je le crois bon; mais dans cet antre
Je vois fort bien comme l'on entre,
Et ne vois pas comme on en sort.'

Het blijkbare gemak waarmee men zo vaak de uitdrukking 'spelregels' hanteert met betrekking tot maatschappelijke verhoudingen al dan niet volgens de interpretatie van Pieper, maakt het nodig nadrukkelijk te wijzen op het ongeoorloofde ervan.

Om te begrijpen wat het begrip 'spelregels' inhoudt en waarom het een ondeugdelijke term is om er maatschappelijke relaties mee aan te

geven zal men eerst het 'spel' moeten kennen, spel van sociale aard, daar het hier gaat om een samentreffen van mensen.

De cultuur-historicus Huizinga heeft zich bezig gehouden met de kenmerken van het spelen van sociale aard.⁵ De door hem aangegeven hoofdkenmerken van spel zullen we hier in punten weergeven.

1. Huizinga begint te constateren: 'Alle spel is allereerst en bovenal een vrije handeling. Bevolen spel is geen spel meer'.⁵ Het spel is overvloedig. De behoefte eraan is slechts dringend, tot zover de lust er toe het haar maakt. Het spel kan te allen tijde worden uitgesteld of achterwege gelaten.

2. 'Spel' is niet het 'gewone' of 'eigenlijke' leven. Het is een uitreden daaruit in een tijdelijke sfeer van activiteit met een eigen strekking. Hij spreekt daarbij van 'een intermezzo van het dagelijks leven', 'een verpozing'. 'De doeleinden, die het dient, liggen zelf buiten de sfeer van direct materieel belang of individuele bevrediging van nooddrift.'

3. Huizinga noemt voorts 'de herhaalbaarheid van het spel als een der wezenlijkste eigenschappen van het spel. Zij geldt niet alleen voor het spel als geheel, maar ook voor de inwendige bouw van het spel.'

4. 'Het spel zondert zich van het gewone leven af in plaats en duur'. Het spel begint en is op zeker ogenblik uit. Treffender dan de tijdelijke begrenzing oordeelt Huizinga 'de plaatselijke begrenzing van het spel', waarbinnen 'bijzondere eigen regels geldig zijn.'

5. Een bijzondere en gewichtige plaats heeft volgens Huizinga het element van spanning in het spel 'spanning dat wil zeggen onzekerheid, kans', waarvan de betekenis toeneemt naarmate het spel meer of minder een wedijverend karakter draagt.'

6. Het spel schept orde, het is orde. Het verwezenlijkt in de *onvolmaakte wereld en het verwarde leven een tijdelijke, beperkte volmaaktheid*. De orde, die het spel oplegt, is absoluut. De geringste afwijking daarvan bederft het spel, ontnemt het zijn karakter en maakt het waardeloos.

7. Ieder spel heeft zijn regels. Zij bepalen, wat er binnen de tijdelijke wereld, die het heeft afgebakend, gelden zal. De regels van een spel zijn volstrekt bindend en onbetwifelbaar.

Huizinga geeft hiermee een aantal belangrijke hoofdkenmerken weer van het sociale spel in het algemeen. We kunnen een aanvulling geven op de kenmerken van het door Huizinga opgesomde spel, die betrekking heeft op het sociale spel in de vorm van wedkamp en wedloop.

Deelnemers aan een wedstrijdspel worden geacht het eens te zijn met de voorwaarden waaronder gespeeld wordt, althans deze voorwaarden bij voorbaat als geldig te erkennen. Dit veronderstelt dat iedere deelnemer de regels van het spel van te voren kent maar ook de begrenzing naar tijd en ruimte. Een vaste regel van het spel is dat zonder aanduiding hiertoe in een of andere vorm hoe gering ook, het spel niet als begonnen beschouwd kan worden. Tijdens de overeengekomen duur van het spelen kunnen de regels niet veranderd worden.

Een eigenschap van het spel is dat er steeds naar gestreefd wordt om – al dan niet formeel – de voorwaarden, waaronder gespeeld wordt, voor de deelnemende partijen gelijkelijk gunstig of ongunstig te doen zijn. Al naar gelang van de geaardheid van het spel zijn er indelingen naar leeftijd, sekse, mate van geoefendheid, gewicht, lengte, quotering der deelnemers. Wanneer er omstandigheden zijn waaronder gespeeld moet worden, waarvan men de uitwerking op het spel niet kan beheersen, zodat ze buiten de kwaliteiten van de spelenden om, de uitslag kunnen beïnvloeden, dan tracht men deze uitwerking op andere wijze op te heffen, en als zulke omstandigheden: ongelijke gesteldheid van speelruimte, van spelmogelijkheden, zich voordoen, dan laat men de tegenpartijen wisselend onder de verschillende omstandigheden spelen.

Tot op het laatst toe streeft men er naar de voorwaarden waaronder gespeeld wordt voor de deelnemende partijen zo gelijk mogelijk te doen zijn. Wanneer men noch door indeling, noch door wisseling een ongelijkheid kan opheffen, laat men het lot beslissen, waarbij elke partij van de spelers toch nog in gelijke positie is.

Men tracht dus de krachtsverschillen tussen de partners zo gering mogelijk te houden en bevoordeling voor zo ver dit in het menselijk vermogen ligt, uit te sluiten. Hoe groter de inspanning bij de spelers wordt om de uitslag te bereiken, des te hoger is de spanning en des te meer wint het spel aan speelwaarde voor tegenspelers en toeschouwers of toehoorders. Dit geldt zowel in het formele als in het niet formele spel. Zonder 'portuur' bestaat geen waardig, geen waarachtig spel. Deze voorwaarde onderscheidt in hoge mate het spel van het 'gewone dagelijks leven'. Dit kenmerk van het spel om de speelvoorwaarden voor alle partijen zo gelijk mogelijk te houden of te maken, wordt door Huizinga niet vermeld. Toch zou ook de spanning anders niet die zeer bijzondere plaats onder de kwalificaties die op het spel van toepassing zijn, innemen.

Wanneer men de hier opgesomde kenmerken nader bestudeert, dan

blijkt dat geen van alle van toepassing zijn op de verhoudingen in het maatschappelijk leven. Men mag erkennen dat het spel een begeleidend verschijnsel is van het sociale leven, het leven 'versiert' (H.), al zal men wellicht, over de mate waarin dit gebeurt, niet steeds de visie, die Huizinga in zijn studie geeft, overnemen. De sociale betrekkingen mogen somtijds een speelse vorm aannemen. Het spel blijft niettemin zoals Huizinga het uitdrukt 'als niet het 'gewone leven' zijnde', buiten het proces van onmiddellijke bevrediging van noden en begeerten'.⁶

We zullen nu de samenleving vergelijken met het samenspel.

1. Deelnemen aan het maatschappelijk leven is geen vrije handeling. De mens wordt in de maatschappij geplaatst en kan zonder deze niet, althans niet volwaardig leven. Men heeft nauwelijks de keus al of niet mee te doen. Het maatschappelijk leven is levensnoodzaak voor de mens als sociaal wezen. Men kan zich met meer of minder moeite langer of korter tijd daaraan onttrekken. Men kan het echter voor zijn volledige ontplooiing als mens, als sociaal wezen, niet ontberen.

2. Het sociale leven is geen intermezzo van het dagelijks leven. Het is het dagelijks leven zelf.

3. Wanneer een handeling in het sociale leven zich herhaalt of wanneer bepaalde sociale verhoudingen, die gedurende een zekere tijd bestaan hebben, opnieuw optreden dan gebeurt dit voortvloeiend uit een noodzakelijkheid van het dagelijks leven. Het is ook in werkelijkheid geen mechanische herhaling van de handeling, maar een voortzetting, een verdere ontwikkeling en verloop van het gewone leven. Elke herhaling van een spel is telkens als een overvloedigheid te zien. Bij een herhaling van een sociale handeling of verhouding zonder zichtbare levensnoodzaak, wordt terstond het begrip levendig dat er 'een spelletje van gemaakt wordt'.

4. De duur van de sociale relaties wordt niet door de mens zelf bepaald. Zij begint met de eerste schreeuw en eindigt met de laatste snik.⁷ Ook in het dagelijks leven kunnen bepaalde relaties en activiteiten aan plaats en duur gebonden zijn. Deze gebondenheid betekent indeling, verdeling, organisatie van het dagelijks leven in zijn totaliteit. Dit alles blijft binnen het dagelijks leven en is er onafscheidelijk mee verbonden. De omlijning naar plaats en duur van het spel daarentegen heeft de bedoeling het spel buiten de dagelijkse gang van zaken te brengen, er een aparte wereld van te maken.

5. Het spel begint men niet in de eerste plaats om de winst maar om

de spanning, niet om de knikkers maar om het spel zelf. De strijd, actie en contra-actie, wordt in het maatschappelijk leven in de eerste plaats gevoerd om het gewin en niet om de spanning. Zoals men het de speler verwijt, als hij om de winst speelt, zo keurt men het af in de verdedigers van belangen van het dagelijks leven als zij er een spel mee bedrijven. Tussen de onderscheiden delen van de huidige samenleving bestaan aanzienlijke verschillen in de kwaliteiten van de posities waaruit activiteiten, actie of strijd ontwikkeld worden. Het is juist zo dat in belangrijke mate de verovering van goede posities, in een of andere vorm, in de maatschappij en de verdere versterking van deze posities de inzet betekenen van de werkzaamheid van de delen, de groepen, groeperingen in de maatschappij en het ligt niet in het wezen van onze maatschappij zoals deze zich aan ons voordoet dat de deelnemers aan het maatschappelijk leven op een gegeven moment vrijwillig van positie wisselen. Integendeel.

6. De orde in het spel is absoluut. De geringste afwijking leidt tot spelbreken. Hier ligt een van de meest essentiële tegenstellingen tot het maatschappelijk leven in zijn geheel. Een tegenstelling die ook Huizinga tot uitdrukking brengt. De orde in het maatschappelijk leven is betrekkelijk, zich voortdurend ontwikkelend, heeft een historisch karakter.

7. De orde in het spel is niet los te maken van de spelregels die bij het spel behoren. Zij is ook slechts mogelijk door het gelden van regels, die van te voren door alle partijen als zodanig gekend zijn en in vrije keuze aanvaard worden. De regels in een maatschappij zijn zelden of nimmer algemeen geldend, zij worden stellig niet door alle partijen of groeperingen in vrijheid bij voorbaat aanvaard. In het maatschappelijk leven is een voortdurend proces in werking van verandering der gedragsregels e.d., van ontwikkelen en afsterven van sociale betrekkingen. De regels van een spel kunnen geldig zijn, ongeacht de sociale structuur waarin de spelers leven. De regels van het maatschappelijk leven hangen ten nauwste samen met de sociale structuur, waarbinnen zij geldig zijn. Met het treden in het leven, treedt men ook in een speciale sociale structuur. Evenmin als men voor zichzelf op het eerst genoemde invloed kan oefenen, zomin doet men dit bij voorbaat op enigerlei wijze op het tweede. Het maatschappelijk leven is er reeds bij de aanvang van het leven van de mens, evenzeer als de speciale sociale structuur ervan.

Wanneer men zich met het bestaan en voortbestaan van de sociale structuur niet kan verenigen, dan zal men zich tegen het karakter van

de geldende sociale structuur kunnen verzetten en een nieuwe ontwikkeling helpen bevorderen.

Indien er behoefte wordt gevoeld door een aantal onder degenen die belangstelling hebben voor een bepaald spel, om de regels van het spel te veranderen, dan wordt de actie hiertoe gevoerd geheel buiten het spel om. Deze actie mag nimmer de spelactiviteiten zelf beïnvloeden. Het spelen zelf als zodanig kan nimmer een strijd of een actie zijn, die tot doel heeft de spelregels te wijzigen of op te heffen. Dit in tegenstelling tot de wijze waarop de sociale levensregels veranderd of opgeheven kunnen worden. De actie tot veranderingen in min of meer gangbare of aanvaarde gedragsregels maakt deel uit van het sociale leven. En de sociale verhouding waarin de partijen tot elkaar komen te staan wordt direct beïnvloed door de wederzijdse opvatting over de rechtsgeldigheid, de aanvaardbaarheid van de sociale regels. Als de aandrang groot genoeg wordt dan zullen daar ook contractuele of wettelijke regelingen op de duur niet bestand tegen blijken. Het mag niet tot verwarring aanleiding geven dat het woord spel voor twee begrippen dienst doet. 'Spel' geeft aan: de innerlijke structuur, zijn regels. Met 'spel' kan ook aangeduid worden: de activiteit van de deelnemers die zich volgens de aangegeven regels ontwikkelt. Spel in de tweede betekenis, het spelen dus, heeft een dynamisch karakter. Maar deze dynamiek vermag een spel in de eerste betekenis niet te veranderen, dat aan vaste regels gebonden en dus statisch is. Door het statisch karakter van de spelregels, heeft ook het dynamische spelen een statisch element.

De verschillen tussen samenspel, spelorde, spelregels enerzijds en maatschappij, maatschappelijke verhoudingen en sociale gedragsregels anderzijds dient men dus wel te onderscheiden om te vermijden dat men uitgaande van de dynamische, de veranderlijke maatschappelijke wereld via de transformator van een analogie i.c. met het 'spel', de maatschappij in zijn beschouwing in een statische grootheid verandert.

Een definitie van het verschijnsel onmaatschappelijkheid, die berust op de ongeoorloofde analogie van spel en maatschappij is niet reëel. Zij is in strijd met het meest essentiële van de maatschappij: haar beweging. Deze terminologische kwestie kan praktische gevolgen hebben.

De sociologie is een factor die invloed heeft op de ontwikkeling van het maatschappelijk proces. Ook wanneer zij zich beperkt tot theoretische beschouwingen. Haar oordelen en beoordelen hebben praktische betekenis, daar zij als argumenten dienst kunnen doen bij maatschappelijke tegenstellingen. Wanneer de sociologie sociale gedrags-

regels even onwrikbaar verklaart als spelregels en het naleven van sociale gedragsregels even gebiedend stelt als het in acht nemen van spelregels dan betekent dit dat zij de sociale verhoudingen statisch verklaart. Al diegenen die het bestaande in de maatschappij willen handhaven, kunnen dan zelfs voorstanders van verandering, als afwijkend van de spelregels, 'onmaatschappelijk' noemen.

Wanneer de Overheid komt te beschikken over de bevoegdheid om onmaatschappelijkheid, volgens deze – hier gecritiseerde aanduiding – te bestrijden, dan zal zij zelfs iedere verdediging voor maatschappelijke veranderingen, die haar niet bevallen, onmogelijk kunnen maken. Zij zal zelfs alle haar onwelgevallige meningen en levensbeschouwingen kunnen verbieden. Zij zal m.a.w. alle democratische vrijheden feitelijk illusoir kunnen maken.

Wij hebben het nodig geoordeeld uitvoerig stil te staan bij het analogon 'spel' voor maatschappelijke verhoudingen, omdat het onkritisch hanteren van een analogon een veel voorkomend euvel is in de sociale wetenschappen. We zullen in deze studie nog de gelegenheid hebben deze te signaleren. Wij menen hier te moeten generaliseren en stellen dat de analogon – gezien de onjuiste sociale voorstellingen die zij oproept – *ongeoorloofd* is in de sociale wetenschappen. En hiermee komen wij terug tot het Tilburgse rapport.

SAMENVATTING. Wij kunnen onze beschouwing van het Tilburgse rapport aldus samenvatten: De onderzoekers zijn bij het opstellen van hun definitie van onmaatschappelijkheid niet van een dynamische, maar van een statische maatschappij uitgegaan. Bij het onderzoek naar het vraagstuk van onmaatschappelijkheid te Tilburg rekende men tot onmaatschappelijk, degenen die zich niet aan de Christelijke levensregels hielden, zoals deze naar de opvatting van de Commissie in Tilburg gelden. Bij de uitvoering van het onderzoek heeft men zich verder beperkt tot die categorie van de bevolking die als gevolg van hun sociaal-economisch zwakke positie geregistreerd stond in de kartotheek van de Dienst voor Sociale Zaken en van filantropische en charitatieve instellingen. De overgrote meerderheid van de Tilburgse bevolking (96%) bleef buiten het onderzoek. Slechts 4% werd in het onderzoek betrokken op grond van een volkomen willekeurige selectie. Dit onderzoek kon dus geen wetenschappelijke bijdrage worden tot het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid.

NABESCHOUWING. We zullen nader in moeten gaan op het eigenlijke

doel dat men te Tilburg en ook elders heeft bij een onderzoek naar het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid. Is het de bedoeling van opdrachtgevers en sociale onderzoekers geïnformeerd te zijn omtrent afwijkingen van een bepaald gedrag in de maatschappij, van een 'cultuurpatroon', omtrent afwijkingen van ethische, religieuze normen, van een zede, van een wettelijk voorschrift? Het berekenen van de omvang, eventueel het verloop over een aantal jaren van bepaalde afwijkingen kan instructief en onthullend zijn. Zulke onderzoekingen zullen vaak, zeker niet altijd of in alle opzichten, min of meer met wetenschappelijke methoden gedaan kunnen worden. Deze berekeningen kunnen ook gewenst en nuttig zijn. Men kan er eventueel uit leren in welke mate op een gegeven ogenblik een gedragsnorm geldig is. Verder: welke groeperingen er zich meer en welke er zich minder door gebonden voelen bij hun handelen, welke omstandigheden daar invloed op hebben. Het vaststellen van de ontwikkeling van een 'norm' kan ook van waarde zijn voor een sociale beleidsvoering. Nemen we als voorbeeld de 'norm' voor de gezinsgrootte. Wanneer men de 'normen' hiervoor kent die in de verschillende delen van de bevolking in een bepaalde periode een zekere geldigheid hebben, of wanneer men de ontwikkeling kent die de 'normen' daar doormaken en de invloeden die hierop werkzaam zijn, dan zou dit waardevolle aanwijzingen kunnen geven voor het voeren van een Overheidsbeleid, bijvoorbeeld, bij het oprichten van crèches, van scholen, bij het opleiden van daarbij behorend personeel. We plaatsen hierbij 'norm' tussen aanhalingstekens, om aan te geven dat we 'norm' niet opvatten als een vaste, onveranderlijke maatstaf, maar als een historisch fenomeen.

De zaak komt echter anders te liggen als men afwijkingen bij voorbaat 'onmaatschappelijk' noemt en men deze laat bestuderen om ze te bestrijden. Dan worden stappen gedaan die niet langer verantwoord kunnen worden. De kwalificatie is niet onverantwoord om het feit dat de termen 'onmaatschappelijk' en 'a-sociaal' 'met waarderingsoordeel geladen zijn en niet prettig in de oren klinken' zoals Haverda meent.⁸

De termen 'onmaatschappelijk' en 'a-sociaal' hebben echter een inhoud, die niet bij voorbaat op een maatschappelijke *afwijking* van toepassing behoeft te zijn. De wetenschappelijke onderzoeker kan in bepaalde gevallen met wetenschappelijk verantwoorde methoden gedragsafwijkingen onder de bevolking vaststellen en de omvang en spreiding er van berekenen. Maar kan hij ook als wetenschappelijk onderzoeker afwijkend gedrag zonder wetenschappelijke verantwoor-

ding 'onmaatschappelijk', dus ongunstig noemen? En kan de Overheid het als Overheid verantwoorden om afwijkend gedrag, alleen op grond van het feit dat het gedrag afwijkt, van welke norm ook, als 'onmaatschappelijk' te bestrijden? Deze beide vragen heeft de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker die zich met het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid bezig houdt, zich te stellen. Het zijn vragen die in een discussie in de *Sociologische Gids* tussen Haverda, Litjens, de Bruyne en IJzerman ter sprake zijn gekomen.⁹ Hierbij verdedigde Haverda als wetenschappelijk uitgangspunt voor het vaststellen van onmaatschappelijkheid: 'plaatselijke criteria', 'relatieve normen', Litjens daarentegen 'ethische' of 'religieuze' m.a.w. statische normen.¹⁰ IJzerman oordeelt hierover:

'dat beide discussianten elk een ander uitgangspunt hebben gekozen, dat anders-soortige resultaten heeft opgeleverd. Wetenschappelijk gesproken is de ene methode niet beter dan de andere. Met het oog op een bepaalde praktische toepassing kan echter de ene methode beter zijn dan de andere. Wil bijvoorbeeld een provinciaal overheidslichaam maatregelen nemen om de onmaatschappelijkheid tegen te gaan, dan zal het vermoedelijk voor het vaststellen van die onmaatschappelijkheid vaste en uniforme normen willen hebben, onafhankelijk van allerlei lokale variaties. Plaatselijke organen, die hun bemoeienis beperken tot één gemeente kunnen daarentegen met evenveel recht uitgaan van de normen, die ter plaatse gelden en die kunnen afwijken van die, welke voor de provincie als geheel gelden' (mei 1956, p. 94-95).

Daarvoor had IJzerman gezegd:

'Beide soorten normen kunnen empirisch vastgesteld worden'...
'Het sociaal onderzoek kan beide soorten normen als uitgangspunt nemen; a priori is geen van beide te verkiezen' (p. 93-94).

Dat de 'normen' die Haverda en Litjens aangeven 'empirisch' vastgesteld kunnen worden is misschien waar. De essentiële vraag waar IJzerman evenals Litjens en Haverda aan voorbij gaat is echter deze: kan men de afwijking van deze 'normen' – ook al zijn deze nog zo goed omljnd en al is de afwijking nog zo nauwkeurig berekend – wetenschappelijk verantwoord – 'onmaatschappelijk' noemen om daarvoor een 'therapie' op te stellen (De Bruyne, p. 92)? Wij zijn van mening dat dit niet het geval is.

Het kwalificeren van een waargenomen afwijking als onmaatschappelijk in een wetenschappelijk onderzoek is pas geoorloofd nadat met

wetenschappelijk verantwoorde methoden is vastgesteld dat de afwijking inderdaad ongunstig is. Zolang dit niet gebeurd is, zal men een waardering van de afwijking achterwege moeten laten. (We lopen hier vooruit op de omschrijving van 'ongunstig' zoals die verderop wordt gegeven). Wij zijn deze mening toegedaan op grond van wetenschappelijke maar ook uit praktische overwegingen. Het wordt schadelijk voor de maatschappelijke ontwikkeling als de Overheid of uit haar naam sprekende organisaties of personen een afwijkend gedrag, dat men naar willekeur 'onmaatschappelijk' noemt, meent te mogen of te moeten bestrijden door ingrijpen in het persoonlijke leven van hen die dit afwijkend gedrag vertonen. We achten dit vooral ook daarom zo ernstig omdat - zoals in het Rapport-Tilburg en in vele rapporten die nadien hierover samengesteld zijn of worden - ook tot onmaatschappelijk gedrag gerekend wordt: de afwijkende levensbeschouwing. Men overwege daarbij nog het volgende: Wanneer er een ontwikkeling gaande is waarbij de Overheid de macht en de middelen ter beschikking krijgt, om door ingrijpen in het persoonlijk leven de haar ongewillige afwijkingen te bestrijden, dan zal daarmee een instituut groeien binnen onze constitutioneel-democratische samenleving om de vrije meningsuiting, de levensovertuiging en iedere activiteit, die ten doel heeft of er toe kan leiden de gangbare mening op een bepaald punt te beïnvloeden, te supprimeren.

Het streven om gelijke maatschappelijke voorwaarden te scheppen voor alle leden van de maatschappij ten behoeve van de levensontplooiing, dit streven zal nu als afwijking kunnen gelden en dan als onmaatschappelijk bestreden worden, met ingrijpen, zoals gezegd, in het persoonlijk leven van de sociaal-economisch zwakken en daardoor van de meest grijpbaren.

De sociaalwetenschappelijke onderzoeker van het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid zal derhalve de volgende richtlijnen bij zijn werk in acht moeten nemen:

1. Menselijk gedrag kan alleen onmaatschappelijk heten als op wetenschappelijk verantwoorde wijze aangetoond kan worden, dat dit gedrag schadelijk is voor de maatschappelijke ontwikkeling.
2. Men mag zich bij een wetenschappelijk onderzoek naar het vraagstuk van onmaatschappelijkheid niet beperken tot een onderzoek naar *afwijkend* gedrag.
3. Men mag zich bij zo een onderzoek niet beperken tot bepaalde, bijvoorbeeld de 'onderste lagen' van de bevolking.

III. Het onderzoek te Maastricht

DEFINITIE VAN ONMAATSCHAPPELIJK GEZIN. Het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid te Maastricht wordt door Litjens benaderd van de volgende definitie uit:

'Een onmaatschappelijk gezin is een gezin, dat tengevolge van een vervaltoestand, waarin het verkeert, in ernstige mate leeft beneden het minimumniveau dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk beschouwd wordt'.¹

Hij onderscheidt vervolgens drie gebieden, waarop het menselijk handelen betrekking heeft en waarvan zijn maatschappelijke kwalificatie afhankelijk is: het *sociale* (beroep, milieu), het *culturele* (de 'levensstijl'), het *religieus-ethische* (vervulling godsdienstplichten, sexuele en criminele gedragingen) levensgebied (p. 44-53).

Wanneer we bij Litjens als uitgangspunt van zijn studie over 'onmaatschappelijke gezinnen' vernemen:

'De bevolkingsgroep nu, die in een toestand leeft, die als een te grote afwijking moet beschouwd worden van de gemiddelde leefwijze der samenleving, noemen we onmaatschappelijk of a-sociaal' (p. 13),

zou onzerzijds na de vorenstaande critiek op Rapport-Tilburg en na onze beschouwing over sociale aanpassing en niet-aanpassing weinig zijn op te merken. We hebben immers bedoeld aan te tonen, dat de gemiddelde leefwijze geen norm kan zijn om onmaatschappelijkheid naar af te meten. Ten eerste is 'de gemiddelde leefwijze' nu eens sneller, dan weer langzamer, maar voortdurend in beweging. En wanneer men de afwijking als abnormaliteit veroordeelt, als onmaatschappelijkheid gaat bestrijden, dan houdt dit in dat men de verandering wil keren. Niet dat alle maatschappelijke verandering o.i. steeds als maatschappelijke verbetering is te beschouwen. Verre van dien! Maar het afweten van bepaalde maatschappelijke veranderingen is pas maatschappelijk verantwoord als de verandering inderdaad maatschappelijk ongunstig zou werken.

Heeft men de maatschappelijk ongunstige uitwerking van de verandering niet aangetoond, dan dreigt het gevaar dat degenen die de

afwijking bestrijden zelf onmaatschappelijk worden. Dat zal het geval zijn als de verandering maatschappelijk gunstig of maatschappelijk niet ongunstig is.

Litjens is weliswaar de mening toegedaan dat onmaatschappelijkheid ontstaat als een gedrag nadelig is voor de persoon zelf. Maar ook met betrekking tot deze opvatting zal men in de eerste plaats de eis moeten stellen dat de nadeligheid aangetoond wordt, nl.: de nadeligheid voor de persoon in kwestie. Litjens zal er niet mee kunnen volstaan de afwijking een nadeel te noemen voor de persoon zelf, alleen omdat het een afwijking is. We zullen nog spreken over de vraag of het juist is, zoals Litjens doet, om de nadeligheid van een gedrag voor de *persoon zelf* onmaatschappelijk te noemen.

De mogelijkheid is niet uitgesloten dat 'de gemiddelde leefwijze der samenleving', het 'normale' gedrag dus, ongunstig is voor de maatschappelijke ontwikkeling en voor de mensen zelf. Dit gedrag zal dan niet de aangewezen 'norm' kunnen zijn om in een of andere zin 'abnormaal' gedrag af te meten.

Een bestrijding van afwijkend gedrag op de wijze als door Litjens e.a. aangegeven, kan een bestrijding worden van de vooruitgang, van de ontplooiing van de maatschappij. De vrijheid van meningsuiting, de vrijheid om voor zijn opvattingen te getuigen en om te leven naar zijn overtuiging op welk gebied ook en omtrent welk onderwerp ook, zal dan nog steeds afhankelijk zijn van de methoden en de middelen die ter bestrijding van afwijkend gedrag worden toegepast, en niet meer van het beginsel zelf van vrijheid van meningsuiting in dit opzicht.

Nu zal men met het boek van Litjens in de hand kunnen weerleggen dat deze gevolgtrekking zou voortvloeien uit zijn betoog. Zegt hij niet zelf bijvoorbeeld dat 'de vrijwillige keus van een ander cultuurpatroon, lager liggend dan het oorspronkelijke niet als onmaatschappelijke daad gekenmerkt' kan worden? Nu is het inderdaad zo, dat het boek van Litjens zeer zeker die kwaliteit bezit, dat men met *citaten* daaruit althans, zo niet alle dan toch vele, bezwaren tegen zijn uiteenzettingen kan weerleggen.

PRAKTISCHE CONSEQUENTIES VAN EEN THEORIE. En zie hier één van de redenen, waarom wij menen dat het nodig is dieper in te gaan op zijn studie. In een tijd dat het eclecticisme ijverig wordt beoefend zal de sociaal wetenschappelijke onderzoeker duidelijk moeten maken,

dat een geheel betoog nog niet aanvaardbaar wordt op grond van enkele daarin incidenteel voorkomende reëel lijkende uitspraken, maar dat iedere uitspraak getoetst moet worden op haar eigen waarde en op de waarde die zij heeft in het betoog waarin zij een plaats heeft gekregen.

Er zijn echter meer redenen, die ertoe nopen enige aandacht te schenken ook aan het betoog in zijn geheel. Het boek pretendeert wetenschappelijk te zijn (bijv. p. 29, 34, 35, 45, 47). Litjens heeft met deze studie de doctorstitel verworven aan een niet-confessionele universiteit. Zijn betoog kan *uit dien hoofde* ook de sociologisch niet of minder geschoolde lezer een zeker vertrouwen geven in de wetenschappelijkheid van zijn uitspraken en van de fundering ervan. Men mag aannemen dat het leken-lezerspubliek van sociologische studies omvangrijk is, omvangrijker bijvoorbeeld dan van de exacte studies in het algemeen, terwijl vooral deze niet wetenschappelijk geschoolden uit de studie consequenties moeten trekken voor de sociale *praktijk*. Velen zullen zich hiertoe gestimuleerd voelen door de aanbevelingen die Groenman dit boek, waarin het onderwerp volgens hem 'op zo-verdienstelijke wijze' wordt behandeld, heeft meegegeven. Hij meent ook dat ander onderzoek 'kan profiteren van hetgeen door Litjens te Maastricht werd volbracht'. Voorts acht Groenman het in zijn 'Ten Geleide' een gelukkige omstandigheid 'dat in deze studie al waardevolle aanwijzingen worden gegeven' voor het sociale beleid. Immers: 'wij mogen niet blijven staan op het punt, waar de wetenschappelijke arbeid is voltooid.' We zijn het, tenminste wat deze laatste zinsnede betreft, geheel eens met Groenman, waarbij wij speciale klemtoon leggen op het woord 'wetenschappelijk'.

Het boek van Litjens heeft inderdaad grote belangstelling gekregen en dient voor velen tot uitgangspunt van onderzoekingen naar onmaatschappelijkheid.² Het is daarom nodig te onderzoeken hoever de wetenschappelijkheid van het boek van Litjens strekt. Theorie is nooit alleen theorie.

Zo deelt Litjens mee:

'Onze definitie van onmaatschappelijkheid past volledig in het moderne sociologische denken, waarin in onze tijd zoveel veranderingen plaats gehad' (p. 34).

We zullen niet ontkennen dat Litjens aansluit bij 'het' 'moderne' sociologische denken. Maar hiermee is nog geen oordeel uitgesproken over de wetenschappelijke waarde van zijn definitie. Het hangt er helemaal

van af welke consequentie 'de maatschappelijke veranderingen' hebben voor 'het' zich 'modern' noemende denken. Een sociologie die – zoals bij Litjens – 'de gemiddelde leefwijze der samenleving' als het normale hanteert is al van meet af in strijd met de maatschappelijke realiteit en zal moeilijk een bijdrage kunnen leveren om de samenleving tot verdere ontwikkeling te brengen. Zij zal omdat zij de afwijking van dit 'gemiddelde' gedrag als onmaatschappelijkheid wenst te bestrijden niet tolereren dat een ander van dit 'gemiddelde' afwijkt, ook al wordt elders door Litjens geschreven: 'Afwijkingen van het cultuurpatroon kunnen volkomen aanvaard worden. Dit volgt uit het dynamisch karakter van de cultuur' (p. 33).

Ter voorkoming van misverstand lichten wij ons standpunt tegenover de studie van Litjens, wellicht ten overvloede, iets nader toe: Wanneer de auteur gesteld had dat zijn definitie voortvloeit uit zijn levensbeschouwelijk standpunt en niet wetenschappelijk gefundeerd is, zou men zich als wetenschappelijk onderzoeker ook niet met de daarin verwerkte theorieën behoeven bezig te houden om de onmaatschappelijkheid te leren kennen. Litjens wekt dus de indruk dat hij door wetenschappelijke redenering tot zijn definities is gekomen, hij is van mening dat zijn definitie volledig past in het moderne sociologische denken (p. 34–35, 277). Dit doet veronderstellen dat zijn definitie ook algemene geldigheid zou hebben en niet de opvatting zou zijn van een particulier of van een particuliere groep in onze samenleving. Nu Litjens zelf zijn opvatting onder wetenschap klasseert,³ nu is het ook noodzakelijk dat men zijn betoog op de wetenschappelijkheid er van bestudeert.

We zullen als inleiding tot ons onderzoek in die richting het betoog van Litjens in enkele citaten trachten weer te geven.

'Wanneer we onze huidige maatschappij in ogenschouw nemen, zien we allereerst een groep van mensen, die in grote lijnen het gewone leefpatroon van de samenleving volgen. Met talloze variaties naar boven en naar beneden vormen zij de middenklasse in de gemeenschap. Verder is er een kleine groep op te merken, die op het hoogste niveau leeft, materieel en cultureel. Deze groep vormt de top van de sociale hiërarchie. Aan de basis van de middenklasse zien we een groep van mensen, die wel niet geheel afwijken van het peil van die middengroep, maar die zich toch niet geheel op dit niveau bevinden. Deze groep staat aan de rand van een normale levenswijze. Tenslotte is er nog een groep van mensen, die zich geheel

beneden de grens van het normale bevinden, doordat ze op verschillende punten in hun levensinrichting afwijken van wat in de samenleving als normaal beschouwd wordt.

Hiermee is het probleem gesteld waarover het in deze studie gaat: een gedeelte van de leden van onze samenleving leeft niet op een peil dat als redelijk menswaardig beschouwd moet worden' (p. 12). Met deze hiërarchische opvatting van onze samenleving correspondeert later:

'De plaats die iemand inneemt in het maatschappelijk leven, wordt bepaald door zijn 'sociale waarde'. Deze sociale waarde is correlatief met de sociale rangklasse' (p. 44).

'Het beroep staat in zeer nauwe relatie met de verticale sociale klassificatie en zelfs in zo sterke mate, dat we het beroep kunnen beschouwen als een eerste en belangrijk indicium voor maatschappelijke afwijkingen. We zullen de onmaatschappelijken moeten zoeken onder diegenen, die de sociaal het laagst geklasseerde beroepen uitoefenen. We worden in deze overtuiging gesteund door de uitstekende analyse van de begrippen klasse en stand van Janssens en door het voortreffelijk onderzoekingswerk van Van Heek' (p. 45).

'De beroepen rangschikken wij in drie soorten: de maatschappelijk het hoogst gekwalificeerde, waarbinnen zich geen asocialiteit afspeelt (hoofdarbeiders); de maatschappelijk het laagst gekwalificeerde, de groep der ongeschoolde arbeiders en tenslotte de middengroep der geschoolde arbeiders' (p. 56).

Sociaal normaal acht Litjens, als 'de gemeenschap leeft volgens het door haar gecreëerde en aanvaarde cultuurpatroon' (p. 18). Een gedesorganiseerd of een gedesintegreerd individu is een individu 'dat in zijn levenswijze afwijkt van het in een bepaalde samenleving aanvaarde cultuurpatroon' (p. 19).

De onmaatschappelijken verkeren in een volkomen isolement. 'Zij hebben zich, meestal onbewust, gedistancieerd van de leefwijze der samenleving en houden er een eigen leefpatroon op na. Zij vormen een bijzondere 'social problem group', die juist daarom een probleem zijn, omdat zij zich geheel uit de normale samenleving hebben teruggetrokken' (p. 22).

'De normale leden van een maatschappij leven dus allen minstens op dit (door L. nader omschreven) religieus-ethisch, sociaal-economisch en cultureel minimum niveau. Zij, die leven beneden het peil

waarop men zich als lid van een bepaalde gemeenschap moet bevinden zijn geen normale leden van die samenleving. Ze staan aan de periferie ervan. In de opgang naar de volmaaktheid van het menselijk zijn blijven ze achter' (p. 25).

Het betreft een gedrag 'dat in de eerste plaats nadelig is voor de betrokkenen zelf' (p. 26).

'Daarnaast is er nog een handelwijze die in eerste instantie schadelijk is voor de gemeenschap. Het is de handelwijze van degenen die niet deelnemen aan het sociale leven in die zin, dat ze de verplichtingen, die ze rechtstreeks tegenover de gemeenschap hebben, niet nakomen of hun capaciteiten niet in dienst stellen van de gemeenschap, voor zo ver dat redelijkerwijs verlangd kan worden. Deze categorie van mensen wordt die der *onsocialen* genoemd' (p. 26).

'In verband nu met de eigen waarde die het gezin heeft, onderscheiden van de waarde van de gemeenschap, moet een omschrijving van het begrip onmaatschappelijkheid uitgaan van het gezin zelf en daarop in de eerste plaats betrekking hebben.

Iedere definitie of omschrijving van het begrip onmaatschappelijkheid, die uitgaat van het nadeel dat aan de gemeenschap wordt toegebracht is daarom onjuist' (p. 29).

Na de redenering die hier in hoofdpunten is weergegeven komt Litjens tot de definitie, die wij al vermeld hebben. Wij zullen nu onderzoeken of de opvatting van Litjens overeenstemt met de realiteit en of zij ook zelf geen onoplosbare tegenstellingen in de redenering bevat. Wij zullen ons daarbij, in het kader van onze studie, tot enkele essentiële punten beperken.

SOCIALE VERANDERING. We zullen bij onze bespreking beginnen met het belangrijke, het naar onze mening – essentiële in iedere wetenschappelijke redenering: de *verandering*. Litjens maakt een onderscheid tussen 'disorganisation' en 'social change'. Hij wil:

'in elk geval het begrip desorganisatie beschouwen als een begrip, dat een sociologische afwijking aanduidt. Wij stellen het dus niet op één lijn met het begrip verandering (social change), maar hechten er een pejoratieve betekenis aan. Sprekend over een gedesorganiseerd of een gedesintegreerd individu bedoelen wij daarmee een individu, dat in zijn levenswijze afwijkt van het in een bepaalde samenleving aanvaarde cultuurpatroon' (p. 19).

We lezen hier duidelijk uit dat 'een sociologische afwijking' als des-

organisatie met ongunstige betekenis is te beschouwen. Men vraagt zich daarbij terstond af hoe dan de 'social change', de sociale verandering ooit Litjens' instemming kan wegdragen als 'de afwijking' door hem afgekeurd wordt. Nu is *in woord* niet iedere afwijking door Litjens afgekeurd. Hij geeft immers de volgende toevoeging:

'Deze afwijking *moet* betrekking hebben, niet op iets waarin men vrij is te doen of te laten wat of hoe men wil, maar *ze moet zaken raken, tegenover welke de samenleving een bepaalde houding voorschrijft* (ib. cursief M.).

Allereerst vraagt men zich af: Wat betekent het eigenlijk, dat 'de samenleving een bepaalde houding *voorschrijft*' dat ze deze dus als een *ongeschreven* wet aan haar leden oplegt? Is 'de' menselijke samenleving een verschijnsel, dat onafhankelijk van de mensen zou bestaan, een metafysisch begrip? Dan behoort het in de wetenschap niet thuis. Zo een samenleving is in principe niet waarneembaar of kenbaar. De wetenschap kan zich alleen bezig houden met de samenleving zoals deze gevormd wordt door haar leden: de mensen met hun verschillende en zich ontwikkelende opvattingen.

De toevoeging die Litjens geeft, is een gratuite bewering: Het is van meet af duidelijk, dat *als* er géén bepaalde houding, géén algemeen geldend gedrag vastgesteld kan worden, als er een algemene ongeïnteresseerdheid, een *vrijheid* heerst op een bepaald punt, dat men dan ook 'vrij is te doen of te laten wat of hoe men wil'. Het is een toevoeging die verwachtingen wekt over tolerantie bij Litjens, die hij niet waar zal maken.

We zullen zijn redenering nu verder volgen:

'Desorganisatie of desintegratie, stellen we dus gelijk met het sociaal abnormale of sociaal pathologische' (ib.). 'Er kan op een zeker ogenblik een zodanige ontwikkeling in een bepaald cultuurpatroon plaats hebben, dat er van spanningen in dat cultuurpatroon gesproken kan worden. Deze toestand moet als normaal beschouwd worden, omdat een cultuurpatroon nu eenmaal niet stabiel is, maar zich voortdurend ontwikkelt. Alle veranderingen die zich daarin voltrekken, horen tot de normale ontwikkelingsmogelijkheden. We zouden dit proces dan ook liever sociale verandering willen noemen dan sociale desorganisatie of desintegratie. Deze beide laatste woorden zouden wij dan willen reserveren voor een verandering die de maatschappij afbreekt in plaats van opbouwt' (ib.).

We hebben reeds eerder betoogd⁴ dat opbouw van iets nieuws alleen

mogelijk wordt door afbraak van iets dat bestaat. De voorstelling als zou iets nieuws tot stand komen zonder dat van het bestaande wordt afgebroken is in strijd met de realiteit. Kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen vervormen in een of andere richting de realiteit. Veranderingen zijn geen wonderscheppingen, buiten de realiteit, die de realiteit ongemoeid zouden laten. Wanneer men de afbraak onvoorwaardelijk als sociaal pathologisch wil bestrijden, dan bestrijdt men in werkelijkheid de 'opbouw', de ontwikkeling van de maatschappij. Misschien werkt hier verhelderend de dialectisch doordachte uitspraak in de Bijbel: 'Als Hij zegt: 'Een nieuw verbond', zo heeft Hij het eerste oud gemaakt. Wat nu oud gemaakt is en verouderd, is nabij de *verdwijning*' (Hebr. 9 : 13).

SCHADELIJKHEID EN ONMAATSCHAPPELIJKHEID. We komen thans te spreken over een zienswijze ten aanzien van 'onmaatschappij' waarin Litjens aanmerkelijk afwijkt van de meeste opvattingen en die in de sociale praktijk vergaande consequenties kan hebben:

'In verband nu met de eigen waarde die het gezin heeft, onderscheiden van de waarde van de gemeenschap, moet een omschrijving van het begrip onmaatschappelijkheid uitgaan van het gezin zelf, en daarop in de eerste plaats betrekking hebben. Iedere definitie of omschrijving van het begrip onmaatschappelijkheid, die uitgaat van het nadeel dat aan de gemeenschap wordt toegebracht, is daarom onjuist' (p. 29).

We zullen een ogenblik de argumentatie van de uitspraak niet in het geding brengen. Ogenscheinlijk is hier sprake van een respecteren van 'de eigen waarde' van het gezin. Of, zoals hij eveneens formuleert: 'de mens als individu heeft een eigen, hoge waarde, die volledig gesauveerd dient te worden' (ib.).

Verder lezen we:

'Onmaatschappij worden niet zo genoemd omdat zij de maatschappij benadelen of omdat zij parasiteren op de gemeenschap' (p. 22).⁵

Voor de praktijk betekent dit echter, dat mensen die de maatschappij geen schade toebrengen, die een ander niet storen of hinderen, wellicht zelfs de maatschappelijke ontplooiing bevorderen, stimuleren, ondersteunen, dat deze mensen wegens hun afwijkend gedrag speciale aandacht of misschien wel intieme bemoeiing krijgen van de zijde van de Overheid of van een of andere organisatie. In plaats van de 'eigen

hoge waarde' van individu of gezin te 'sauveren', zal deze opvatting de weg vrij maken voor ingrijpen in particuliere levens, alleen op grond van 'de afwijking' van het 'leefpatroon'. Terwijl daarentegen iemand die de maatschappij of de maatschappelijke ontwikkeling schaadt, maar zich 'wat betreft de inrichting van zijn eigen leven' betreft 'houdt aan de normen van de gemeenschap' (p. 21), ongemoeid zijn weg kan gaan. Deze persoon behoeft slechts te zorgen niet met de strafrechter in aanraking te komen wegens overtreding van de wet. En als voorbeeld van zo een figuur noemt Litjens de belastingbetaler die zich aan zijn verplichtingen als zodanig onttrekt. Deze kan men 'verwijten dat hij zich onttrekt aan een verplichting, die hij heeft jegens de gemeenschap' maar zolang hij zich 'houdt aan de normen van de gemeenschap' heeft hij zich daaruit niet losgemaakt' (ib.).

Wanneer Litjens het verband legt tussen de slechte huisvesting, de woningnood en de onmaatschappelijkheid te Maastricht:

'Zo kunnen we aan de hand van verzamelde gegevens en door eigen waarneming vaststellen, dat honderden gezinnen in Maastricht in hun maatschappelijk en zedelijk leven bedreigd worden door woonomstandigheden die ontoelaatbaar geacht moeten worden'.

'Het is zonder meer duidelijk dat de sanering der onmaatschappelijkheid in zeer veel gevallen zal moeten beginnen met een sanering der woongelegenheid' (p. 140),

wanneer hij verder vaststelt, hoe de achtereenvolgende besturen van de stad Maastricht nagelaten hebben hier in te grijpen, dat huisjesmelkers en woekeraars bijgedragen hebben tot krotbewoning (p. 129 vlg), dan zou men menen, dat in een studie over de onmaatschappelijkheid het deze gemeentelijke bestuurders, huisjesmelkers en woekeraars zijn, die schuldig staan aan maatschappelijk en zedelijk verval van anderen, 'culpabel' genoemd zouden worden en dat zulke 'defecten' en 'fouten' (p. 33, 275) zijnde de veroorzakers van het verval van anderen, opgespoord zouden worden. Dit nu gebeurt juist niet bij Litjens. Integendeel, de definitie van Litjens is zelfs zo gesteld, dat de 'eigen, hoge waarde' van deze schuldige lieden in ieder geval 'volledig gesauveerd dient te worden' (p. 29) maar niet die van hun slachtoffers. En wanneer er bij Litjens sprake is van 'defecten' en 'fouten' die 'culpabel' zijn en waarbij ingegrepen moet worden, dan geldt het bij hem niet degenen die medeplichtig zijn aan het verval in de gezinnen van anderen. De definitie en het betoog, het hele boek van Litjens door, maken zelfs de indruk, dat hij de bedoeling heeft deze laatsten uit te

sluiten van de categorie der onmaatschappelijken, de sociaal en economisch zwakken daarentegen daar juist in te vangen.

Deze indruk wordt nog versterkt als blijkt dat 'verval' toch niet – zoals aangegeven wordt – het werkelijk criterium bij Litjens is om de onmaatschappelijkheid te beoordelen, en om de aanleiding te worden tot bemoeienis in het particuliere leven. We zullen trachten dit duidelijk te maken: Seksuele 'immoraliteit' is bij Litjens een verschijnsel van onmaatschappelijkheid. Hierbij dient vermeld te worden dat bij het onderzoek van Litjens 'onder immoreel gedrag wordt verstaan voor- of buitenechtelijk geslachtsverkeer, huwelijk met een gescheiden persoon'. Voor een eventueel verbaasde lezer wordt deze definitie en parenthese even toegelicht: 'in de Maastrichtse samenleving nog altijd als een ongeoorloofde afwijking beschouwd' (p. 57). Men moet zich nu hiertegenover toch wel afvragen: worden belastingontduiken, woe-keren, huisjesmelken bijvoorbeeld, in de Maastrichtse samenleving niet als 'ongeoorloofde afwijking' beschouwd? Zijn deze verschijnselen daar wellicht helemaal geen afwijking maar het normale? Men komt naar aanleiding van zijn opmerking, dat belasting betalen niet behoort tot de inrichting van iemands leven tot een vraag van meer algemene strekking: behoort volgens Litjens het al of niet nakomen van verplichtingen tegenover de gemeenschap, *niet* tot 'de inrichting van iemands eigen leven'? Kan iemand zijn leven inrichten los van verplichtingen jegens de gemeenschap? En los van de verplichtingen die de gemeenschap tegenover de individu heeft?

'Het niet meewerken aan het welzijn van de gemeenschap', is – ook volgens Litjens – een tekort schieten (p. 26). Het veroorzaken van schade aan de gemeenschap, is als een afwijking en tevens als een vervaltoestand te beschouwen, waarop – ook volgens Litjens – het predicaat onmaatschappelijk van toepassing had moeten zijn.

Het merkwaardige doet zich voor in de filosofie van Litjens, dat iemand, die door zijn gedrag, zelf schade lijdt, maar de gemeenschap niet benadeelt, beschouwd wordt in een vervaltoestand te verkeren, waarmee de gemeenschap zich nodig moet bemoeien tot 'heropvoeding', maar dat iemand die zich zelf bevoordeelt ten nadele van de gemeenschap, daardoor goed gesitueerd raakt, niet over 'het *gehele levensterrein*' in vervaltoestand geacht wordt te verkeren en *dus* door de benadeelde gemeenschap *ongemoeid* moet gelaten en *niet* door die gemeenschap heropgevoed dient te worden.

Hier is naar onze mening zelfs sprake van een vervaltoestand in de

hoogste graad, omdat niet alleen de individu zelf in een vervaltoestand blijkt te verkeren, maar zijn toestand veroorzaakt ook verval bij anderen, bij de gemeenschap. Met deze categorie heeft men zelfs veroorzakers aangewezen van maatschappelijke ellende. Wat doet nu Litjens? In plaats van deze groep onder de aandacht van de maatschappij te brengen, betitelt hij deze als 'onsociale', ter onderscheiding van 'a-sociale', om ze buiten de groep van de onmaatschappelijken te houden. Er kan zeker geen bezwaar bestaan om een onderscheid te maken tussen veroorzakers van een vervaltoestand bij anderen en lijdens aan vervaltoestand door anderen. Maar om juist deze laatste categorie 'culpabel' te noemen en aan te wijzen tot 'heropvoeding' van overheidswege en de eerste categorie daar aan te onttrekken en daarover zelfs verder het zwijgen toe te doen is willekeurig.

Ook het voorbeeld van seksuele 'immoraliteit' als vorm van 'onmaatschappelijkheid' te Maastricht moet in zijn consequenties door-acht worden. In de Maastrichtse samenleving wordt, volgens Litjens, huwelijk met een gescheiden persoon '*nog altijd*' als een ongeoorloofde afwijking beschouwd en om die reden bij Litjens als een verschijnsel van onmaatschappelijkheid aangemerkt. De conclusie die wij hieruit mogen trekken is deze: in een samenleving waar zo een huwelijk *niet* als ongeoorloofde afwijking wordt beschouwd, kan deze in de gedachtegang van Litjens niet als onmaatschappelijkheid aangerekend worden. Deze gevolgtrekking blijkt juist te zijn. Want ten aanzien van pre-maritaal geslachtsverkeer 'een zeer verbreid verschijnsel, dat voorkomt in alle standen van onze samenleving, zowel in de stad als in veel plattelandsgebieden' merkt hij op: 'Wanneer deze handelwijze als normaal beschouwd wordt, kan men inderdaad niet meer spreken van een feitelijke verwildering op dit gebied' (p. 209).

Hieruit volgt: de 'onmaatschappelijkheid' schuilt volgens Litjens niet in de daad of in het verschijnsel als zodanig, niet in de betekenis er van, maar alleen en uitsluitend in de omstandigheid dat het *een afwijking* is van een 'algemeen leefpatroon', voor hem het 'algemeen leefpatroon' te Maastricht en: zoals dit leefpatroon bestaat in de voorstelling van Litjens. Wanneer de situatie zo ligt, hoe kan Litjens ons dan overtuigen, dat

'dissociaal en a-sociaal gedrag in *eerste instantie* nadelig is voor de persoon zelf. De nadruk valt op een defect in de inrichtingen van zijn leven, waarvan hij zelf allereerst de nadelige gevolgen onder-vindt' (p. 28, cursief L.).

Hoe zal Litjens ons verder overtuigen dat het nodig is, middelen te zoeken om deze volgens hem 'a-socialen geleidelijk aan tot een normaal levensniveau te brengen tot voordeel van hun eigen leven' (p. 28/29). Om bij het voorbeeld van Litjens te blijven, vragen wij ons af welke 'nadelige gevolgen' bij pre-maritaal geslachtsverkeer, bij huwelijk met een gescheiden persoon voor de persoon in kwestie op kunnen treden zo deze betrekkingen een afwijking heten (bij welke percentage is het nog een 'afwijking'?), gevolgen die achterwege zouden blijven wanneer het een algemeen verschijnsel wordt (bij welk percentage is het nog 'algemeen'?). Welke andere nadelige gevolgen dan de mogelijke bemoeizucht van de omgeving, de plaatselijke Overheid inclusief, die deze bepaalde seksuele betrekkingen als ongeoorloofd verkettert?

Wij kunnen ook anders redeneren en aannemen dat het zich onthouden bijvoorbeeld van vóórrechtelijk geslachtsverkeer, als echtelijk geslachtsverkeer door omstandigheden niet mogelijk is, nadelige gevolgen kan hebben voor de betrokken personen zelf door de spanningen die er ontstaan wegens het niet bevredigen van primaire levensbehoeften. Zulke verschijnselen zijn in de psychiatrische literatuur beschreven.⁶ Zou het dan niet juist in de trant van Litjens zijn om deze seksuele *onthouding* als een verschijnsel van onmaatschappelijkheid aan te merken? Litjens doet dit echter niet. Hieraan wordt gedemonstreerd wat wij reeds boven geconstateerd hebben, dat het uitgangspunt in werkelijkheid *niet* is de schade die de persoon zich zelf toebrengt en waartegen men hem zou moeten beschermen.

Tevens wordt hiermee bevestigd, dat niet het *andere* 'cultuurpatroon' volgens Litjens 'onmaatschappelijk' is, maar *het veranderen* van een 'cultuurpatroon'. Hij *beweert* de dynamische maatschappij als uitgangspunt te nemen voor zijn betoog, maar streeft er in werkelijkheid naar de bestaande verhoudingen te fixeren.

We hebben dus kunnen lezen dat Litjens de schadelijkheid van het gedrag voor de personen *zelf* als motief aanvoert om hen tot een ander gedrag te brengen, en niet de schadelijkheid voor de *gemeenschap*, naar het heette vanwege de hoge eigen waarde van de individu. Deze hoge eigen waarde zou men te kort doen als men zich met hem zou bemoeien wegens zijn schadelijkheid voor de *gemeenschap*. Hierbij is niet alleen komen vast te staan, dat het bij Litjens in werkelijkheid niet ging om de al dan niet schadelijkheid voor de personen zelf. Evenmin kan hij aannemelijk maken dat hij de hoge eigen waarde van de mens werkelijk ontziet als hij hun niet toestaat het eigen leven zo

in te richten als zij dit zelf willen, ook als zij – tegen beter weten in – zich zelf schaden. Als men werkelijk 'de hoge eigen waarde' respecteert dan zal men de mens toch zijn eigen leven moeten laten inrichten, zoals hij dit zelf wil, waar hij zich gelukkig bij voelt, tenminste zolang hij de ander niet schaadt. Het enige waartoe de ander d.w.z. de overige maatschappij, kan overgaan als zij meent de mensen voor zelf-beschadiging, voor zelf-vernietiging te moeten behoeden is: die maatschappelijke voorwaarden scheppen, dat *ieder gelijkelijk* zijn levensmogelijkheden zo goed mogelijk tot ontwikkeling zal kunnen brengen en aan allen verder de autonomie laten, om te beslissen hoe men zijn leven wenst in te richten, zonder de ander diezelfde voorwaarden te ontnemen.

Is het echter inderdaad zo, dat Litjens bij zijn definitie van onmaatschappelijkheid uit is gegaan van het nadeel voor de betrokkenen zelf en niet van het nadeel voor de *gemeenschap*? Sprekend over de 'onmaatschappelijken' stelt hij o.a. vast:

'Ze vallen uit de toon, omdat zij zich de wijze van leven niet eigen gemaakt hebben die in de maatschappij, waarin ze verkeren, voor minimaal menselijk *gehouden wordt*' (p. 25, cursief M.).

'Alleen afwijkingen van leefregels, die door de *gemeenschap* voor ieder individu noodzakelijk worden geacht, kunnen iemand tot de sociaal niet normalen doen behoren' (p. 32, cursief M.).

Wat blijkt nu? 'Schadelijk' bij Litjens bestaat niet hierin dat het objectief schadelijk is voor de betrokkene. Schadelijk is bij hem ook niet wat de betrokkene zelf als schadelijk voor zich ondergaat. Schadelijk is wat 'de maatschappij' voor schadelijk *houdt*. Aan deze mening heeft men zich te onderwerpen, omdat het de mening van 'de maatschappij' is. Hier althans komt de redenering van Litjens op neer. Ook uit de volgende passus blijkt dat Litjens in gedachte heeft de schadelijkheid van de afwijking voor de *gemeenschap*, in ieder geval zoals hij zich die voorstelt:

'Een levenswijze die van die van andere individuen afwijkt is op zich nog geen *defect*. Ze wordt *sociaal culpabel* wanneer ze niet verantwoord kan worden' (p. 33, cursief M.).

BEWUST, ONBEWUST, VRIJWILLIG, ONVRIJWILLIG ONMAATSCHAPPELIJK GEDRAG. Ongetwijfeld riskeert Litjens, op geheel andere wijze, in conflict te komen met de realiteit om hem heen, als hij rigoureuus iedereen met een afwijkende mening of een afwijkend gedrag

zonder omslag tot 'onmaatschappelijke' stempelt. In onze samenleving, waar elke minderheid, hoe klein ook van omvang, en hoe afwijkend ook in haar mening en gedrag, grondwettelijk het recht heeft van haar afwijkingen te getuigen, zolang zij hiermee de wetten niet overtreedt, in deze samenleving nu zou zo een minderheid de mening van Litjens kunnen weerleggen dat de afwijkingen nadelig zijn, omdat het afwijkingen zijn. Tegen een eventuele aanval van deze zijde heeft Litjens zich al gewapend. Tot dezulken spreekt hij bij voorbaat geruststellende woorden.

'Een leefwijze die van die van andere individuen afwijkt is op zich nog geen defect. Ze wordt sociaal culpabel, wanneer ze niet *verantwoord* kan worden'.

'Iemand die van huis uit katholiek is, maar *door de omstandigheden of hoe dan ook*, niet meer gelooft en diensgevolge zijn godsdienstplichten niet vervult, kan niet van een sociologische afwijking op dit gebied beschuldigd worden. Hij heeft bewust een keuze gedaan uit de verschillende religieuze systemen, die in een cultuurpatroon mogelijk zijn en leeft ook volgens dit systeem. Afwijkingen van het cultuurpatroon kunnen volkomen aanvaard worden. Dit volgt uit het dynamisch karakter van de cultuur. Vernieuwende invloeden doen hun werk en kunnen het cultuurbeeld een ander aanzien geven. *Deze verandering is bewust nagestreefd. En daar gaat het juist om.* Pas wanneer het niet-leven volgens bepaalde sociale normen voortspruit uit een vervaltoestand waarin men zich bevindt, mag er gesproken worden van een defect' (p. 33, cursief M.).

Het is een wonderlijke denkwereld waarmee men hier geconfronteerd wordt: Iemand die door 'omstandigheden of hoe dan ook' niet meer *geloofd* heeft bewust een keuze gedaan uit verschillende religieuze systemen! En verder: men mag vernieuwing aanbrengen, maar alleen bewust. Het niet-leven volgens bepaalde sociale normen mag niet voortspruiten uit een vervaltoestand waarin men zich bevindt. Naar onze opvatting kan de vervaltoestand juist voorwaarde zijn tot drang naar vernieuwing. Zonder vervaltoestand is zelfs geen vernieuwing mogelijk. Dat de behoefte tot de vernieuwing doordringt tot het bewustzijn is wel belangrijk. Het zou de rationalisering van de vernieuwingsdrang kunnen bevorderen en bestendigen. De bewustwording heeft echter geen essentieel element van het vernieuwingsproces te zijn. De vernieuwing kan affectief, emotioneel, onderbewust tot stand gebracht worden. Welke voorstelling heeft Litjens bij deze uitspraken?

Betekent het dat de aanhangers van een godsdienst – om bij zijn voorbeeld te blijven – het godsdienstig systeem waaronder zij geboren en grootgebracht zijn *niet* bewust behoeven te kiezen? Betekent het dat zij, die uit gemakzucht, sleur, voordeel, angst, domheid, kortom uit een 'vervalsituatie' waarin zij sociaal, psychisch, economisch, intellectueel verkeren, een bepaald godsdienstig levensgedrag voeren, niet 'onmaatschappelijk' te noemen zijn? We kunnen ons bovendien evengoed voorstellen en de historie helpt ons daarbij aan overvloedig materiaal, dat een godsdienst, een traditie, een leefpatroon in verval kan geraken, niet meer beantwoordt aan de behoeften van de tijd en daardoor onmaatschappelijk wordt. Onmaatschappelijk óók naar de opvatting van Litjens, dat zij namelijk nadelig zijn voor de personen zelf die daar naar leven. In ieder geval heeft Litjens het nergens over *deze* categorie.

Wat bedoelt Litjens eigenlijk met 'bewust' een keus doen? Elders schrijft hij, dat 'onmaatschappelijk' diegenen zijn die 'de inhoud van het cultuurpatroon niet kunnen of *willen* verwerkelijken' (p. 26). Zij beschikken wel over de nodige middelen om dit welzijn te bereiken, maar ze kunnen of *willen* deze middelen niet gebruiken (p. 25). Volgens Litjens is een 'bewuste keus' doen, dat men zijn keus motiveert, verantwoordt. Verwacht hij dat men, ook de ongeletterde, ook de eenvoudige van geest, bijvoorbeeld in een dispuut met de geestelijkheid de deugdelijkheid van zijn argumenten tegen de godsdienst, een kerkleer of tegen andere 'systemen' moet bewijzen, om toestemming te krijgen tot het voeren van een andere leefwijze, om niet als 'onmaatschappelijk' gebrandmerkt te worden? *Wie* zal uitmaken of men 'bewust' een keus heeft gedaan? Waar houdt het onbewuste op en waar begint het bewuste? Er zijn meer duistere punten en innerlijke tegenstrijdigheden in 'het' 'moderne' denken van de Limburgse socioloog.

Zo schrijft hij op p. 25 en p. 26 dat hij degenen die niet kunnen of *willen* het leefpatroon van de samenleving aanvaarden, 'onmaatschappelijk' noemt. *Niet willen* is hier dus: tegenover *niet kunnen*: niet-gedwongen, vrijwillig. Op p. 31 echter stelt hij vast dat 'leven beneden het minimumniveau alleen, 'onmaatschappelijk' heet als het ontstaat tengevolge van een vervaltoestand'.

'Hierdoor wordt de *vrijwillige* keuze van een ander cultuurpatroon, lager liggend dan het oorspronkelijke, niet als onmaatschappelijke daad gekenmerkt. Ook *bewuste* als zodanig bedoelde afwijkingen van het cultuurpatroon vallen niet onder onmaatschappelijk gedrag' (cursief M.).

Waarom verklaart hij één keer 'vrijwillig' kiezen van een te laag levensniveau 'onmaatschappelijk', een andere keer weer niet? Dat wordt ons niet duidelijk gemaakt. We kunnen slechts veronderstellen dat Litjens in het tweede geval een categorie in de gedachte had, die onder zijn definitie zou vallen, bijvoorbeeld leden van bedelorden, asceten, die zich onthouden van persoonlijk bezit en in sommige gevallen ook leven onder 'het minimum' van de definitie. Deze leefwijze is hun goed recht, maar dit recht hebben ook anderen. Het is aannemelijk dat hij deze categorie uit zijn definitie wil lichten. Inderdaad zou men anders deze groep, althans op grond van Litjens' definitie, onmaatschappelijk noemen. Maar ook bij deze groep kan men zich toch in navolging van Litjens afvragen: in hoeverre handelen zij werkelijk bewust, doen zij *werkelijk* vrijwillig hun keus? Heeft Litjens dit onderzocht?

We komen terug op de vraag, die we al eerder gesteld hebben. Is inderdaad een keuze slechts verantwoord en aanvaardbaar als zij 'bewust', dat wil zeggen 'beredeneerd' gedaan wordt? En omgekeerd, vragen wij nu verder, is iedere keus die 'bewust' gedaan wordt daardoor reeds aanvaardbaar en *niet* 'culpabel'? Op grond van zulke opvattingen kan bijvoorbeeld de discriminatie van rassen en andere sociale groepen, met alle consequenties van dien, zoals pogroms, vergassing, lynch, agressie, oorlog, koloniale exploitatie, slavenarbeid in onze tijd aanvaardbaar zijn, zodra men naar de definities van Litjens zijn keuze slechts 'bewust' en 'door omstandigheden of hoe dan ook' (p. 33) maakt heeft. Men bedenke wel dat al wat Litjens in zijn 'Criteria' als 'a-sociaal' noemt 'bewust', 'vrijwillig' nagestreefd kan worden.

Heeft Litjens bij het onderzoek, dat hem te Maastricht werd opgedragen, ten aanzien van het gedrag onderzocht of er sprake is van 'bewust' dan wel 'onbewust'? Is hij dit aan de weet gekomen? Dit blijkt nergens uit zijn boek. Ten aanzien van de godsdienst merkt hij zelfs op:

'om uit te maken of en wanneer men nog katholiek genoemd kan worden (of dat dit niet meer het geval is en men bewust een keuze heeft gedaan, M.) zou men op de hoogte moeten zijn van de *innerlijke* religieuze gesteldheid der mensen. Dat is uiteraard onbereikbaar' (p. 170, cursief M.).

M.a.w. niemand is werkelijk bevoegd over deze belangrijke intieme aangelegenheden te oordelen en dus ook niet gerechtigd een gezin 'onmaatschappelijk' te noemen, in de zin zoals hij dat bedoelt. En

tòch gaat hij er toe over dit te doen, terwijl er bij deze zogenoemd onmaatschappelijken, mensen kunnen zijn die nòch de maatschappij schaden, nòch op haar parasiteren. We willen aannemen dat Litjens zich zelf met zijn opvattingen niet benadeelt en dus volgens zijn eigen definitie niet onmaatschappelijk kan heten, maar we menen dat de maatschappij zich tegen zulke opvattingen in bescherming moet nemen en dat de sociologie om de wille van de maatschappij en om haarzelfs wille de onwetenschappelijkheid en de maatschappelijke schadelijkheid van deze theorieën moet aantonen.

CULTUURPATROON EN MAATSCHAPPIJ. Een belangrijke betekenis, als uitgangspunt in de redeneringen van Litjens, hebben zoals al gebleken is, 'algemeen aanvaarde normen', 'het algemeen aanvaarde cultuurpatroon', 'de samenleving' die geen afwijken toestaat, e.d.

De eerste vraag die ons hierbij in de pen komt is: bestaat er een 'algemeen aanvaard' 'cultuurpatroon'? Is er inderdaad 'de' gemeenschap die een oordeel kan uitspreken over 'goed' en 'slecht' gedrag van haar leden? Litjens zelf maakt al een opmerking die te dien aanzien tot nadenken stemt:

'Zo is er een *breuk* gegroeid in het sociologisch geheel der mensengemeenschap met als voornaamste gevolg de desintegratie van een grote groep van de samenleving' (p. 39, cursief M.).

Hoe dit proces op gang is gekomen wordt en passant door Litjens uit de doeken gedaan:

'De opkomende industrie van de vorige eeuw met haar hard en economisch liberalisme, de algemene armoede en de slechte woningtoestanden zijn enkele hoofdpunten, waardoor het desintegratieproces in werking werd gezet'... 'Een maatschappij, waarin kinderarbeid en de arbeid der gehuwde vrouw grote ellende brachten en waarin door dit complex van factoren een volkomen ontwrichting van het gezinsleven der arbeiders kon ontstaan' (p. 38-39).

De voorstelling als zou door de opkomende industrie 'het' desintegratieproces in werking zijn gezet, en dat 'zo' 'een breuk' is 'gegroeid' wijst op een gemis aan elementaire historische kennis. Zij nekt de indruk als zou er vóór de industrie en het liberalisme geen 'breuk', geen sociale groepstegenstellingen, geen verschil tussen 'bevoorrechten' en 'ten achtergestelden' zijn geweest, als zou er vóórdien naar het bijbelse visioen een min of meer paradijsachtige gemeenschap hebben bestaan, waar het lam naast de wolf weidde en waar het kind speelde

bij het hol van de basilisk. De aan het kapitalisme voorafgaande feodale en slavenmaatschappijen met hun opstanden en uitbarstingen van verzet tellen blijkbaar niet voor Litjens, evenmin als de dertig-, de tachtig-, de honderdjarige oorlogen, met de dikwijls begeleidend vernietigingen van bevolkingsgroepen, of de klassenstrijd in Christus' dagen zoals deze blijkt uit Christus' aanklachten tegen de farizeeërs en schriftgeleerden (Mattheus 22, 23), tegen de rijken (Lucas 6: 21-25). En hoe oordeelt hij over de politieke ontwikkeling in het heden, zoals deze zich bij voorbeeld openbaart in de Raden, in de Staten en in de Verenigde Naties? Wij kunnen vaststellen dat ook de samenleving in het heden als 'craquelé' is door 'breuken', door grote en kleine belangentegenstellingen, tegengestelde levens- en maatschappijbeschouwingen. En de 'Maastrichtse samenleving' maakt hierop geen uitzondering. Ook daar zijn belangen van verschillende groeperingen aan elkaar tegengesteld. 'Deze historische oorzaak (van het z.g. desintegratieproces M.) geldt misschien voor geen enkele stad in Nederland zo sterk als voor Maastricht, althans in haar nu nog te constateren uitwerking' (p. 38). Maar zelfs in het geval dat er ergens een 'samenleving' zou bestaan waar op een gegeven ogenblik een eensgezinde opvatting zou heersen in bepaalde maatschappelijke opzichten, zou dit dan moeten betekenen dat men daar ook niet meer van af zal mogen wijken?

In ieder geval mogen wij uit de studie van Litjens afleiden dat er ook in Maastricht allerminst sprake van een homogene levensopvatting is. Wiens opvatting is de juiste, de toonaangevende, de normale, de niet-sociaal-pathologische, nu Litjens constateert: 'de samenleving groeide scheef ten koste van de arbeiders'?

'Vooral degenen, die door hun functie de aangewezen personen waren om de maatschappij te leiden, droegen geen zorg ervoor, dat de arbeiders hun levensomstandigheden met de veranderde maatschappij in overeenstemming konden brengen' (p. 39).

Wanneer we in deze fase van de geschiedenis bijvoorbeeld constateren dat de lonen van de arbeiders in collectieve arbeidsovereenkomsten aan banden worden gelegd, de grote ondernemers daarentegen onbeperkt kapitaal in een of andere vorm kunnen accumuleren en wanneer we vergelijken wat deze beide groepen met hun inkomens kunnen doen, dan blijkt hieruit dat de samenleving 'scheef' is blijven groeien ten koste van de arbeiders. In dit proces ligt al opgesloten dat de 'normen', de 'spelregels' van de ondernemers bijvoorbeeld, die van

de arbeiders niet kunnen zijn. De arbeiders die zich van het 'scheef' groeien van de maatschappij op hun kosten bewust worden, zullen op den duur – naar men op grond van historische parallellen mag verwachten – een historisch onvermijdelijke en spectaculaire imitatio Christi opvoeren en er naar streven 'vooral degenen, die door hun functie de aangewezen personen' zijn om de maatschappij te leiden, de wisselaars, de wetgeleerden, uit de tempel te verdrijven.

Hoewel Litjens geen analyse geeft van de sociaal-economische verhoudingen doet hij incidenteel mededelingen die in dit verband zeer instructief zijn en waarvan wij een enkele overnemen:

Hierbij moet men bedenken dat men al sedert 1884 over kon gaan tot het onbewoonbaar verklaren van woningen. 'Maastricht blijft achter bij andere steden in ons land (Cornips, 1952, 32)', p. 129.

'Wel blijkt men plannen gehad te hebben om in het oude gedeelte van de stad, nl. in de Raamstraat en omgeving, waar de toestand ook nu nog zeer slecht is, nieuwe woningen te stichten. *Te hoge grondprijzen hebben dit onmogelijk gemaakt.* (Cornips, 1952, 61)' (ib., cursief M.).

'Ook van systematische verbeteringen is weinig terecht gekomen. *B. en W. beschikten over de macht om de eigenaars verbeteringen voor te schrijven, of, indien de woningen niet voor verbetering in aanmerking kwamen, ze onbewoonbaar te verklaren. Als men let op de aanhoudende, ernstige klachten over de toestand waarin vele huizen verkeren, moet men wel tot de conclusie komen, dat van deze mogelijkheid in Maastricht veel te weinig gebruik werd gemaakt*' (p. 130, cursief M.).

'Een andere wantoestand was de hoogte der huurprijzen. Steegmans aarzelt niet van huurwoeker te spreken (Steegmans, 1929, 10)' (ib.).

Litjens vindt hierbij 'de oorzaken der ontkerstening':

'Het leven van deze mensen (nl. van de 'sociaal gedesorganiseerden' M.) is dikwijls materieel ver beneden het normale peil, omdat zij niet beschikken over voldoende bestaansmiddelen of, indien dit al het geval is, daarvan geen juist gebruik kunnen maken. Wanneer men de stoffelijke nood kent, die in zeer vele van de door ons bezochte gezinnen heerst, verbaast men zich niet, wanneer tegelijkertijd alle belangstelling voor het geestelijke verdwijnt' (p. 183).

De summier gegevens door Litjens zelf verstrekt laten al zien dat 'het cultuurpatroon' zelfs te Maastricht *niet* homogeen genoemd mag

worden, niet 'algemeen' kan zijn. Wanneer men op p. 183 is gekomen moet men bij Litjens goed in het geheugen hebben, wat hij bijvoorbeeld op p. 18 geschreven had:

'Het cultuurpatroon is bestemd voor de leden van de betreffende gemeenschap. Het is het niveau dat door ieder lid van die gemeenschap bereikt kan worden, omdat het ontstaan is door de samenwerking van alle leden. Er is dus geen gevaar dat een cultuurpatroon boven het bereik van de gemeenschap komt te liggen, omdat het op dat zelfde ogenblik voor die gemeenschap geen cultuurpatroon meer zou zijn' (p. 18, cursief M.).

'Het cultuurpatroon van een samenleving moet daarom ook door alle leden van die gemeenschap gevolgd worden' (ib.).

'Cultuurpatroon' wordt aldus door Litjens omschreven:

'Het geheel van geestelijke en materiële verworvenheden, waarover de mens de beschikking heeft' (p. 16).

Kan men nu in ernst menen, dat dit 'geheel' inderdaad bereikbaar is voor 'iedereen', voor alle lagen van de bevolking? Kan in Maastricht, zelfs na de laatste stedenbouwkundige saneringen, inderdaad iedereen beschikken over een hygiënisch verantwoorde woning bijvoorbeeld? Beschikt iedere Maastrichtenaar over voldoende inkomsten, om zo een woning te huren en in te richten? Heeft Litjens berekend hoeveel van dit geheel in werkelijkheid verkrijgbaar is voor de inhoud, die op het einde van de week terecht komt in de loonzakjes van de loontrekkers en welke bepaald wordt volgens de voorschriften van de c.a.o.'s, waarop de regering, de werkgevers en de vakbondsbestuurders zo veel, en de ontvangende arbeiders zo weinig invloed hebben?⁸

De woningnood en 'de stoffelijke nood' waaronder volgens Litjens een deel van zijn 'onmaatschappelijken' te lijden heeft, zijn objectieve omstandigheden waaronder generaties van mensen geboren worden. Maar toch verwacht Litjens in navolging van Linton, dat er een categorie van 'algemene elementen' in een bepaald 'cultuurpatroon' is, waarover elkeen van de betrokken gemeenschap 'op zijn minst' moet beschikken. Dit zijn de z.g. Universals, welke zouden zijn:

'those ideas, habits and conditioned emotional responses which are common to all sane, adult members of the society'.⁹

En daartoe behoren volgens Litjens: 'het gebruik van een taal, de manier van wonen, het patroon der sociale verhoudingen'!

Hoe beschrijft Litjens zelf de wijze waarop de leden van een maatschappij de levensgewoonten overnemen, zich eigen maken?

'In het gezin worden de kinderen voortgebracht en opgevoed en wel zodanig dat ze zich in de maatschappij kunnen bewegen. Een voorname taak van het gezin bestaat daarom in het doorgeven van de verworven cultuurgoederen' (p. 143, cursief M.). 'Men is zich in werkelijkheid niet van deze sociale controle bewust, omdat ze ongemerkt in het leven des mensen gekomen is. De kinderen nemen alles over van de ouders en zo vormen zich de levensgewoonten volgens het cultuurpatroon van de samenleving' (p. 144, cursief M.).

Hoewel we de wat simpele veronderstelling van Litjens niet kunnen overnemen, dat de nieuwe generaties alles overnemen van de ouders, omdat er nog zo iets bestaat als de sociale creativiteit waardoor de mens, het milieu waarin hij geplaatst wordt, vervormt, verandert, moeten wij Litjens toegeven dat er van het milieu uit een enorme pressie wordt geoefend op elk opgroeiend geslacht in de maatschappij. Maar als gevolg daarvan kan er al geen sprake zijn van een 'vrijwillig' aanvaarden van het cultuurpatroon. Het merkwaardige is juist dat Litjens meent dat er van de 'onmaatschappelijke gezinnen' te weinig pressie uitgaat op de kinderen, d.w.z. zoals hij dit meer gestyleerd formuleert: 'deze sociale functie nu wordt door de onmaatschappelijke gezinnen onvoldoende uitgeoefend' (p. 144). De gegevens die we hierboven aan Litjens ontleend hebben betreffende woningnood in Maastricht en de nieuwe opvattingen die doordringen in de Maastrichtse samenleving, bewijzen, dat ondanks de enorme pressie daar, van zoveel zijden geoefend, godsdienstig en politiek niet alles aanvaard wordt.

Wij komen hiermee terug op ons uitgangspunt: Bestaat er een 'algemeen aanvaard cultuurpatroon', dat bij Litjens als synoniem met 'spelregels' wordt gebruikt (p. 22) en in zijn hele betoog een belangrijke plaats inneemt, er zelfs de basis van vormt?

Tegen het gebruik van 'cultuurpatroon' voor de maatschappelijke verhoudingen, vooral in onze fase van de geschiedenis, gelden dezelfde bezwaren als wij ontwikkeld hebben ten aanzien van het gebruik van de term 'spelregels'. 'Cultuurpatroon' is eveneens een veel voorkomende uitdrukking in het dagelijks spraakgebruik en wordt te achterevoerd ingevoerd in de sociale wetenschappen. Het woord 'patroon' betekent volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1931): het voorbeeld van iets dat nagebootst moet worden, archetypus, exemplar, exemplum, specimen. Ook Van Dale en Koenen geven in hun woordenboeken als nadere omschrijving van 'patroon': model, vorm, voor-

beeld. Etymologisch is het statische aspect van betekenis geworden.¹⁰ Het begrip 'patroon' staat hiermee in tegenstelling tot begrippen verbonden aan proces, verloop, ontwikkelingsgang. De uitdrukking 'cultuurpatroon' suggereert een voorbeeld van sociaal gedrag dat nagebootst wordt of dient te worden. Uit de literatuur blijkt hoezeer het gebruik van patroon in deze zin ingang heeft gevonden, al zal daarbij voor deze of gene het statische karakter minder duidelijk zijn. Nu kan, zoals Hofstra terecht opmerkt, 'de constructie van een volkomen stabiele maatschappij... zelfs voor primitieve gemeenschappen niet worden volgehouden'.¹¹ Hieraan beantwoordt de uitdrukking veranderende cultuurpatronen, die evenwel niets anders aangeeft dan dat het ene statisch gedachte voorbeeld door een eveneens statisch voorbeeld vervangen wordt. Juist de statische voorstelling, die bij de term 'patroon' wordt opgeroepen laat het niet van toepassing zijn op sociaal gedrag. Men loopt anders het gevaar een statisch uitgangspunt te hanteren in zijn sociale beschouwingen. Dit gevaar manifesteert zich bij Litjens.

Zo zijn immers bij hem de 'Universals' in navolging van Linton, een patroon, een voorbeeld voor de mens om naar te handelen:

'wijkt hij daarvan aanmerkelijk af, dan plaatst hij zich buiten de gemeenschap' (p. 32).

Ook de 'Universals': taal, manier van wonen, sociale verhoudingen zijn sociaal-historische verschijnselen en aan verandering onderhevig omdat de leden van de gemeenschap, de samenleving, de maatschappij daar voortdurend van afwijken.

De mensen brengen hun taal, hun manier van wonen, hun sociale verhoudingen, kortom *alle* omstandigheden, waaronder zij geboren zijn en opgroeien, nu eens sneller dan weer trager, tot verdere ontwikkeling. Het tempo waarin dit proces zich voltrekt is mede afhankelijk van de 'pressie' die de meer behoudzuchtigen in de maatschappij kunnen oefenen op de meer vooruitstrevenden.

Bij nadere beschouwing van het begrip 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' dat bij Litjens zo een belangrijke betekenis heeft, zijn betoog berust er zelfs op, komen wij tot de slotsom:

1. dat 'cultuurpatroon' *...et algemeen* kan zijn of blijven, omdat het sociaal en historisch gevormd en vervormd wordt;
2. dat het geïdealiseerde 'cultuurpatroon' *niet aanvaard*, maar opgedrongen wordt omdat de mens onder bepaalde omstandigheden en opvattingen geboren en opgevoed wordt;

3. dat 'cultuurpatroon' helemaal *geen patroon* kan zijn, omdat cultuur een maatschappelijk proces is, aan voortdurende afbraak en vernieuwing door de mensen zelf, onderhevig is.¹²

M.a.w. het statische 'cultuurpatroon' van Litjens, z'n 'universals', z'n 'algemeen geldende cultuurelementen' zijn een fictie, die met de maatschappelijke werkelijkheid, die in ononderbroken beweging is, niet veel uitstaande hebben. Ze zijn 'de nieuwe kleren van de keizer', waarvan de kleermakers in het sprookje van Andersen getuigen dat niet alleen kleuren en patroon van de stoffen zo verrukkelijk mooi waren, maar dat de kleding uit die stoffen vervaardigd, ook nog de wonderlijke eigenschap had, dat ze voor een ieder onzichtbaar bleef, die niet voor zijn ambt deugde of onvergeeffijk dom was. Ieder die dus niet onbekwaam, dom of onmaatschappelijk wil heten, zal het opperkleed van de majesteit weergaloos mooi en fraai van snit vinden. Welnu het is de taak van de sociologie om het enfant terrible te zijn in een begoochelde menigte en te vertellen dat een 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' in een menselijke samenleving niet bestaat. Het 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' is een fictie, een verdichtsel.

IV. Het onderzoek te Maastricht (vervolg)

METHODEN VAN PRAKTISCH ONDERZOEK. Het sprookje van Litjens is evenwel nog niet helemaal uit:

'Het Christendom, zij het dan in vele uiteenlopende vormen, is nog altijd de religieuze inhoud van het Nederlandse cultuurpatroon, zeker van het Maastrichtse. De overgrote meerderheid van de bewoners van deze stad noemt zich katholiek, m.a.w. aanvaardt een cultuurpatroon met een katholiek-religieuze inslag. Het zal daarom duidelijk zijn, dat het zin heeft om het katholieke gezichtspunt als norm te beschouwen. Hierdoor kunnen gedragingen tot misdragingen worden bij mensen, die zich katholiek noemen. Het oordeel over deze gedragingen is dan niet zonder meer een katholiek waardeoordeel. Gezien het feit, dat het Maastrichtse cultuurpatroon de katholieke signatuur draagt en de bevolking zich katholiek noemt, verkrijgen de waarde-oordelen tegen deze achtergrond objectiviteit. Ook ten opzichte van andere levensgebieden worden bij een katholieke bevolking katholieke normen gebezigd' (p. 166).

Litjens demonstreert in de beschrijving van zijn praktisch onderzoek, dat hij te Maastricht heeft verricht, op welke wijze een 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' geconstrueerd wordt. Men verneemt daarbij tevens wat bij hem 'objectiviteit' heet.

De overgrote meerderheid van de Maastrichtenaren 'noemt' zich katholiek. Litjens kan dit zelfs met cijfers ondersteunen: 95.5% van de totale bevolking volgens de volkstelling van 1947. Hij wil van deze 95.5% ook goede katholieken maken. Ze noemen zich katholiek en ze zullen dit ook in de praktijk moeten zijn en wel in de Litjenistische opvatting van katholiek-zijn. Het past geheel in zijn starre opvatting van de maatschappij als een 'cultuurpatroon', dat hij hier een belangrijk aspect in de maatschappij niet ziet, nl. dat zo wel het zich katholiek noemen, als het katholiek zijn voor de verschillende mensen en de verschillende sociale groeperingen verschillende betekenis kan hebben. Men kan zich katholiek noemen, omdat men geheel de rooms-katholieke kerkleer naar de thomistische interpretatie aanvaardt. Men kan zich ook zo noemen om er zijn milieu, zijn afkomst mee aan te geven.

Men kan het katholiek-zijn beleven op een uiterst rechtzinnige wijze, maar evenzeer en niet minder overtuigd volgens de meest uiteenlopende en uiterst liberale opvattingen. Het afsterven van een levensbeschouwing bij individuen of bij maatschappelijke groeperingen is een proces, soms zelfs een zeer traag en wisselvallig verlopend proces. Het opgeven van een levensovertuiging waarmee de mens werd grootgebracht is zelden, zo ooit een acuut tot stand komend feit. Het zich katholiek noemen kan betekenen dat men in zo een proces nog niet de laatste banden op dit veelbetekenend gebied van de opvoeding heeft doorsneden.

Het is ons dus helemaal *niet* duidelijk 'dat het zin heeft om het katholieke gezichtspunt als norm te beschouwen'. Dat wil zeggen: we ontkennen allerminst de zin hiervan voor de R.K. kerk. Wanneer het onderzoek echter gaat betekenen, wat het dus bij Litjens doet, om diegenen die niet volgens de opvattingen van de R.K. kerk leven aan te wijzen tot heropvoeding van Overheidswege, dan moet duidelijk gesteld worden, dat zo een onderzoek wetenschappelijk en maatschappelijk onaanvaardbaar is. Men doet er goed aan er zich rekenschap van te geven hoe Litjens aan die 'homogene' katholieke samenleving komt. Hij verenigt allen die zich katholiek noemen alsof het gelijksoortige grootheden zijn. Hoe is het in werkelijkheid met deze homogeniteit gesteld? Uit zijn gegevens blijkt reeds dat tussen 1918 en 1952 de aanhang van de socialistische partijen (w.o. de communistische) bij de Tweede Kamerverkiezingen om de 30% schommelde. De communisten hebben hierbij hun percentage zien stijgen van 0.7% in 1931 tot 5.2% in 1939 en tot 8.9% in 1946 (p. 178-181). Deze leven dus al niet meer geheel volgens de richtlijnen van de katholieke kerk.

Verder blijkt, uit een mededeling van het R.K. Bevolkingsbureau te Maastricht dat 20% der Maastrichtse katholieken zondags niet naar de kerk gaat (p. 171) en dat volgens schatting 9.2% van diegenen, die daartoe gehouden zijn, hun paasplicht niet volbrengen (p. 172).

Veelbetekenend is de informatie die Litjens ons verder verstrekt, dat er over het aantal non-paschantes in de stad geen nauwkeurige opgave verstrekt kon worden, omdat dit zeer moeilijk te achterhalen is: 'De antwoorden op een vraag, die hieromtrent door de zielszorger op huisbezoek gesteld wordt, zullen dikwijls niet juist zijn, omdat men er niet voor *wil of durft* uit te komen' (p. 171, cursief M.).

Bij het beoordelen van deze gegevens moet men met Litjens er kennis van dragen

'dat wij te doen hebben met vrijwel gesloten bevolkingsagglomeraties, waarvoor een bijzondere zorg en belangstelling bestaat. Dit feit heeft als gevolg dat degenen die hier zielzorg of maatschappelijk werk uitoefenen, een nauwlettende aandacht schenken aan wat er op godsdienstig gebied ontbreekt. De zielzorgers weten in het algemeen vrij nauwkeurig welke mensen uit hun parochie of wijk zij maar zelden of misschien nooit in de parochiekerk zien' (p. 172).

Tegenover de scherpe controle die hier van de Kerk uit op de bevolking geoefend wordt, geven de cijfers over de aanhang van de socialistische en communistische partijen, over de niet kerkbezoekers op zondag en over de non-paschantes voldoende aan dat men de Maastrichtse samenleving zelfs op godsdienstig gebied, om van de andere gebieden, nl. sociaal, cultureel, en economisch niet meer te spreken, niet als een homogene eenheid mag beschouwen. Het 'cultuurpatroon' in Maastricht wordt door Litjens geconstrueerd aan de hand van cijfers van de Volkstelling over de *godsdienst*, van welke cijfers Litjens de *waarde* niet heeft onderzocht. Zonder nadere toelichting laat hij buiten beschouwing de andere 'levensgebieden' die, naar hij had meegedeeld het al dan niet onmaatschappelijk zijn, medebepalen.

Voor zover er gegevens bestaan, bevestigen deze niettemin dat ook zijn 'Maastrichtse cultuurpatroon', zelfs in zijn sterkste element: de godsdienst, een fictie is!¹

Men moet echter verder gaan en de vraag stellen: zelfs wanneer in een gebied 100% van de bevolking op een gegeven ogenblik in de geschiedenis er een zelfde levensbeschouwing of een gelijksoortig sociaal gedrag op na houdt, wat zou dat dan nog betekenen voor het vervolg? Zou niemand van deze bevolkingsgroep ooit meer anders mogen reageren?

Terecht merkt Chorus op:

'Als men empirisch vaststelt dat 75% van alle vrouwen boven de 18 jaar prostitutie plegen is daarmee niets gezegd over de prostitutie als moedende of behorende te gebeuren, is niets vastgesteld over prostitutie als zedelijke waarde of onwaarde. Kortom het feit, al komt het nog zo frequent voor, is op zichzelf nooit norm'.²

Hiertegenover plaatst Litjens weer één van zijn wonderlijke gedachtenconstructies:

'Iemand, die in een religieus gemengde samenleving woont en protestant is zal van katholieke zijde nooit beschouwd kunnen worden als een persoon die afwijkt van de normale gedragslijn,

omdat er in dit opzicht verschillende gedragingen mogelijk zijn'. Men vraagt zich hierbij af: ten opzichte van welk aspect zijn géén verschillende gedragingen mogelijk, vroeg of laat, hier en elders? Hij vervolgt:

'Wel zal men het als iets abnormaals kunnen beschouwen wanneer in een volkomen katholieke gemeenschap enkele leden protestant zijn of geen godsdienst hebben. Maar hier moet onmiddellijk een nadere toelichting volgen. Wanneer in een katholieke samenleving een protestante of andersgezinde minderheid woont, zal men deze andere levenshouding sociologisch niet als een afwijking mogen beschouwen.'

Men zou menen, dat het gedrag van deze minderheid ook sociologisch toch wel als een afwijking van het gedrag van de meerderheid beschouwd zou kunnen worden. Hier brengt Litjens feitelijk in herinnering dat bij hem 'afwijking' gelijk staat met 'pathologisch', met 'ongeoorloofd'. Het blijkt dat men volgens hem te doen heeft met een sociologisch 'geoorloofde' afwijking, zodat men sociologisch dan niet van 'afwijking' kan spreken:

'Een bepaalde levensovertuiging behoort niet tot de categorie der 'Universals', maar tot die der 'Specialities' of 'Alternatives' (p. 32, p. 33).

Wanneer alzo een bepaalde levensbeschouwing een aangelegenheid is die in het schema van Litjens een 'speciality' of 'alternative' heet en dus niet 'algemeen' goed behoeft te zijn, dan zou men verwachten dat de levensbeschouwing van hen die Litjens 'onmaatschappelijk' noemt, ook zo een 'speciality' of 'alternative' en dus geen 'afwijking', in ieder geval niet 'pathologisch' of 'ongeoorloofd' zou zijn. Iemand die dit zou veronderstellen geeft er blijk van nog steeds de logica van Litjens niet te kennen. Deze redenering gaat niet op voor onmaatschappelijken, zal Litjens ons, die aldus denken, duidelijk maken. Het beleven van de godsdienst is bij Litjens één van zijn zes criteria volgens welke hij onmaatschappelijkheid wil vaststellen. We zullen hem nu volgen in zijn betoog waarin hij aangeeft dat en hoe, zijn onmaatschappelijken speciaal te Maastricht deel moeten nemen aan het katholiek godsdienstig leven:

'De onmaatschappelijken vervullen hun godsdienstplichten niet meer, omdat ze over de hele lijn afgezaakt zijn'... 'In deze zin is het niet vervullen der godsdienstplichten een kenmerk der onmaatschappelijken' (p. 177).

Men beseffe goed, dat hij een deel der Nederlandse bevolking hiermee het recht ontzegt er een vrije mening, er een eigen levensovertuiging op na te houden alleen op grond van het feit dat ze 'onmaatschappelijk' zijn, d.w.z. dat ze dit in *zijn* voorstelling zijn. Men mene niet dat hier slechts sprake is van 'grauer Theorie'. In heel Limburg werden onderzoekingen gedaan of zijn nog aan de gang naar onmaatschappelijkheid ten behoeve van de zeer praktisch bedoelde 'asocialiteitsbestrijding', onderzoekingen die alle uniform geschieden volgens deze 'grauer Theorie' van Litjens.

'Zij geloven nog, noemen zich nog katholiek', heeft hij geconstateerd (p. 177). 'En wat dan nog?', zal de eenvoudige volksman terecht vragen. Heeft Litjens nauwkeurig onderzocht wat ze geloven? Waarom ze dat geloven? Hoe diep dit eventuele geloof steekt? Welke consequenties zij hieraan voor zich zelf verbinden? Het enige wat empirisch vastgesteld kan worden is, dat dit geloof, dat zich-katholiek noemen voor hen niet beslissend is om de praktische verplichtingen, die Litjens kennelijk daaruit ziet voortvloeien voor zich zelf op zich te nemen. En gesteld dat het mogelijk is, dat ze *denken* zoals Litjens denkt in godsdienstige aangelegenheden, maar anders *handelen*, 'wat dan nog?' De oneindige gevarieerdheid in mogelijkheden om er een levensovertuiging op na te houden en volgens een levensovertuiging te leven, de talloze fijn genuanceerde overgangen in de opvattingen van de mensen over een zelfde onderwerp, het groeiproces van het ene standpunt naar het ander, kortom de maatschappelijke realiteit is aan de socioloog Litjens onbekend, wordt althans in zijn sociologie niet verwerkt. Met een negeren van hun eigen mening, van hun eigen levensovertuiging, wil hij degenen die hij 'onmaatschappelijk' noemt zijn, Litjens', levensovertuiging opdringen. Zo ziet hij het 'sauveren' van de 'eigen hoge waarde', die de mens als individu heeft, als het om zijn 'onmaatschappelijken' gaat.

In totaal heeft Litjens zes criteria gehanteerd om 'onmaatschappelijkheid' te bepalen: beroep, milieu, cultuur, godsdienst, seksuele immoraliteit, criminaliteit.

Onze zienswijze over de waarde van de criteria godsdienst en seksuele immoraliteit hebben wij al hierboven gegeven. Over zijn criterium 'criminaliteit' behoeven we niet lang uit te weiden. We zullen enige uitspraken van hem weergeven, waaruit blijkt dat hij ook hier suggereert, dat in de hogere lagen geen criminaliteit voorkomt, in de lagere daarentegen juist wel.

'Wanneer de sociale omstandigheden waarin de onmaatschappelijke bevolkingsgroep leeft, verbeterd kunnen worden, zal de criminaliteit afnemen en kan het blijken dat we dikwijls met overigens moreel vrij normale mensen te doen hebben' (p. 220).

Deze gedachte kan beschouwd worden te behoren tot de verworvenheden van de sociologische en criminologische onderzoekingen vooral in de laatste driekwart eeuw. Het is een opvatting die ook door Bongers, een auteur waaraan ook Litjens in dit verband refereert, met grote nadruk steeds verdedigd werd. Maar deze gedachte is feitelijk in strijd met het eigen systeem dat Litjens opgebouwd heeft om de onmaatschappelijken aan te wijzen. Dit systeem berust o.a. op een stelling: 'Ze beschikken als leden van de gemeenschap wel over de nodige middelen om dit welzijn (nl. het minimale levensniveau, M.) te bereiken, maar ze kunnen of willen deze middelen niet gebruiken' (p. 25).

Hier is dus een tegenstelling tussen de opvattingen van Litjens, die – zoals hij zelf beweert – in het moderne sociologische denken past, enerzijds en de moderne sociologische onderzoekingen anderzijds. Hoe lost hij deze tegenstelling nu op? De term 'vrij normale mensen' die hij hier gebruikt, helpt hem uit de impasse:

'Normaal in deze zin dat ze hun handelwijze niet als verkeerd beschouwen' (p. 220).

M.a.w. ondanks de betere sociale omstandigheden blijven ze volgens hem dus *toch* weer crimineel, maar ze vinden hun crimineel gedrag door de betere sociale omstandigheden niet meer verkeerd. En dus, zo is zijn conclusie, zijn ze toch 'normaal'. Zijn systeem is dus in orde. Zijn betoog is sluitend. De enige schoonheidsfout die het speurend oog ontdekt is deze, dat hij de indruk wekt het eens te zijn met de gedachte dat de criminaliteit afneemt door betere sociale omstandigheden en van deze indruk uit zijn betoog construeert, terwijl hij – bij zijn overgang naar de conclusie – het tegenovergestelde beweert:

'Ze houden er objectief gezien verkeerde normen op na volgens welke ze ook leven en het is de taak van de gemeenschap hen weer de algemeen geldende leefregels te doen aanvaarden' (p. 220).

Het deelnemen aan de *cultuur* als criterium voor onmaatschappelijkheid wordt aldus gemotiveerd:

'Het cultuurpatroon is bestemd voor de leden van de betreffende gemeenschap, het is het niveau dat door ieder lid van die gemeenschap bereikt kan worden, omdat het ontstaan is door de samenwerking van alle leden. Er is dus geen gevaar dat een cultuurpatroon

boven het bereik van de gemeenschap komt te liggen, omdat het op dat zelfde ogenblik voor die gemeenschap geen cultuurpatroon meer zou zijn. Het cultuurpatroon van een samenleving moet daarom ook door alle leden van die gemeenschap gevolgd worden' (p. 18). Hoe kan men in ernst beweren dat alle leden van de gemeenschap meegewerkt hebben aan het ontstaan van een cultuur, ('het geheel van geestelijke en materiële verworvenheden waarover de mens de beschikking heeft', p. 16) waarin men geboren wordt en waaraan men al naar gelang van de sociaal-economische omstandigheden waaronder men opgevoed wordt, deel zal nemen. Bij de verschrikkelijke woontoe-standen, die Litjens zelf te Maastricht beschrijft, kan niet iedere laag betaalde arbeider een hygiënisch verantwoorde woning hebben. Bij de achterstand in scholing en opleiding tot cultuur, bij de sociaal-economisch ongunstige omstandigheden van de arbeidersklasse in het algemeen, blijven middelbare en hogescholen, academies, musea, schouw-
burgen, bibliotheken en zo veel andere belangrijke culturele instituten, gesloten; zijn geschriften over kunst, cultuur, wetenschappen, boeken met zeven zegels. Inderdaad de cultuur staat ter beschikking. Maar kent Litjens de voorwaarden waaraan voldaan moet worden om hierin door te dringen, kent hij ook de omstandigheden waaronder een groot deel van de bevolking in onze samenleving leeft? Onafhankelijk van deze bezwaren tegen zijn opvatting, blijft de vraag onverminderd van kracht: op welke gronden en op welke wijze kan men ooit iemand verplichten een 'cultuurpatroon' over te nemen?

We zullen nog een opmerking maken over het *beroep* als criterium, die tevens betrekking heeft op het *milieu* als criterium, waar men de 'onmaatschappelijken' moet zoeken:

'zonder dat wij bij het opsporen van de onmaatschappelijke gezinnen het beroep als criterium genomen hebben, blijkt het grootste deel der gezinshoofden geen vak te kennen, dus sociaal een lage plaats in te nemen. Reeds bij het begin van het onderzoek drong het beroep zich zeer sterk aan ons op als een aanwijzing in de richting waarin we moesten zoeken' (p. 49).

Litjens wil ons hiermee van de wetenschappelijkheid van zijn onderzoek overtuigen. De praktijk immers bevestigt zijn theoretisch uitgangspunt. Hij heeft nu de proef op de som geleverd, het onweerlegbaar bewijs van zijn wetenschappelijkheid. We mogen ons evenwel niet laten misleiden door de drogredenering die hierin steekt: Als definitie van onmaatschappelijkheid geldt bij hem het leven onder de minimum

levensnormen. Dit houdt dus in dat hij zijn onmaatschappelijken al van meet af uitsluitend onder de economisch zwakste lagen van de bevolking heeft gezocht. Het onderzoek werd uitsluitend gericht op de *arbeidersgezinnen*, en de voorloopige inventarisatie hierbij werd opgesteld door *zielzorgers, maatschappelijke werkers* en *werksters* en verder door diegenen die op een of andere wijze op *sociaal en charitatief* terrein werkzaam waren (p. 27). Het is dus onvermijdelijk dat hij daar nl. in de „onderste” sociale lagen ook de gezinnen met lage lonen, dus gezinnen vooral van ongeschoolde arbeiders zal vinden. Op grond van de selectie was niet anders te verwachten. Als Litjens uitgaat van de premisse 'dat de a-socialiteit zich afspeelt in de sociale periferie' (p. 56), als hij dit milieu alleen onderzoekt, dan zal hij deze mensen niet anders kunnen verwachten dan in *die* laag, welke hij 'sociale periferie' noemt. Die sociale laag van de bevolking is bij Litjens niet perifeer, omdat ze zich onmaatschappelijk gedraagt, maar omgekeerd heet ze bij hem onmaatschappelijk omdat in zijn subjectieve waardering de sociaal-economisch zwakken sociaal perifeer, sociaal minderwaardig zijn. Zijn boek is van deze subjectieve gevoelsfeer uit geschreven, die hij voor wetenschappelijk wil laten doorgaan. Hoe zeer dit bij hem het geval is zullen we tot slot nog aan het laatste criterium demon-
streren:

'De plaats die iemand inneemt in het maatschappelijk leven, wordt bepaald door zijn 'sociale waarde'. Deze sociale waarde is correlatief met de sociale rangklasse en zij geeft de sfeer aan waarin men leeft. Deze sociale sfeer wordt meetbaar gemaakt door beroep en milieu' (p. 44).

'Het beroep staat in zeer nauwe relatie met de verticale sociale klassificatie en zelfs in zo sterke mate, dat we het beroep kunnen beschouwen als een eerste en belangrijk indicium voor maatschappelijke afwijkingen. We zullen de onmaatschappelijken moeten zoeken onder diegenen, die de sociaal het laagst geklasseerde beroepen uitoefenen. We worden in deze overtuiging gesteund door de uitstekende analyse van de begrippen klasse en stand van Janssens (nl. *Klasse en Stand*, 1938, M.) en door het voortreffelijk onderzoekingswerk van Van Heek (nl. *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*, 1945, M.)' (p. 45).

De voortreffelijkheid van de onderzoekingen van Van Heek vermag aan de onwetenschappelijkheid, aan de ondeugdelijkheid van de methode-Litjens niets veranderen. Welke 'sociale waarde' is nl. bij Litjens

bepalend voor het vaststellen van 'onmaatschappelijkheid'? Het is niet de waarde die iemand in werkelijkheid in sociaal opzicht, voor de maatschappij, voor de maatschappelijke ontwikkeling heeft. Deze waarde blijkt afhankelijk van een berekening op grondslag van de subjectieve indeling door de bevolking van de beroepen trapsgewijze. Hij onderzoekt niet de werkelijke waarde, het nut dat iemand door zijn beroep oplevert, maar welke achting de mensen daar, subjectief dus, voor voelen. Litjens telt niet de innerlijke waarde van het werk, maar wat 'de' maatschappij er voor over heeft. En welke invloeden, welke overwegingen zo een subjectief oordeel bepalen, werd door Litjens niet onderzocht. Ofschoon het hem toch zeker niet onbekend zal zijn dat het oordeel van de mensen in onze samenleving over de sociale waarde niet in de eerste plaats gevormd wordt door de sociale nuttigheid, maar vooral door de economische waarde er van voor de persoon die het uitoefent, door de macht die het verleent in enig opzicht. Men behoeft om dit te weten geen socioloog te zijn. Dokwerker, bootwerker, dijkwerker, grondwerker, graver, sjouwer, opperman, schippers, fabrieksarbeiders zijn beroepen die maatschappelijk gezien niet alleen hoogst waardevol zijn, ze zijn zelfs onmisbaar. Niet alleen de mobiliteitsonderzoekingen (o.a. van Van Heek), maar ook de onderzoekingen naar de onmaatschappelijkheid hebben juist duidelijk gemaakt dat deze beroepen waarbij de mensen door maatschappelijk nuttige arbeid en door eigen inspanning hun levensbestaan verdienen, niet in hoog aanzien staan. Wanneer men nu zoals Litjens doet met wetenschappelijk verantwoorde berekeningen de beroepen indeelt naar de subjectieve beoordelingen door de mensen, om daarnaar de 'sociale waarde', de 'maatschappelijkheid' van de beoefenaars vast te stellen, dan betekent dit dat men met wetenschappelijke hulpmiddelen zijn onwetenschappelijkheid tot het uiterste perfectioneert.

Het verdient de aandacht, dat Litjens ook niet spreekt over het afschaffen van deze beroepen in onze maatschappij. Hij pleit evenmin voor hogere waardering van de arbeid van handarbeiders, of in het bijzonder van de ongeschoolde handarbeid, wat Van Heek wel doet.³ In zijn 'saneringspolitiek' (p. 255-272) adviseert hij ook niet tot hogere beloning van de sociaal min gewaardeerde en min betaalde beroepen.

Het streven van Litjens is er alleen op gericht, deze mensen tot een, althans voor hem, Litjens, meer aanvaardbaar levensgedrag te brengen. Wat beroep betreft verkeren deze mensen dan nog wel in een sociaal minderwaardige situatie, in de sociale periferie, in 'de kritische

zône' (p. 55) maar Litjens is bereid deze mensen niet tot de 'onmaatschappelijken' te rekenen, zolang zij hun godsdienstige verplichtingen nakomen.

Het onvermijdelijke complement van de geringe achting die Litjens gevoelt voor de sociaal-economisch zwakke lagen van de bevolking is zijn hoge achting voor de sociaal-economisch sterkere groepen. In zijn definitie noemt hij een gezin onmaatschappelijk, dat tengevolge van een vervaltoestand, waarin het verkeert in ernstige mate leeft beneden het minimumniveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk wordt beschouwd.

De mogelijkheid dat een gezin onmaatschappelijk genoemd zou kunnen worden omdat het tengevolge van een vervaltoestand waarin het verkeert boven het maximum-niveau leeft, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk wordt beschouwd, ligt blijkbaar buiten de gedachtenwereld van Litjens. Voor hem geldt: 'Deze groep vormt de top van de sociale hiërarchie' (p. 12).

Wij zullen in dit verband eens aandacht schenken aan een bevolkingsgroep die in het onderzoek van Litjens niet bestudeerd werd, nl. de groep met de hoogste inkomens. Het C.B.S. geeft over 1950 de volgende inkomensverdeling te Maastricht naar 15 inkomensklassen:

	<i>Inkomens per jaar</i>	<i>Belasting- plichtigen</i>
	beneden f 1.000	5.609 (17,8%)
van f	1.000 tot 2.000	6.923 (22,0%)
	2.000 tot 3.000	8.001 (25,4%)
	3.000 tot 4.000	5.444 (17,3%)
	4.000 tot 5.000	2.255 (7,2%)
	5.000 tot 6.000	1.044 (3,3%)
	6.000 tot 7.000	587 (1,9%)
	7.000 tot 8.000	378 (1,2%)
	8.000 tot 9.000	287 (0,9%)
	9.000 tot 10.000	177 (0,6%)
	10.000 tot 15.000	397 (1,2%)
	15.000 tot 20.000	130 (0,4%)
	20.000 tot 50.000	212 (0,7%)
	50.000 tot 100.000	
	100.000 en meer	38 (0,1%)

Het totaal aantal belastingplichtigen bedroeg in 1950 31.482 (100%). In verband met het geringe aantal belastingplichtigen in de laatste

twee inkomensklassen konden de gegevens door het C.B.S. niet afzonderlijk gepubliceerd worden.⁴ De gegevens over beide klassen zijn daarom samengevoegd. Het aantal belastingplichtigen te Maastricht dat in 1950 een hoger inkomen had dan 50.000 gulden per jaar bedroeg 38, d.i. 0,1 % van het totaal aantal belastingplichtigen in die gemeente.

Litjens maakt ons niet duidelijk wat hij precies onder een 'afwijking', 'een te grote afwijking' verstaat. Wij vragen ons daarom af of bijvoorbeeld, deze 0,1 % onder de volgende omschrijving van Litjens zou kunnen vallen:

'De bevolkingsgroep nu, die in een toestand leeft, die als een te grote afwijking beschouwd moet worden van de gemiddelde leefwijze der samenleving, noemen we onmaatschappelijk of a-sociaal' (p. 13).

Men zou kunnen menen dat deze 0,1 % een te grote afwijking in zijn toestand vertoont althans naar zijn inkomen beoordeeld. Nu heeft Litjens op een bevolking van 74.449 personen in totaal 1.208 'onmaatschappelijke' gezinnen aangetroffen, gezinnen dus die 'een te grote afwijking' van de gemiddelde leefwijze der samenleving hebben. Wanneer wij de categorie, welke wij hebben gevonden dank zij de cijfers van het C.B.S., nl. 38 gezinnen, vergelijken met de categorie welke Litjens heeft opgespoord, dan moeten wij concluderen dat de leefwijze van zijn groep meer 'algemeen' geldig blijkt dan de leefwijze van onze groep. Deze groep van 38 belastingplichtigen leeft financieel 'op het hoogste niveau' om met Litjens te spreken. Wie zal dat betwijfelen? Maar wat kan Litjens ons mededelen omtrent hun cultuur, godsdienst, huwelijksmoraal, menselijke solidariteit? Nergens blijkt dat hij daar ook maar het geringste van onderzocht heeft. Behoort deze groep inderdaad tot 'de top van de sociale hiërarchie'? Op grond waarvan kan het leven 'op het hoogste niveau' (p. 12) niet juist en vooral zijn: een leven op 'een beneden-redelijk levensniveau' (p. 13)? Waarop baseert hij zijn mening dat deze groep 'op het hoogste levensniveau' niet tot de onmaatschappelijken behoort? Is het inkomen daarbij beslissend? Men kan niet aan de indruk ontkomen, dat dit bij hem het geval is, m.a.w. dat het hem niet gaat om de afwijking hoe groot ook, of om een 'vervaltoestand'.

Van de sociaal-zwakken weet Litjens: 'Ze leven niet volgens de normen die de samenleving stelt, maar zij volgen eigen leefregels. Zeer vaak strekt dat isolement zich ook nog uit tot hun woongebied, dat vooral in de oudere steden volkomen afgesloten ligt van andere

wijken' (p. 12). Men kan zich afvragen: waar zouden ze anders kunnen wonen? In ieder geval blijkt het volgen van eigen leefregels, het sociaal geïsoleerd wonen voor een Litjens pas als een sociaal defect te gelden als dit de sociaal-economisch zwakken betreft, aangenomen dat dit volgen van eigen 'spelregels' een kenmerk zou zijn van deze groep, wat zoals al gebleken is, niet in overeenstemming is met de realiteit.

Het volgen van eigen leefregels, het sociaal geïsoleerd wonen van de 'top' van de hiërarchie, zoals dit bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de levensstaat, die deze voert, in de geïsoleerd liggende villa's en landhuizen die zij bewoont, wordt door Litjens niet als een defect begrepen. Hij heeft de maatschappelijke betekenis hiervan niet onderzocht.⁵ Hij meent waarschijnlijk dat hij zich van de verplichting tot zo een onderzoek ontslagen heeft, als hij – voordat zijn onderzoek nog begonnen is – meedeelt, dat de onmaatschappelijkheid alleen te vinden is bij de sociaal-economisch zwakken. De overige maatschappij kan zich dus gevrijwaard weten voor onderzoekingen van de zijde van Litjens naar hun onmaatschappelijkheid.

DE KERN VAN LITJENS' OPVATTINGEN. Het gehele betoog van Litjens kan in enkele zinsneden samengevat worden: 1e. die gezinnen te Maastricht die economisch zwak staan, die steun of hulp behoeven van overheidsinstanties of van charitatieve instellingen, e.d., en die niet leven volgens de opvattingen van Litjens c.s. zijn 'onmaatschappelijk'; 2e. deze hier omschreven gezinnen dienen van overheidswege 'heropgevoed' te worden tot de opvattingen van Litjens c.s. De criteria die Litjens verder stelt, om zijn intenties een algemeen geldend en wetenschappelijk verantwoord karakter te geven, nl. dat er sprake moet zijn van 'afwijkend gedrag', een 'vervaltoestand', van niet bewuste handelingen, van schadelijkheid voor de eigen persoon, deze criteria nu zijn wetenschappelijk waardeloos gebleken en werden door hem in zijn speurtocht naar 'onmaatschappelijken' te Maastricht ook niet serieus gehanteerd.

Theoretisch is het noodzakelijk de mening te bestrijden die in de sociale wetenschappen gangbaar is, dat men nagenoeg van ieder standpunt uit een sociologische theorie kan opstellen of een sociologisch onderzoek kan verrichten. In de sociale wetenschappen zijn alleen een theorie en een onderzoek aanvaardbaar, die sociaal wetenschappelijk

aanvaardbaar zijn, dat wil zeggen, dat zij tot stand komen met de hoogste graad van wetenschappelijke nauwkeurigheid in de gegeven omstandigheden. Afgezien nog van de hele strekking van zijn studie, die sociologisch niet aanvaardbaar is, komen er opvattingen in voor, die opgeld doen of door hem als gangbare munt in omloop zijn gebracht, die uit het pre-sociologische, uit het on-sociologische, het irrationele denken stammen. Het zijn opvattingen die het sociologisch denken vertroebelen en in discrediet brengen.

Ook uit *praktische overwegingen* is het noodzakelijk speciale aandacht aan dit Maastrichtse onderzoek te geven. Men moet de sociaal-economische zwakke lagen in bescherming nemen tegen de strekking van Litjens' boek om de onmaatschappelijkheid juist bij hen te zoeken, om hen in discrediet te brengen ten faveure van de overige bevolking. Men moet deze lagen ook in bescherming nemen tegen de gevaarlijke consequenties die hen van dit geschrift uit bedreigen. Volgens de richtlijnen van Litjens bestaat er voor het Overheidsbeleid, voor het Maatschappelijk Werk en aanverwante instanties of organisaties al voldoende aanleiding om zich met het privé-leven van een gezin te gaan bemoeien, als dit het zogenaamde 'algemeen aanvaarde cultuurpatroon' loslaat of losgelaten heeft. Wat zo een 'cultuurpatroon' inhoudt staat ter beoordeling van de plaatselijke autoriteiten, de 'top van de sociale hiërarchie' en van de door hen ingezette figuren. En daar zo een algemeen aanvaard 'cultuurpatroon' een verdichtsel is, wordt hiermee ook de deur geopend voor willekeur, voor bemoeizucht van dorps- en stadspotentaten.

In principe zou hiermee de mogelijkheid geschapen worden tot onderdrukking van de vrije meningsuiting, van de levensovertuiging, ook al is deze niet in strijd met de grondwet en niet maatschappelijk nadelig, van de sociaal-economisch zwakke lagen, m.a.w. van de sociaal minst weerbare delen van de bevolking. En wie sociaal-economisch zwak en dus minder weerbaar zal zijn, dat hangt af van de maatschappelijke constellatie op een bepaald ogenblik. Men bedenke dat in tal van grotere en kleinere steden het vraagstuk van de 'onmaatschappelijkheid' nu reeds benaderd wordt volgens de richtlijnen van Litjens.

NABESCHOUWING. We willen in het kader van onze kritische beschouwing voor een mogelijk misverstand waarschuwen. Het zou ni. onjuist zijn te veronderstellen dat de gedachtegang van Litjens reli-

gieus bepaald zou zijn. De opvattingen van Litjens zijn noch algemeen christelijk, noch specifiek katholiek. Het is zelfs zo, dat de christelijke levensleer, volgens hem het 'algemeen aanvaarde cultuurpatroon', duidelijk van Litjens' sociologie verschilt, zowel wat betreft zijn discriminatie van de sociaal-economisch zwakken als zijn appreciatie van de 'top van de sociale hiërarchie' (p. 12). Tegenover de formalistische beschouwingen van deze theoloog-socioloog – die het voldoen aan zijn 'verplichtingen' met name kerkbezoek en pasenhouden als een van de criteria neemt voor het bepalen van maatschappelijkheid, die verder 'de top van de sociale hiërarchie', bij welke geen vervaltoestand kan bestaan, door deze verklaring als het ware tot voorbeeld stelt aan de overige delen van de maatschappij – staat de brede, van sociaal-historisch inzicht getuigende visie van de boetprediker Jesaja. Deze wees met niemand ontziende scherpste op het verval juist bij de sociale 'élite', die toch ook in zijn tijd haar 'verplichtingen' onbekrompen naleefde. Hij sprak deze vooraanstaande lieden aan met: 'Rijkaards van Sodom, volk van Ghomorra' en liet zijn God tot hen zeggen: 'Ik verdraag geen vasten tesamen met onrecht', 'uw nieuwe maanfeesten en uw hoogtijdagen haat Mijn ziel, ze zijn Mij tot last'. Het was een verval dat Christus aanleiding gaf de sociale 'élite', de 'voorbeeldige' mannen uit de samenleving van zijn dagen, uit de tempel te verjagen.

In tegenstelling tot de sociale waarderingen van Litjens staat ook de voorstelling in Lucas:

'Zalig, gij armen, want uwer is het Koninkrijk Gods.'

'Zalig, gij, die nu verhongert, want gij zult verzadigd worden.'

'Zalig, gij, die nu weent, want gij zult lachen.'

'Maar wee u, gij rijken, want gij hebt uw vertroosting reeds.

Wee u, die nu overvloed hebt, want gij zult hongeren. Wee u die nu lacht, want gij zult smart hebben en wenen.' (Lucas 6 : 20-25)

De sociaal-historische betekenis van de 'onderste', de zwakste sociale lagen voor de maatschappij wordt tot uitdrukking gebracht in de visionaire Brief van Jacobus:

'Hoort, mijn geliefde broeders! Heeft God niet de armen naar de wereld uitverkoren om rijk te zijn in het geloof en erfgenamen van het Koninkrijk, dat Hij beloofd heeft aan wie Hem liefhebben? Doch gij hebt den arme smadelijk behandeld. Zijn het niet de rijken, die u geweld aandoen en die u voor de rechtbanken slepen? Zijn zij het niet, die den goeden naam, welke over u aangeroepen is, lasteren? Indien gij echter de koninklijke wet vervult naar het Schrift-

woord: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf, dan doet gij wél. Doch indien gij met aanzien des persoons handelt, doet gij zonde en wordt gij door de wet overtuigd van overtreding.'

(Jacobus 2 : 5-9)

Het ideaal van Litjens is, het zich aanpassen van de mens aan het z.g. 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' dat volgens zijn beschrijving (op p. 12) blijkt te bestaan in de opvattingen van de sociale 'bovenlaag': de 'top van de sociale hiërarchie'. Het ideaal dat de eerste woordvoerders van het Christendom verdedigden is hieraan tegengesteld. Zij wekten op tot het zich niet-aanpassen aan het levensgedrag en de levensbeschouwing van de sociale 'élite'. En dit is de sociaal historische inhoud van hun religieuze heilsverkondigingen.

CRITERIA VAN ONMAATSCHAPPELIJKHEID. Het onderzoek door Haverda in de provincie Utrecht verricht, is nog door hem in bewerking, zodat men verplicht is de voorlopige beschouwingen welke door hem hier over zijn gepubliceerd met het nodige voorbehoud te hanteren. Het is immers in het sociologisch onderzoek zó dat het juiste begrip omtrent het optreden van een verschijnsel zich gewoonlijk nog geheel moet vormen tijdens een onderzoek naar het optreden van het verschijnsel.¹ De opmerkingen die naar aanleiding van Haverda's onderzoek hier gemaakt worden moeten dus met het nodige voorbehoud gelezen worden.

Als kenmerken van 'sociale onaangepastheid' werden door Haverda bij het verzamelen van de gegevens o.a. aanvaard:

'verwaarlozing, ongeregelde levenswijze, criminaliteit, drankmisbruik, sexueel wangedrag, ondoelmatige besteding van geld, huwelijksconflicten'.

Over de gang van zaken bij het vooronderzoek deelt Haverda ons mee: 'Na enkele bijeenkomsten begonnen de werkgroepen, zonder dat de instructeur in deze richting zelfs de minste invloed uitoefende 'sociaal-onaangepaste' gezinnen ook in middelbare en zelfs hogere strata aan te wijzen op grond van het feit, dat in deze gezinnen ook sommige vormen van afwijkend gestoord gedrag voorkwamen en dit in zodanige mate, dat men deze gezinnen niet meer 'normaal' achtte'.²

Een wetenschappelijke vooruitgang tegenover de onderzoekingen in het Zuiden van het land achten wij bij dit onderzoek de omstandigheid dat de onderzoeker en de enquêteurs tijdens hun onderzoek de 'indicatieve' criteria voor de bepaling van onmaatschappelijkheid 'beroep' en 'milieu' hebben losgelaten. Hiermee werd althans in zekere mate reeds het vooroordeel overwonnen, dat er in de sociaal-economisch weerbaarder groepen in de samenleving geen 'onmaatschappelijkheid' voorkomt.

In sommige gevallen kan een wetenschappelijk onderzoeker per definitie aan een bepaalde term een bepaalde inhoud geven.³

Wetenschappelijk niet houdbaar is de veronderstelling dat deze afwijkingen 'sociaal-pathologisch' zouden zijn omdat het afwijkingen zijn en dat zij op grond hiervan bestreden moeten worden. Litjens die deze mening wel was toegedaan heeft, om zijn definities en zijn consequenties hieruit voor maatschappij en wetenschap aanvaardbaar te maken, moeite gedaan om de indruk te wekken, dat zijn opvattingen op modern sociologisch en wetenschappelijk niveau staan. Dit nu bracht hem onvermijdelijk in voortdurende tegenspraak met zich zelf en in conflict met de realiteit. Het enige motief dat Litjens heeft kunnen aanvoeren om zijn uitgangspunt: de onmaatschappelijkheid uitsluitend bij de sociaal-economisch zwakken te zoeken was dat er bij hen sprake zou zijn van een *gehele* vervaltoestand.⁴ Dit motief verloor echter reeds alle waarde doordien hij zijn criterium, al naar gelang de groep die het aanging naar willekeur telkens anders heeft gehanteerd; terwijl hij verder een toestand van *sociaal* verval: de instelling dus die de mensen hebben tegenover de maatschappij, hun sociaal gedrag, eveneens willekeurig, *niet* als criterium heeft aangemerkt.

Haverda distancieert zich weliswaar van het vooroordeel van Litjens als zouden 'afwijkingen' alleen vóorkomen bij de sociaal-economisch zwakkeren. Hij heeft zelfs de neiging geconstateerd bij zijn medewerkers om de gezinnen in de hogere sociale strata strenger te beoordelen en blijkbaar eerder te veroordelen dan afwijkende gezinnen in lagere strata. Men ging dus min of meer uit van de gedachte: noblesse oblige. Haverda is echter eveneens van mening dat sociaal gedrag, dat afwijkt van het gedrag dat in de hogere 'strata' gevoerd wordt, sociaal ongunstig is, uitgaande van de veronderstelling dat het gedrag in de hogere strata als voorbeeld moet dienen voor de gehele bevolking. Op dit punt dus heeft Haverda tot schade van de theoretische grondslag voor zijn onderzoek het standpunt van Litjens niet overwonnen. We zullen dit nader toelichten.

Zo noemt Haverda de gehele categorie van afwijkingen: 'sociaal onaangepasten', maar maakt daarbij een onderscheid tussen de volgende twee categorieën 'onmaatschappelijken': de 'sociaal onaangepasten' in de laagste sociale strata en de 'niet geconformeerden': de 'sociaal onaangepasten' in de hogere strata.

Met betrekking tot de laatsten voegt hij er aan toe: te weten niet geconformeed 'aan hun sociale' positie (p. 127).

Het wil ons voorkomen dat een onderscheid tussen de genoemde categorieën althans op deze wijze onjuist is, omdat 'onmaatschappe-

lijk' en 'a-sociaal', termen juist voor de sociaal-economisch zwaksten gebruikt, zoals hij zelf al opmerkt 'met waarderingsoordeel geladen zijn en niet prettig in de oren klinken'. De term 'niet-geconformeed' heeft niet die ongunstige klank. Deze term heeft in het dagelijks spraakgebruik soms zelfs een gunstige klank. In bepaalde kringen nl. wekt zij associaties met: vooruitstrevend, vrij van vooroordeel, onafhankelijk.

In zijn voorlopige publicatie dus heeft Haverda zich nog niet losgemaakt van de opvatting dat 'de typische onmaatschappelijken' zich toch in de laagste strata bevinden (p. 126).

De toelichting die hij geeft heft deze moeilijkheid die men onder- vindt niet op, maar voegt er een nieuw probleem aan toe:

'Bij de onmaatschappelijken' – dus de 'sociaal onaangepasten' in de onderste laag – valt het 'actueel gedrag' (waarmee hij 'rol' bedoelt, M.) geheel of nagenoeg samen met de 'sociale positie' ('status', M.). Bij 'sociaal-onaangepasten' in andere strata kan het 'actuele gedrag' op een ander niveau liggen en aan de 'sociale positie' geheel vreemd zijn' (p. 127).

Met andere woorden weergegeven betekent deze gedachte dat de onderste sociale laag 'onaangepast' heet als zij zich gedraagt in overeenstemming met haar sociale status, dat de hogere sociale lagen 'onaangepast' heten, als ze zich juist niet overeenkomstig hun sociale status gedragen. De gedachte van Haverda is duidelijk. Hij meent dat men de laagste strata hogerop moet brengen in hun gedrag, omdat hun levenswijze voortkomend uit hun ongunstige levensomstandigheden (volgens hem 'inherent' daaraan) eveneens ongunstig is. Van de hogere strata neemt hij aan dat het gedrag dat daar gangbaar is, en vanwege de gunstiger levensomstandigheden ook algemeen gunstig moet zijn, op niveau moet blijven. Dit is nu een speculatieve gedachte, die geen steun vindt in de sociale realiteit. Het blijkt nl. dat de laagste strata, als reactie op hun ongunstige levensomstandigheden, krachten kunnen ontwikkelen waardoor zij juist zelf maatschappelijk op hoger niveau komen. (Als een historisch voorbeeld hiervan kunnen we noemen de eerste ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de negentiende eeuw).

Hiertegenover staat dat in de hogere strata een algemeen gangbaar verval, een degeneratieproces zich ontwikkelt juist als gevolg van hun gunstige levensomstandigheden (als een historisch voorbeeld kunnen we noemen het verval van de regentenstand in de 'Pruikentijd'). Met

andere woorden men mag noch het gedrag dat 'inherent' is aan de laagste strata bij voorbaat 'sociaal ongunstig', sociaal onaangepast noemen, noch het gedrag dat 'inherent' is aan de hogere strata sociaal voorbeeldig, sociaal aangepast oordelen. De opvatting van Haverda betekent verder dat hij meent dat de laagste sociale categorieën zich moeten of behoren op te werken tot, wat hij noemt, de 'specifiek-plaatselijke maatstaven', dat daarentegen de hogere sociale categorieën 'de specifiek-plaatselijke maatstaven' niet mogen loslaten. De lagere sociale strata, die zich uit hun positie omhoog zullen moeten werken, krijgen dus ook in de opvatting van Haverda zeer speciale belangstelling. Zij behoeven zelfs niet af te wijken om onmaatschappelijk te heten.

Daar blijkbaar 'specifiek-plaatselijke maatstaven' hier synoniem zijn met 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' van Litjens, moeten we vaststellen, dat Haverda bij zijn onderzoek weliswaar het standpunt inneemt dat dit afwijken van 'het algemeen aanvaard cultuurpatroon' of van de 'specifiek-plaatselijke maatstaven' in alle lagen van de maatschappij kan voorkomen en overal onmaatschappelijk is. In dit opzicht heeft hij dus de subjectiviteit van Litjens overwonnen. Evenwel hebben de bestaande opvatting en de 'gangbare mening', de 'specifiek-plaatselijke maatstaven' ook bij Haverda voor de beoordeling van 'onmaatschappelijkheid' c.q. van 'non-conformiteit' absolute geldigheid. En in dit opzicht blijft ook Haverda in zijn subjectiviteit, in die zin dat hij nl. zonder voorafgaand wetenschappelijk onderzoek naar de juistheid van zijn waarderingen de voorstanders van handhaving van de bestaande verhoudingen 'sociaal aangepast', de tegenstanders daarvan 'sociaal-onaangepast' noemt. In dit verband stelt Haverda afwijkend gedrag gelijk aan 'gestoord' gedrag (p. 126).

DE RELATIVITEIT VAN PLAATSELIJKE MAATSTAVEN. Haverda meent dat hij de 'relativiteit' heeft ingevoerd omdat hij onmaatschappelijkheid afhankelijk stelt van plaatselijke criteria. Deze 'relativiteit' kan er niet toe bijdragen om het verschijnsel in zijn sociaal-historische dimensies aan te geven. Vooropgesteld zij dat er evenmin 'algemeen aanvaarde plaatselijke maatstaven' als 'algemeen aanvaarde cultuurpatronen' bestaan. Daarbij komt dat Haverda met zijn 'plaatselijke' maatstaven alleen een poging gewaagd heeft om een *plaatselijke* relativiteit aan te geven. Maar de relativiteit *in de tijd*, in de ontwikkeling heeft hij in zijn denken losgelaten, daardoor krijgen de *criteria-ter-plaatse* in elk geval bij hem absolute geldigheid. Als men 'plaatselijke

maatstaven' tot vaste maatstaven verklaart, dan ontkent men hiermee de relativiteit van de maatstaven-ter-plaatse. Hieraan verandert niets als men dit 'plaatselijk' nog zo begrensd opvat. Aanvaarden van absolute geldigheid van een gedrag in een betoog blijft in strijd met de sociale realiteit.

Het vaststellen van criteria voor het bepalen van onmaatschappelijkheid zal men uit het maatschappelijk proces zelf moeten afleiden, daar anders het proces aan de criteria ontgroeit. De bovenvermelde 'criteria' van Haverda worden niet ondersteund door het, al dan niet juist waargenomen feit dat zij 'plaatselijke maatstaven' weergeven. Verder kan men vragen waarom Haverda bij de veelvuldigheid van 'plaatselijke maatstaven', juist deze 'criteria' uitgezocht heeft en geen andere. Hoe kan hij deze keuze, van de 'plaatselijke maatstaven' uitgaande, motiveren? De ongeschiktheid van 'plaatselijke maatstaven' voor de beoordeling van onmaatschappelijkheid wordt duidelijker naarmate Haverda zijn gedachten hierover toespitst:

'verder bleek bij dit onderzoek, dat concrete referentiekaders, maatstaven en normen, die slechts in een beperkt milieu geldig zijn, grote betekenis hebben voor de beoordeling of iemand al of niet afwijkend is, resp. of hij zich zo gedraagt' (p. 129).

We zullen aan enkele voorbeelden de consequenties demonstreren waartoe deze opvatting leidt: In onze Nederlandse samenleving, althans in grote delen ervan, is de mening gangbaar, dat een huisarts, een medisch specialist zijn patiënten in een auto behoort te bezoeken. Een arts die te voet of per fiets bezoeken aflegt, gedraagt zich naar deze mening dus 'onaangepast', zijn 'actueel gedrag' is dienvolgens niet conform zijn 'sociale positie'. Een arts die zich zo gedraagt lijdt dan prestigeverlies. Het is een mening, die men empirisch kan vaststellen en misschien ook min of meer nauwkeurig kan uitdrukken. Maar wat zegt dit over het al dan niet sociaal geoorloofd zijn van de wijze waarop de arts zich verplaatst? In werkelijkheid nog niets.

Als de gangbare mening in bepaald opzicht ongegrond is dan kan men trachten deze mening te doen herzien. Men kan pogen mensen op te voeden tot het aanvaarden van rationeel meer verantwoorde denkbelden over het gebeuren in de samenleving. Het is in strijd met de menselijke ontwikkeling dat men degenen die er rationele opvattingen op na houden, zou moeten opvoeden tot het aanvaarden van irrationele of minder rationele opvattingen. Zo kan de wijze waarop een arts zich verplaatst in zijn functie als arts pas gewaardeerd worden, in

een of andere zin, als deze van invloed wordt op de richtige uitoefening van zijn functie als arts: wanneer bijvoorbeeld de gezondheid van een patiënt daarmee gemoeid is. Nu zou men kunnen stellen dat men het sociale gedrag van de arts dus moet beoordelen van de functie uit. Maar ook dit is niet voldoende. Men moet de functie kennen in het raam van de maatschappelijke verhoudingen. In een land waar de arts niet voldoende gehonoreerd wordt om over een auto te beschikken, zal hij zich toch te voet of per fiets moeten verplaatsen. In een land waar de afstand van de arts tot zijn patiënt groot is of ontoegankelijk voor de auto, zodat er voor de patiënt gevaar ontstaat voor zijn gezondheid, zou de arts, als hij financieel daartoe in staat is gesteld bijvoorbeeld gebruik moeten maken van de helicoptère of van het vliegtuig, als deze vervoersmiddelen ter plaatse aanwezig zijn en ter beschikking staan. Als men dit vraagstuk stelt van de volksgezondheid, dus van het menselijk ontplooiingsproces uit, dan kan men een oplossing nastreven ten gunste van de volksgezondheid, van het menselijk ontplooiingsproces. Een antwoord ingegeven door 'plaatselijke maatstaven', door normen gangbaar in 'concrete referentiekaders', van de 'sociale positie' uit, kan de menselijke ontplooiing remmen.

Het beoordelen van een handeling alleen op grond van de 'functie' op grond van de 'sociale positie', zonder de functie, de sociale positie sociaal-historisch te bestuderen maakt de functie en de sociale positie los van de algemeen maatschappelijke achtergronden. Iedere 'functie', iedere 'sociale positie', ieder 'referentiekader', is een sociaal historisch fenomeen. Als men 'functie', 'sociale positie', 'referentiekader' als absoluut criterium aanvaardt, dan worden zij van sociaal-historische verschijnselen tot metafysische begrippen.

We laten hier nog een voorbeeld volgen om aan te tonen dat de onderzoeker die 'plaatselijke maatstaven', opvattingen die geldig zijn in 'referentiekaders', e.d. hanteert als criteria voor de beoordeling van onmaatschappelijkheid de maatschappij in zijn denken in een statische grootheid verandert. In onze maatschappij met zijn groepstegenstellingen, met zijn 'plaatselijke maatstaven' die ter plaatse aan elkaar tegengesteld zijn, met grote en kleine 'referentiekaders' die met elkaar in sociale conflicten zijn gewikkeld, zou die opvatting betekenen, dat de sociale onderzoeker meent dat alle in de sociale conflicten betrokken partijen hun eigen standpunt zouden moeten handhaven. In deze theorie wordt hiermee de huidige maatschappelijke orde met haar sociaal-economische gelaagdheid en ongelijkheid absoluut geldig ver-

klaard. In de 'middelbare en hogere strata' heet men volgens Haverda bij afwijken van de daar geldende normen 'niet geconformeerd' aan zijn sociale positie. De vraag wordt door Haverda niet gesteld in hoeverre er daarbij sprake kan zijn van 'geconformeerd' aan het maatschappelijke ontwikkelingsproces.

Ook de mening van de onderzoeker dat de 'onderste sociale strata' hun eigen maatstaven juist moeten opgeven alleen op grond van de gedachte dat gedrag inhaerent aan de laagste sociale positie ongunstig moet afwijken van het gedrag in de hogere sociale posities, is niet acceptabel. We zullen niet ontkennen dat in de onderste sociale 'lagen' in bepaalde opzichten gedragingen kunnen bestaan die samenhangen met de ongunstige levensomstandigheden en die men als ongunstig zal moeten kwalificeren. Maar deze kwalificatie kan niet gebeuren op grond van de 'maatstaven', die geldig zijn in de 'hogere sociale strata'. Hiermee zou een aangepaste sociologie voor de 'elite' geschapen worden. Volgens deze benadering zou men zelfs het verzet van de onderste 'laag' tegen de maatschappelijke verhoudingen waaronder zij moet leven, een verzet dat in de hogere maatschappelijke groeperingen ongunstig gewaardeerd kan worden, onmaatschappelijk gaan noemen. Verzet van de onderste 'laag' tegen hun sociale situatie kan alleen op de juistheid beoordeeld worden op grond van het algeheel maatschappelijk ontplooiingsproces en niet van de maatstaven van de 'middelbare of hogere strata' die – zoals gebleken is – verklaarde tegenstanders of minachters kunnen zijn van de sociaal-economisch laagst gesitueerde delen van de maatschappij. Op grond van de door ons hier uiteengezette bezwaren achten wij een onderzoek naar de onmaatschappelijkheid, dat gebaseerd is op 'maatstaven' die plaatselijk of in 'referentiekaders' geldigheid hebben, niet verantwoord en niet aanvaardbaar.

VI. Onmaatschappelijkheid en de theorie van de sociale rollen

De *Andersmaatschappelijken* is de titel die Van Tienen¹ gaf aan zijn studie over de onmaatschappelijkheid. De ondertitel: 'een sociologische benadering van het verschijnsel onmaatschappelijkheid ten dienste van het maatschappelijk werk' doet veronderstellen dat volgens de zienswijze van de onderzoeker 'onmaatschappelijk' slechts 'andersmaatschappelijk' en dus eveneens-'maatschappelijk' is. Dit is niet het geval. De onmaatschappelijken zijn *niet* de andersmaatschappelijken waarvan de titel spreekt. De titel dekt de inhoud van het boek niet. In werkelijkheid heeft het niet de andersmaatschappelijken tot hoofdthema, maar de onmaatschappelijken die bij hem anders zijn dan de andersmaatschappelijken. Bij het lezen van het boek van Van Tienen worden wij ons er opnieuw van bewust, hoezeer er schade wordt berokkend aan de ontplooiing van de sociale wetenschappen door allerlei theoretische woordacrobatiek. Bij Litjens hebben wij hier al uitvoerig over gesproken. We zullen ook enkele voorbeelden van deze werkwijze bij Van Tienen moeten opnoemen. Biedt Litjens ons zijn privé-geloofsovertuiging aan als moderne sociologie, Van Tienen spreekt van het: 'geloven in empirie en ratio' alsof empirisch en rationeel verworven inzichten in principe gelijk te stellen zouden zijn met geloofsovertuiging. Niet minder verwarrend is zijn streven om de begrippen objectiviteit en subjectiviteit van plaats te doen wisselen. Hij belooft ons nl. een 'nieuwe wijze van wetenschapsbeoefening', een 'andere objectiviteit' (p. 60-62):

'Er ontwikkelt zich een nieuw begrip 'wetenschap', dat zich laat definiëren als de drang naar waarheid, met ieder middel (incl. subjectief aandoende (!M.) media, als wil, gevoel, intuïtie) en niet alleen maar via waarneming en rede' (p. 57).

En na het uitspreken door Van Tienen van enige magische formules, zoals:

'geloven in empirie en ratio, is even onzeker als geloven in de uitslag van de levende dialoog met de levende menselijke situatie', (p. 61) fladdert de 'anders-objectieve' vogel uit de sociologische hoed van de goochelaar:

'Objectiviteit betekent hier: belangeloos kennis nemen van de situatie, afstand nemen van eigen voorkeur, geduldig alle aspecten ervan bestuderen, nauwkeurig naar diverse visies op de situatie luisteren, wars van persoonlijke impulsen, uit de verhoudingen der elementen in de situatie een oordeel construeren, dat wellicht uiterlijk lijkt op het veel gesmade waardeoordeel, maar in ieder geval minder willekeurig en zeker niet zo gemakzuchtig tot stand komt' (p. 62).

Wanneer hij ons nog de volgende, laten we zeggen 'inside information' verschaft:

'De ware onderzoeker, beoefenaar van de wetenschap... heeft een *geheimzinnig fluidum*, dat hem in staat stelt juist zó de gegeven regels te hanteren, dat hij op onnavolgbare wijze zijn resultaten bereikt. Dit is in het hele proces der wetenschapsvorming een *vreemd, oncontroleerbaar* moment (p. 63, curs. M.),

'In de *nieuwe* wetenschap is de *waarheid* uiteindelijk verankerd in de *persoon* van de beoefenaar (p. 64, curs. M.).

dan zullen wij er waarschijnlijk wel - volgens hem - van overtuigd moeten zijn dat er in de 'nieuwe'(!) wetenschap 'alleen maar sprake is van een 'uiterlijke gelijkenis' met het 'veel gesmade waardeoordeel', dat het oordeel bij hem in ieder 'geval minder willekeurig en zeker niet gemakzuchtig tot stand komt' en dat hetgeen wij sinds oude tijden gewoon waren 'subjectief' te noemen niet anders is dan 'anders-objectief'.

De onzelfstandige twijfelaar die er nu nog mocht zijn, behoeft vanwege zijn onzekerheden geen slapeloze nachten te hebben. Voor hem heeft Van Tienen een vaderlijk advies:

'Er blijft hier een sprong in het ongewisse, waarbij men zich misschien het beste vastklampt aan het gezag en de persoon van de onderzoeker' (p. 64).

'De ware onderzoeker' beschikt toch ook niet voor niets over dat 'geheimzinnig fluidum'. Een ding heeft Van Tienen verzuimd ons mee te delen: waaraan men 'de ware onderzoeker' herkent!

Wat mag men verwachten van een onderzoek naar onmaatschappelijkheid dat op deze fraseologie is opgebouwd? We zullen aan de hoofdgedachte ervan enige aandacht besteden.

Van Tienen bespreekt allereerst een aantal opvattingen over onmaatschappelijkheid, waarbij hij nogal critische opmerkingen maakt op het werk van Litjens. De schrijver merkt op, dat de beoordeling van onmaatschappelijkheid gegeven wordt van het beeld uit dat de

beoordelaar heeft van de samenleving. Dit is in het algemeen het 'verticale maatschappijbeeld'. Men ziet daarin de samenleving gelaagd: De onmaatschappelijke verschijnen als de onderste laag of geheel, althans voornamelijk, in de onderste laag (p. 79). Van Tienen 'zou dit beeld willen doorbreken, door het verticale maatschappijbeeld in twijfel te trekken en te vervangen door een theorie van sociale rollen' (p. 68): 'In de roltheorie wordt de maatschappij gezien als een systeem van sociale rollen' (p. 80). 'Sociale rollen (kunnen) op tal van manieren gespeeld worden. In het ene milieu anders dan in het andere' (p. 82). Er is dan sprake van 'andersmaatschappelijk' (p. 83). En dan vraagt Van Tienen: 'Moet ieder rolgedrag nu maar als andersmaatschappelijk geaccepteerd worden? Wanneer gaat *anders* maatschappelijkheid over in *onmaatschappelijkheid*?' Hij antwoordt: 'De grens tussen *on-* en *andersmaatschappelijkheid* ligt o.i. daar, waar *welbevinden* verdwijnt en *nood* ontstaat. Zodra er nood wordt ervaren (welke nood ontstaan is door het spelen van enige sociale rol) is er een discrepantie tussen de gespeelde of werkelijke rol en de in die sociale situatie verwachte rol' (p. 83). Het criterium van 'welbevinden' en 'nood' gaat uit van een 'wij-mentaliteit', en bevat zeker geen individuele vrijbrief tot genot: eerder een gezamenlijke opdracht' (p. 86). 'De rolverwachting wordt bepaald door het *gevoel* van welbevinden (c.q. noodbewustzijn) van alle deelnemers aan de situatie' (p. 86, curs. M.).

Het is inderdaad onvermijdelijk dat de bepaling die men geeft van onmaatschappelijkheid afhankelijk is van het maatschappijbeeld dat men zich gevormd heeft. Het is ten behoeve van een juiste voorstelling, dat wij ons telkens afgevraagd hebben wat de eigenschappen zijn van de sociale realiteit in het algemeen en van de huidige fase van het sociale ontwikkelingsproces in het bijzonder. Een verantwoorde voorstelling hiervan is voorwaarde voor een verantwoorde benadering van het probleem der onmaatschappelijkheid. De fictie van Van Tienen nu is, dat hij meent dat zijn 'horizontale maatschappijbeeld' van onze samenleving de voorkeur verdient boven de hiërarchische voorstelling van Litjens. Litjens onderscheidt, ten dele terecht, overheersende en ondergeschikte posities in de samenleving, die hij zich echter als een natuurlijk, absoluut gegeven, opgebouwd in lagen, voorstelt, terwijl hij verder meent dat naarmate men hoger in deze hiërarchie van 'lagen' gesitueerd is, men ook meer maatschappelijk zou zijn.

Van Tienen 'komt tot een beeld der maatschappij dat bestaat uit netten van gedragsrelaties, die min of meer gesloten zijn ('de volks-

buurt', de 'hogere standen', de 'society'), en die t.o.v. elkaar andersmaatschappelijk staan' (p. 95). De fundamentele overeenkomst met de voorstelling van Litjens is dat ook hij de verhoudingen in de samenleving als een absoluut gegeven ziet, als een soort *organisch* geheel. In een netwerk van relaties heeft ieder de van hem 'verwachte' 'rol' te 'spelen': 'd.i. het werkelijke rolgedrag, zoals het feitelijk gespeeld wordt vanuit diverse posities' (p. 82, curs. v. T.). Onmaatschappelijkheid is 'de onjuiste beleving van... zelfgekozen waarden' (p. 118). Door de analogie met 'spelen van rollen' worden hier de sociale verhoudingen losgemaakt van de maatschappelijke werkelijkheid die een maatschappelijk proces is, en waarin belangengroepen op elkaar botsen. Wat moet men tegen deze achtergrond denken bij de uitspraak: 'zelfgekozen waarden'?

Om te zien waartoe deze hele gedachtengang van Van Tienen leidt, zullen we nog enkele van zijn uitspraken nader beschouwen. Hij stelt dat het criterium van 'welbevinden' en 'nood' uitgaat van een 'wij-mentaliteit', een 'gezamenlijke opdracht', en bepaald wordt door het gevoel van welbevinden (c.q. noodbewustzijn) van alle deelnemers aan de situatie, (p. 86). We zullen voorbijgaan aan dit voor hem zo belangrijke criterium 'gevoel van welbevinden, c.q. noodbewust zijn', dat in werkelijkheid per individu en per bevolkingsdeel, op een ander moment en onder andere omstandigheden optreedt. We vragen ons echter af: wie die gezamenlijke opdracht uitdeelt, wie tot de deelnemers aan de situatie, het gesloten net van gedragsrelaties, gerekend moeten worden, wat onder situatie te verstaan is. Wat verstaat Van Tienen onder 'gezamenlijke opdracht'? Wat te doen met de verschillen van mening, de conflicten, in de samenleving over elkaars sociale posities? Bestaat er in werkelijkheid zo iets als een 'gezamenlijke' opdracht? We zullen het weinig verhelderende voorbeeld van de positie van de vader dat Van Tienen ons telkens geeft, ter zijde laten en er een ander voor in de plaats stellen. Hoe vat Van Tienen de 'opdracht' op van de SS in Duitsland (en van soortgelijke organisaties op soortgelijke wijze elders): om eerlijk, fatsoenlijk, trouw, kameraadschappelijk te zijn tegenover de mensen van eigen bloed en zich om het leed van anderen niet te bekommeren.² Hoe past deze SS 'in de netten van gedragsrelaties, die min of meer gesloten zijn'? Wordt de SS-er die niet als beul wilde optreden in de concentratiekampen, terecht gestraft vanwege 'de onjuiste beleving van deze zelfgekozen waarden'? Hoe past Van Tienen de sociale conflicten in het algemeen in zijn rollenspeltheorie?

De hier opgeworpen vragen, waar Van Tienen geheel aan voorbijgaat, mogen duidelijk maken hoe het hanteren van de analogie van 'rollenspel' bij het bestuderen van maatschappelijke verhoudingen, er toe leidt de sociale realiteit los te laten en haar daarmee als absoluut gegeven als uitgangspunt te aanvaarden. Summa summarum mag het ons niet verwonderen dat Van Tienen, na een uitvoerige kritiek op het 'verticale maatschappijbeeld' van Litjens te hebben gegeven en na een 'eigen' theorie, de theorie van het rollenspel te hebben ontwikkeld, nl. zijn 'horizontale maatschappijbeeld', tenslotte tot het volgende praktische resultaat komt:

'Na enige proefformulieren en een reeks uitvoerige discussies met medewerkers werd besloten t.o.v. het andersmaatschappelijke gezin een beoordeling te geven in de trant van Litjens, op wiens werk men voort wilde bouwen, naar acht factoren of aspecten' (p. 131, curs. M.). We menen, dat Van Tienen door dit praktische besluit een commentaar heeft gegeven op zijn theoretische beschouwingen, waar wij weinig aan hebben toe te voegen. We kunnen dus op dit punt gekomen verder verwijzen naar onze bespreking van Litjens' theorieën.

Ter illustratie nog van de wijze waarop de onmaatschappelijkheid in zijn onderzoek bepaald werd, geven we enige voorbeelden uit het geheel (p. 130-134): 'Milieu-situatie'. Wat het huis betreft: 'Het moest geen krot zijn'. M.a.w. was het huis een 'krot' dan was hiermee een aanwijzing voor onmaatschappelijkheid van het gezin gegeven. Wat 'de straat' betreft: 'Kenners van bepaalde straten weten precies zonder aarzeling of een straat gunstig moet heten of niet'. 'Enkele maatschappelijk werkers zeiden veel waarde te hechten aan wat de jeugd met krijt op de muren krast: scheldwoorden, seksuele symbolen etc.'

'Kerkelijkheid'. 'Daar het werk van bovengenoemde Stichting (nl. R.K. Stichting Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg te Rotterdam, M.) zich in principe bezigt met van huis uit gedoopten, werd de situatie normaal geacht als aan drie verplichtingen voldaan was: 1. dominant zijn, 2. paschant zijn, 3. een r.k. huwelijk gesloten hebben. Als abnormaal (onmaatschappelijk, M.) werd de situatie geoordeeld waar, bij een meerderheid der gezinsleden, duidelijk a- of antigodsdiensdigheid werd geconstateerd, zich manifesterend in het niet voldoen aan de drie verplichtingen'. 'Seksuele moraliteit'. 'Hier werd alleen de uiterlijke houding van het gezin beoordeeld. Als roldiscrepancie werd aanvaard (dus als onmaatschappelijkheid, M.) a. concubinaat, b. buitenechtelijke verhoudingen, c. onwettige verhouding ouders-kinderen.'

We moeten tot de conclusie komen dat er in de opvattingen over onmaatschappelijkheid in werkelijkheid geen principieel verschil bestaat tussen Van Tienen en de andere door ons besproken onderzoekers. Al deze schoonklinkende theorieën kunnen niet verdoezelen, dat het vraagstuk van onmaatschappelijkheid nog steeds bekeken wordt met de ogen van de gezeten burger die de maatschappij als zijn maatschappij ziet en zijn visie als de visie opvat. Voor zover er verschillen bestaan, is er - om de terminologie van Van Tienen te variëren - slechts sprake van *anders-burgerlijkheid*.

VIIa. Rapport onmaatschappelijke gezinnen

Bij besluit van 6 februari 1948 werd vanwege de Minister van Justitie een Commissie ingesteld, welke tot taak kreeg het ontwerpen van een wetsvoorstel om de mogelijkheid te openen, in het bijzonder met het oog op de preventieve bestrijding van de criminaliteit, gezinnen onder toezicht te stellen, 'die zedelijk en maatschappelijk verworpen zijn en aangewezen zijn op Overheidssteun of op maatschappelijk ontoelaatbare bronnen van inkomsten'. Voorzitter van de Commissie werd Mr. P. Eijssen, raadsadviseur in algemene dienst bij het Ministerie van Justitie. In deze Commissie was opgenomen de commissie-Querido-Ariëns, die zich vanwege de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid met het vraagstuk van de onmaatschappelijken had bezig gehouden en tot de conclusie was gekomen dat een wettelijke regeling tot stand zou moeten komen om het onmaatschappelijke gezin via ondertoezichtstelling en kampopvoeding te kunnen heropvoeden. Het gecommuniceerde wetsontwerp door de Commissie samengesteld is vervat in het *Rapport Onmaatschappelijke Gezinnen*.¹

In het kader van de opdracht was de Commissie gehouden een bepaald aspect van de onmaatschappelijkheid en niet alle onmaatschappelijkheid te belichten, met name de gezinsonmaatschappelijkheid. Dat wil zeggen, de commissie behandelde in het door haar opgestelde wetsontwerp niet in de eerste plaats het verschijnsel als zodanig van de gezinsonmaatschappelijkheid. Dit zou te algemeen zijn voor een beoordeling door de rechter die slechts op, min of meer nauwkeurig omschreven, concrete richtlijnen zal kunnen beoordelen of hij een gezin al dan niet onmaatschappelijk moet verklaren. In het wetsontwerp werden een aantal criteria vermeld op grond waarvan men een bepaald gezin 'verworpen' d.w.z. 'onmaatschappelijk' zou kunnen achten.

In een rapport dat door Querido, Diemers en Ariëns werd opgesteld en dat aan de ministeriële opdracht was voorafgegaan is reeds gepleit voor gezinsbehandeling ter bestrijding van de onmaatschappelijkheid.²

GEZINSOPVOEDING. Sociologisch lijkt het ons in bepaalde omstandigheden een aanvaardbare mogelijkheid om het groepsleven, in de vorm van het gezin, dat nu eens meer dan minder hecht zal zijn, te hanteren met de bedoeling de leden ervan, die storingen vertonen in hun maatschappelijk gedrag, tot saamhorigheidsgevoel op te voeden. Dit zal vooral het geval kunnen zijn bij mensen met beperkte vermogens, bijvoorbeeld debielen, die in hun naaste, vertrouwde levensmilieu, het gezin, in bepaalde omstandigheden, eerder dan elders steun en veiligheid zouden kunnen vinden.

Sociologisch niet verantwoord is het als men het gezin als opvoedingsinstituut en levensmilieu min of meer autonoom, sociaal zelfgenoegzaam verklaart en de relaties gezin-maatschappij, individu-maatschappij, waar dit wel mogelijk zou zijn, niet in de heropvoeding betreft. Met het veranderen van de maatschappij immers veranderen gezin en individu, en ook de sociale relaties in het gezin. Ds. Eizenga legt in zijn definitie zelfs de nadruk op deze drievoudige relatie: individu-gezin-gemeenschap:

'...wanneer binnen het gezinsverband dusdanige ontwrichtende factoren werkzaam zijn, dat de organische binding tussen de delen dreigt verloren te gaan en waarbij tegelijkertijd de organische bindingen met de gemeenschap dreigen te worden verbroken'.³

Dat deze definitie o.i. toch niet voldoet heeft een andere reden. De in deze definitie genoemde 'bindingen' zijn sociaal-historische fenomenen, ze zijn aan veranderingen onderhevig, zowel wat aard als intensiteit aangaat. Ze maken een ontwikkeling door. Niet elk verloren gaan of verbroken raken van bindingen behoeft maatschappelijk ongunstig te zijn. Er is een voortdurend verdwijnen en nieuw vormen van relaties. In de definitie van Eizenga wordt dit proces niet aangegeven. Men mist eveneens een richtlijn voor het beoordelen of, en onder welke omstandigheden afbraak en opbouw van relaties, al dan niet gunstig is. Het gevaar is zelfs niet denkbeeldig dat men op grond van zo een definitie de bestaande bindingen als maatstaf gaat hanteren. De definitie beantwoordt niet aan het dynamisch karakter van de maatschappij.

Terugkomende op de mogelijke betekenis van het gezin als opvoedingsinstituut herhalen wij onze mening dat er rekening mee gehouden moet worden dat het gezin niet het enige opvoedingsinstituut is, noch voor de opgroeiende kinderen, noch voor de volwassenen. Op grond van onze waarnemingen hebben wij echter de overtuiging gekregen

dat voor bepaalde gezinnen, in bepaalde omstandigheden en in bepaalde opzichten opvoeding tot andere gezinsverhoudingen een gunstige uitwerking zal kunnen opleveren zowel voor het betrokken gezin als voor de maatschappij. Wij achten het een verdienste die o.i. moeilijk overschat kan worden, van de achtereenvolgende commissies-Querido, -Ariëns, -Eijssens, dat zij de mogelijkheid van een heropvoeding via een verbetering in de gezinsverhoudingen ter bestrijding van onmaatschappelijkheid hebben aangetoond en nader uitgewerkt. In dit opzicht beschouwen wij de rapporten door deze commissie samengesteld als historische documenten. We laten hier de motivering volgen die in het rapport gegeven wordt om het gezin in zijn geheel te behandelen:

'Zij, die het onmaatschappelijk gezin door en door kennen, weten, dat incidentele maatregelen onmogelijk resultaat kunnen hebben; vele bemoeienissen zijn onderling met elkaar in tegenspraak; door goed bedoelde weldadigheid wordt de a-socialiteit dikwijls nog versterkt, door het onsystematische van de hulpverlening van verschillende instellingen brak de een af, wat de ander opbouwde, zodat de labiliteit van het gezin toenam. Geen poging werd gedaan om tot de oorzaken der onmaatschappelijkheid door te dringen.

En werd dit ook soms, door beter inzicht gedreven, wel gedaan, dan bleek veelal iedere paedagogische maatregel onmogelijk, daar het noodzakelijk gezag dat iedere educatie, maar zeker die in een onmaatschappelijk gezin, moet steunen, ontbrak.

Echter heeft men in machteloze teleurstelling de oplossing wel eens willen zoeken in een radicale oplossing van het gezin, men vergete niet, dat op deze weg nooit een bevredigend antwoord op dit vraagstuk kan gevonden worden. De dokter, die zijn patiënt doodt, heeft hem niet genezen; wanneer wij vernietigen, wat wij herstellen moeten, zijn wij geen goede artsen.

Het gezin is ziek; het moet niet uit elkaar gescheurd, maar genezen worden' (p. 26-27).

Het wetsontwerp 'Ondertoezichtstelling van gezinnen' dat in het 'Rapport Onmaatschappelijke gezinnen' wordt gegeven met de daarbij behorende toelichtingen neemt als uitgangspunt: de *functie*, die het gezin heeft of die men daaraan toekent in onze samenleving. Dit blijkt o.a. uit de juridische omschrijving van het 'verworden gezin':

'Een gezin kan door de arrondissements-rechtbank onder toezicht gesteld worden indien:

1. het gezin maatschappelijk verworden is;
2. uitzicht op opheffing van deze toestand zonder overheidsingrijpen ontbreekt, en
3. de maatschappelijke verwording zich manifesteert doordat het gezin:
 - a. in zijn dagelijks bestaan in belangrijke mate teert op maatschappelijk ontoelaatbare bronnen van inkomsten, of
 - b. in zijn dagelijks bestaan zijn plicht verzaakt om de eigen vermogens voor zijn onderhoud naar behoren te benutten en diensgevolge in belangrijke mate teert op materiële hulp van de Overheid of van kerkelijke organisaties, of
 - c. door herhaalde strafbare gedragingen van een of meer van zijn leden, door grove verwaarlozing van de plicht van een of beide ouders tot verzorging en opvoeding van hun minderjarige kinderen of door vervuiling gevaar oplevert voor de gemeenschap'.⁴

Dit wetsartikel legt - naar onze mening terecht - vast, dat men het recht om eventueel in te grijpen alleen ontleent aan een schade, een gevaar dat een gezin oplevert voor de gemeenschap. De gemeenschap die zich bedreigd weet, die schade of gevaar loopt door handelingen van een of meer van haar leden kan zich, onder bepaalde omstandigheden, uit zelfbehoud teweer stellen. Dit verweer zal, wil het doelmatig zijn, niet alleen de maatschappij beschermen tegen maatschappelijk gevaarlijke individuen of groepen, het zal tevens de voorwaarden helpen opheffen die maatschappelijk ongunstig gedrag stimuleren of mogelijk maken.

Het zelfbehoud van de maatschappij, waaronder te verstaan is, het behoud van haar ontplooiingsmogelijkheden, ten behoeve van de individuele ontplooiingsmogelijkheden, kan het enige aanvaardbare motief zijn om in te grijpen in het individuele levensgedrag. Dit ingrijpen dat gemotiveerd wordt uitsluitend met de verdediging van de individu tegen zichzelf, zoals Litjens doet, kan aangezien worden voor bemoeizucht of baatzucht. Het zal dit ook kunnen zijn, en daardoor reeds het psychologisch gunstige effect kunnen missen.⁵

We hebben er reeds op gewezen, dat in het Wetsontwerp slechts sprake is van onmaatschappelijkheid in beperkte omvang. Niet alle vormen van onmaatschappelijkheid worden daaronder begrepen. Daar buiten blijven: individuele onmaatschappelijkheid en onmaatschappelijkheid in verschillende vormen van groepsverband. Met

name genoemd wordt daarin: de gezinsonmaatschappelijkheid en wel zoals deze zich manifesteert in een aantal nader aangegeven facetten.

Hoewel men uiteraard tegen iedere beperking bezwaren kan hebben, is een deelbehandeling van de *onmaatschappelijkheid* als *verschijnsel* op praktische gronden te verdedigen. Niet aanvaardbaar achten wij het als men een deel van het totaal aantal *gezinnen*, van de *categorie* dus, op grond van sociaal-economische eigenschappen buiten de definitie laat vallen en aan een beoordeling door de rechter onttrekt. De definitie is nl. zodanig geformuleerd, dat ze – overeenkomstig de opdracht van de Minister van Justitie – betrekking heeft op de sociaal-economisch zwakkeren. Dit is, ook op praktische gronden, niet te verdedigen, omdat er sprake is van discriminatie van een bevolkingsgroep ten opzichte van andere groepen en wel van de sociaal-economisch zwaksten. Dit wettigt de conclusie, dat de rapporteurs, evenals Litjens sociaal-economische zwakte als aanwijzing voor onmaatschappelijkheid beschouwen.⁶ Dat men in het 'Wetsontwerp' deze speciale groep onmaatschappelijke gezinnen inderdaad bedoelt blijkt al uit de formuleringen waarin gesproken wordt van overheidssteun, hulp van kerkelijke en andere organisaties.

ALGEMENE KARAKTERISTIEK. Ook de 'Algemene Karakteristiek van het onmaatschappelijk gezin', als Bijlage van de Memorie van Toelichting aan het Wetsontwerp, wijst er op dat men *in het algemeen* sprekend toch het gezin in de sociaal-economisch zwakke laag van de bevolking voor ogen heeft. We zullen, om dit aan te tonen, hieruit de beschrijving weergeven die in enkele jaren min of meer klassiek is geworden:

'Wat ook het meest op de voorgrond tredend maatschappelijk vraagstuk is, het onmaatschappelijke gezin drukt het uit in zijn scherpste vorm; in tijden van overvloed zijn de onmaatschappelijken de parasieten en de bedrivers van de kleine misdaad; als er een tekort aan werk is, zijn zij het eerst en het langst werkloos; is er een huizentekort – zij zijn zeker zonder dak; ontbreekt het aan voedsel, dan zijn zij het hongrigst; is er distributie, dan zijn zij de soldaten van de zwarte handel.

Voor maatschappelijke bijstand en hulp zijn deze gezinnen een zinkput; geldelijke steun wordt als van zelfsprekend aanvaard en roekeloos uitgegeven; kleding, dekens, bonnen, worden verkocht, iedere belofte wordt gebroken, leiding wordt opgewekt losgelaten,

wanneer er geen materieel voordeel mede verbonden schijnt te zijn.

Het beeld dat het onmaatschappelijke gezin oplevert is in alle gevallen hetzelfde, huisraad ontbreekt of is kapot, de slaapgelegenheid hoogst onvoldoende, de dekking bestaat uit lomp. Pannen en borden zijn er slechts weinige, gebroken en vuil, elk levend wezen dat zorg vereist: bloemen, planten en huisdier, ontbreekt of verkeert in het laatste stadium van verwaarlozing. Er zijn geen boeken, geen klok of kalender, of andere dingen van regel en orde. Naaigerei, pen en papier, ontbreken.

Er zijn geen vaste plaatsen om iets op te bergen, alle bezittingen zijn spoedig bedorven of verdwenen, daar niets verzorgd wordt.

Er wordt geen poging gedaan, te sparen of vooruit te denken. Er wordt geen poging gedaan, de kinderen op te voeden.

De kinderen hebben geen manieren, geen enkel idee van hygiëne of zindelijkheid wordt hun bijgebracht, er is geen geregeld schoolbezoek, over voortgezet onderwijs wordt niet gedacht. Er bestaat geen neiging, om iets gezamenlijk te doen, er wordt geen poging gedaan elkaar te helpen bij huiselijke taken, of om samen een spel te doen. Niets gebeurt op gezette tijden: opstaan, eten, naar bed gaan, geschiedt individueel, naar het ieder invalt' (p. 26).⁷

EEN VERGETEN 'BIJLAGE'. Men krijgt in het citaat een meesterlijke karakteristiek van gezinnen die men in de 'onderste lagen' van de bevolking *kan* aantreffen en die de maatschappij voortdurend voor nieuwe problemen plaatsen. Maar we vragen ons af, of dit inderdaad de 'algemene karakteristiek van het onmaatschappelijke gezin' is.

Als antwoord op deze vraag zouden we aan de Memorie van Toelichting een tweede 'Bijlage' willen toevoegen met de volgende 'karakteristiek':

'Is er een huizentekort, zij beschikken over overvloedige woonruimte om het gezin te huisvesten en verrichten allerlei manipulaties om overtollige ruimte aan het algemeen belang te onttrekken, ontbreekt het aan voedsel, zij beschikken over voorraden en behoeven zich niets te ontzeggen; is er distributie, zij zijn de officieren van de zwarte handel.

In het gezin gaan man en vrouw hun eigen weg en laten de opvoeding en de verzorging van huis en gezin over aan betaalde krachten, zonder hier controle op te houden en zonder er aandacht aan te besteden of de kinderen aan liefde tekort komen. De kinderen

worden overladen met alles wat te koop is. Ook wanneer de kinderen geen aanleg voor studie hebben, besteedt men veel geld om ze te laten doorleren. Zonder aanleg, zonder belangstelling voor hun taak of voor de belangen van hun ondergeschikten of van anderen die van hen afhankelijk zijn, tegenover wie zij hardvochtig en willekeurig optreden.

Dank zij de relaties van vader of van vrienden, komen deze kinderen op leidinggevende plaatsen op kantoren, of in het bedrijf. In de opgroeiende leeftijd beschikken ze ongecontroleerd over geld en vrijheid, als de volwassenen. Ze leren niet de waarde kennen van dit geld en van hun vrijheid. Zij raken jong blasé. Ze leren geen ontberingen kennen, geen moeilijkheden overwinnen, geen eerbied hebben voor werken, noch de noodzaak kennen om zelf te werken. Zij leven van het werk van anderen. Zij leren dat met geld, zo niet alles dan toch veel te koop is, dat het tot stand komen van de koop vaak afhangt van de hoeveelheid geld, die zij aanbieden.

Zij leiden een luxe leventje en de belangen van de gemeenschap interesseren hen slechts voor zover het hun persoonlijk aangaat. De gezinsverhoudingen zijn zonder affect evenals de verhouding tot anderen. Zij hebben materiële op de eigen individu gerichte, geen ideële, algemeen menselijke belangstelling. Ze zijn onverschillig voor de levensomstandigheden van de sociaal en economisch zwakke lagen in de bevolking, die zij als een minderwaardige mensensoort beschouwen. Het aanbrenge van maatschappelijke verbeteringen voor deze categorie draagt hun goedkeuring niet weg. Ze zijn voor de onbepaalde ontplooiing van hun eigen persoon en eigen coterie, maar niet voor een levensontplooiing van anderen. Ze zijn de verklaarde tegenstanders van de maatschappelijke ontwikkeling.

We hebben hier de karakteristiek van een gezin, dat eveneens kan worden waargenomen en dat op essentiële punten overeenkomst heeft met het vorige als onmaatschappelijk getypeerde gezin. Het brengt schade toe aan de maatschappij, maar vanwege zijn eigen financiële mogelijkheden – wellicht juist een gevolg van zijn onmaatschappelijk gedrag – zal dit type gezin geen beroep behoeven te doen op steun van Overheidswege, e.d. Wij achten het onmaatschappelijke gezin noch met de ene noch met de andere karakteristiek op de juiste wijze getekend. Zuithoff (psychiatrisch adviseur van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, in het bijzonder ten aanzien van onmaatschappelijke gezinnen en tevens van het Ministerie van Justitie voor de Rijks

Opvoedingsinrichtingen) erkent in zijn bespreking van het 'Wetsontwerp Ondertoezichtstelling van gezinnen' dat naast de daarin beschreven gezinnen er nog talrijke andere typen bestaan, die min of meer ernstige aanpassingsstoornissen geven. 'Deze onaangepaste gezinstypen kunnen zich in alle sociale lagen manifesteren'. 'Ze zijn echter blijkbaar in onze huidige maatschappelijke constellatie nog wel sociaal tolerabel en niet zo in het oog vallend'.⁸ Ze vallen dan niet op voor degene die zich laat afleiden door de beschavingsmanieren, die zij hebben aangeleerd in taal, spraak, kleding.

Het is niet toevallig dat bijvoorbeeld Litjens met zoveel anderen meent dat iemand, naar mate hij hoger staat in de 'sociale hiërarchie' en beter gehuisvest is, ook maatschappelijk in waarde toeneemt. In onze samenleving is men doorgaans zo ingesteld dat men ontzag heeft voor de eigenaar van een luxueuze auto, zonder dat men de herkomst er van weet of het nut er van kent voor deze persoon, maar minder achtung om niet te zeggen minachting voelt voor bijvoorbeeld de arbeider in zijn werkkleding. Zo worden de economisch machtige onmaatschappelijken niet alleen in de maatschappij getolereerd, ze ontmoeten er achtung en dienstbetoon. Maar daarmee zijn ze nog niet maatschappelijk tolerabel. Zuithoff gaat in zijn sociologische visie uit van een niet omschreven, een niet bekende en ook niet verantwoorde maatstaf, volgens welke deze 'onaangepaste gezinstypen' tolerabel zouden zijn. Een andere en o.i. meer verantwoorde mening op dit punt wordt door de reeds genoemde Ds. Eizenga, lid van de commissie 'Ondertoezichtstelling van gezinnen', gegeven:

'Wij zijn gewend bij onmaatschappelijke gezinnen aan een bepaalde laag der maatschappij, en wel aan de onderste, te denken. De maatschappelijke verwording wordt inderdaad hier ook het meest zichtbaar. Deze maatschappelijke kant van het vraagstuk kan nl. in de bovenste laag zeer goed worden gecamoufleerd. Van de geestelijk-zedelijke ontwrichting hebben aldaar alleen de insiders weet'.⁹

Het type gezin uit de economisch sterke lagen van de bevolking roept de hulp van de overheid niet in. Dit kan zijn feilen op sociaal, moreel, hygiënisch gebied al te vaak camoufleren. Deze gezinnen zijn daardoor moeilijk grijpbaar. Zij bieden minder houvast omdat hun onmaatschappelijkheid, van hoe ernstige aard deze ook mag zijn, zich niet manifesteert in economische hulpbehoevendheid. Wanneer men als criterium voor onmaatschappelijkheid aanneemt het op onverantwoorde wijze inroepen van financiële of materiële hulp, dan vallen

ongetwijfeld de economisch sterkeren niet op. Zij behoeven deze aanspraken niet te laten gelden. Het feit echter dat de economisch zwakken het meest zichtbaar, het gemakkelijkst grijpbaar zijn, mag zeer zeker voor de wetgever geen aanleiding worden om de sterkeren van hun sterke economische positie te laten profiteren en deze – in geval van onmaatschappelijkheid – niet volgens dezelfde rechtsprincipes te beoordelen als de economisch zwaksten.

In het onderhavige wetsontwerp is de beoordeling of een gezin, dat maatschappelijk verworpen is, al dan niet onder toezicht gesteld zal worden, afhankelijk van de omstandigheid of het gezin al dan niet economisch aangewezen is op overheidssteun e.d. Een ongelijke behandeling in dit opzicht van economisch 'onafhankelijke' en economisch 'afhankelijke' onmaatschappelijke gezinnen achten wij juridisch en maatschappelijk onaanvaardbaar.

Afgezien nog van de vraag of het juist kan zijn, dat de Overheid in bepaalde gevallen bevoegd wordt verklaard een gezinsopvoeding te geven, waarbij dus levensovertuiging en levensbeschouwing in het geding komen, achten wij het wetsontwerp in zijn huidige vorm reeds vanwege de daarin vervatte discriminatie, niet in overeenstemming met het beginsel, dat iedere burger voor de wet gelijk is.

Nadat onze studie persklaar was en onze beschouwingen over het wetsontwerp-Eijssen in bovenstaande formuleringen reeds neergelegd waren, verscheen een rapport 'Probleemgezinnen' waarbij de criteria uit het wetsontwerp-Eijssen als uitgangspunt hadden gediend voor een onderzoek naar onmaatschappelijkheid. We worden hiermee in de gelegenheid gesteld te onderzoeken wat een en ander in een concrete onderzoeksituatie kan betekenen. Het betreffende onderzoek werd door Haverda in de provincie Utrecht verricht in opdracht van de Stichting voor Maatschappelijk Werk¹⁰ aldaar.

Als 'symptomen van maatschappelijke onaangepastheid'¹¹ werden in dit onderzoek beschouwd:

1. verwaarlozing van de huishouding;
2. materiële en pedagogische verwaarlozing van de kinderen;
3. destructieve consumptie;
4. slechte bewoning;
5. arbeidslabiliteit (= het niet of ongeregeld werken zonder dat dit toe te schrijven is aan economische oorzaken, ziekte, lichamelijke en verstandelijke gebreken en leeftijd);
6. kriminaliteit;

7. drankmisbruik;
 8. seksueel wangedrag (zowel strafbaar als niet strafbaar); uitoefenen van beroepen of activiteiten, die hetzij strafbaar dan wel naar de gangbare moraal ontoelaatbaar worden geacht (prostitutie, bedelarij);
 9. diverse vormen van ergerlijk wangedrag;
 10. overmatig schoolverzuim door de kinderen;
 11. politiek extremisme en/of politieke kriminaliteit.
- Als 'aanvullende indicaties van onaangepastheid' werden beschouwd:
12. het wonen in achterbuurten;
 13. afwijzende houding van de buurt ten opzichte van het gezin;
 14. onder toezichtstelling en maatregelen van kinderbescherming;
 15. het wonen in een heropvoedingscomplex;
 16. onwettige geboorten;
 17. echtscheidingen en verlatingen (maar dan alleen in verband met acute symptomen) (p. 22).

In deze opsomming treffen we ook een aantal gegevens aan die, mits nauwkeurig omschreven, als aanwijzing voor het optreden van onmaatschappelijkheid gebruikt kunnen worden. Zo is de maatschappelijke schadelijkheid van alcoholisme wetenschappelijk eventueel aantoonbaar. Uit andere gegevens uit de reeks blijkt echter, dat ook voor deze onderzoeker bij zijn interpretatie van het Wetsontwerp de conformistische aanpassingstheorie het beeld van onmaatschappelijkheid bepaalt. Men leze hiertoe slechts punt 13, waaruit blijkt dat de afwijzende houding van de buurt – welke houding toch een gevolg kan zijn van onverdraagzaamheid van de buurt – als een indicatie voor onmaatschappelijkheid benut wordt met betrekking tot het daar verblijvende niet geaccepteerde gezin. Wat zegt ons voorts het wonen in 'achterbuurten'? (punt 12). In Haverda's rapport is niet voldoende aangegeven wat daar 'achterbuurt' heet. Gezien het feit dat al sinds oudsher een nijpend tekort bestaat aan goede en goedkope arbeiderswoningen en de overheid er ongaarne toe overgaat woningen onbewoonbaar te verklaren en krotten op te ruimen,¹² spreekt het wonen in 'achterbuurten', wanneer dit op de onhygiënische huisvesting slaat, eerder ten nadele van allerlei instanties dan ten nadele van de bewoners.

Typerend voor de beschouwingswijze van de onderzoeker is het vermelden van 'politiek extremisme' als verschijningsvorm van de onaangepastheid (punt 11). Het is niet duidelijk wat hieronder precies is te verstaan. Laat men echter wel bedenken dat de voorstanders van

het behoud van de bestaande maatschappelijke orde niet minder extremistisch geacht moeten worden dan hun tegenstanders. Wanneer Max Weber schrijft:

'Die 'mittlere Linie' ist um kein Haarbret mehr wissenschaftliche Wahrheit als die extremsten Parteideale von rechts oder links' (curs. W.),¹³

dan zijn we het met hem in zoverre eens dat hierover *bij voorbaat* geen oordeel is te geven. In tegenstelling tot Weber achten wij het in principe mogelijk na onderzoek tot een oordeel te komen. Iedereen kan met even veel of met even weinig recht de politieke opvatting van de ander 'extremistisch' noemen. Wanneer die term gehanteerd wordt bij een wetenschappelijk onderzoek naar onmaatschappelijkheid, dan dient men te weten waarom men behalve op grond van persoonlijke overwegingen de opvattingen die men extremistisch noemt sociaal-inferieur, onmaatschappelijk acht. Men kan de Commissie-Eijssen niet direct verantwoordelijk stellen voor de interpretatie die deze of gene onderzoeker of beleidsinstantie aan het wetsontwerp zal geven. Het is echter bedenkelijk dat het, al naar gelang van de levensbeschouwing, geïnterpreteerd kan worden.

VIIb. Sociale integratie probleemgezinnen

Bij het ter perse gaan van onze studie over 'sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid' verscheen het rapport 'Sociale integratie probleemgezinnen',¹ dat we vanwege zijn belangrijkheid alsnog in onze beschouwingen menen te moeten betrekken. Belangrijk achten wij dit rapport al om het feit, dat het werd uitgebracht door de 'Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid', ingesteld door de Minister van Maatschappelijk werk,² belangrijk ook en vooral omdat het rapport een omvattend en uitgewerkt plan inhoudt ten behoeve van overheid en particuliere instanties voor '*onmaatschappelijkheidsbestrijding*' in Nederland, waarin allerlei elementen uit de door ons besproken theorieën van Litjens, Haverda, Van Tienen en uit het wetsontwerp-Eijssen verwerkt zijn.³ Het omvat o.a. adviezen omtrent de *organisatie* van het werk en de samenwerking van 'gemeentelijke overheid' en het 'kerkelijk-particulier initiatief', de *methodiek* van het werk, en de *opleiding* van de nodig geachte beroepskrachten en vrijwilligers (p. 15).

De Adviescommissie is bij het opstellen van een werkplan tot verstrekkende conclusies gekomen. Zo is zij o.m. van mening:

'dat de maatschappij – om aan de plicht het sociaal-integratie behoevende gezin te hulp te komen adekwaat te kunnen voldoen – het niet zonder wettelijke maatregelen kan stellen' (p. 207).

De Commissie onderscheidt drie groepen mogelijkheden, die men onder de wettelijke maatregelen kan samenvatten:

1. onder toezichtstellen van gezinnen zonder verplaatsing;
2. verplaatsing van gezinnen naar elders;
3. verplaatsing van (nog) niet-kurabele gezinnen naar een 'verzorgingsoord' (p. 207).

Dit zijn dus vergaande ingrepen in het persoonlijke leven van de als onmaatschappelijk aangemerkte gezinnen die de commissie ter wettelijke regeling voorstelt. De inhoud die men het begrip onmaatschappelijkheid geeft wordt hierdoor van een uitzonderlijke betekenis. Wat is nu met zekerheid bekend omtrent de aard en de schadelijkheid van onmaatschappelijkheid, wat omtrent de vereiste methodieken en organisatievormen? Hierover geeft het rapport de volgende informatie:

'Het verschijnsel 'onmaatschappelijkheid' is wetenschappelijk *onvoldoende onderzocht*. Wel kan aangenomen worden, dat men met een complex van verschijnselen te doen heeft waarbij overigens gelijke symptomen zeer verschillende oorzaken kunnen hebben'.

'Een wetenschappelijk bepaald begrip 'onmaatschappelijkheid' is dan ook momenteel niet voorhanden. Ondanks dit feit is geprobeerd een 'operationele' definitie te vinden, d.w.z. een definitie, die uitgangspunt kan zijn en voor de research en voor de dagelijkse praktijk' (p. 45-46, curs. M.).

Men bevestigt dus in feite onze voorafgaande kritiek op de gedane onderzoeken. Maar dan dringen zich enkele vragen aan ons op: Waarop steunt een 'operationele' definitie indien niet op wetenschappelijk onderzoek? Zo een definitie steunt op min of meer willekeurige, min of meer subjectief bepaalde overtuigingen, op min of meer vage, meer of minder gangbare opvattingen. Welke geldigheid kan zo een definitie hebben voor de 'research' en voor de 'praktijk'? Dat is allerm minst duidelijk. Welke consequenties mag men aan de definitie verbinden? Voorlopig geen andere dan strikt persoonlijke. Over de 'principiële achtergronden' van de normen vernemen wij:

'De ethiek als 'filosofie van het menselijk gedrag' geeft de weg aan waarlangs dit gedrag op het dubbele welzijn van persoon en gemeenschap gericht wordt. Zij levert ook de normen hiervoor' (p. 58). Deze toelichting veroorzaakt slechts een verplaatsing van het probleem. Wie of wat stelt deze 'ethiek' voor, dat zij voor ons de arbitrerende autoriteit zou kunnen zijn? Zoals er aan elkaar tegengestelde maatschappelijke belangen zijn, zo ontwikkelen er zich met elkaar strijdige filosofieën. Welke filosofie zal 'norm'-gevend zijn? En voor wie?

Tot zover voorlopig wat de definitie van 'onmaatschappelijkheid' betreft. Het rapport spreekt zich ook uit over de te hanteren methodiek en over de organisatie:

'Zich bewust van het feit, dat de huidige stand van wetenschap en ervaring het doen van *absolute uitspraken* in deze moeilijke problematiek *noch op methodisch, noch op organisatorisch gebied rechtvaardigen*, heeft de commissie zich daarvan doelbewust onthouden' (p. 23, curs. M.).

De problematiek is moeilijk, wetenschap en ervaring zijn niet voldoende ontwikkeld tot het doen van absolute uitspraken betreffende methodieken en organisatievormen. Zelfs is een wetenschappelijk bepaald begrip omtrent het verschijnsel van onmaatschappelijkheid niet voor-

handen. Maar dan vraagt men zich niet zonder ongerustheid af: Welke waarde hebben onder deze omstandigheden de in het Rapport uitgebrachte adviezen? Waarop steunen deze eigenlijk? Op de persoonlijke overwegingen van de leden van de commissie? Hebben deze meer betekenis dan de mening van welke andere particulier ook die tegenovergestelde opvattingen huldigt? Wanneer de commissie - blijkens het 'Persbericht' dat door de afdeling Voorlichting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk is verstrekt - de voorlichting over het vraagstuk van probleemgezinnen als 'een extra moeilijk punt' ziet 'omdat de reactie van het lezende publiek hierop dikwijls affectief en zelfs agressief is', dan wil men toch ook de motieven kennen, op grond waarvan een deel van de bevolking blijkbaar de voorgestelde onmaatschappelijkheidsbestrijding nadrukkelijk van de hand wijst en weten waarom de commissie zich niet bij deze afwijzing heeft aangesloten. Het is om die reden in hoge mate te betreuren dat in het Rapport niet een minderheidsnota is opgenomen (zie p. 23, 164). Men vergete niet, dat het er om gaat dat een deel van de bevolking het recht neemt een ander deel van de bevolking als 'onmaatschappelijk' te diskwalificeren teneinde het 'op te heffen' (p. 15) met wettelijke maatregelen. Het wil ons voorkomen dat het - bij zoveel onzekerheden en onwetendheden - toch wel voorbarig genoemd moet worden om met een rapport van zo wijde strekking voor het voetlicht te komen. Dit optreden van de commissie getuigt ook niet van praktische zin. Stel nu dat de 'operationele' definitie na voldoende onderzoek ondeugdelijk zal blijken - en dit behoort tot de mogelijkheden - dan is er grote verwarring gesticht, dan zal veel werk ongedaan en overgedaan moeten worden! Waarom zo een haast met die 'onmaatschappelijkheidsbestrijding'?

In het Rapport wordt een berekening overgenomen welke door de sociaal-psychiater D. Zuithoff werd gemaakt van het schadebedrag dat de onmaatschappelijkheid jaarlijks in Nederland met zich zou brengen. Het totaalbedrag per jaar waartoe Zuithoff is gekomen: f 242.800.000⁴ is inderdaad imponerend. We mogen ons echter niet door het pure getal van de wijs laten brengen. We kunnen de waarde ervan eerst beoordelen als we het in zijn verhouding kennen en wel in verhouding tot de schade die in allerlei andere kringen van de bevolking aan 'destructieve consumptie', 'extra slijtage woningen', 'werkschuwheid', 'uitkeringen', 'gezondheid', 'regressieve educatieve zorg' e.d. aan de gemeenschap wordt toegebracht. Misschien zou dan blijken dat men,

de onmaatschappelijkheid in de 'onderlaag' ter hand nemend en de onmaatschappelijkheid in de 'hogere regionen' buiten beschouwing latend, 'de mug uitzijgt en den kemel doorzwelgt'. Maar gesteld nu dat de gezinnen die men tot dusver als onmaatschappelijk heeft aangewezen, dit predicaat niet verdienen? De onderzoekingen die al gedaan zijn bieden ons, zoals we gezien hebben, geen waarborg voor een objectieve beoordeling. Welke schade brengt men in dat geval toe aan de betrokkenen door discriminatie en aantasting van de persoonlijke vrijheid?

We zullen in het onderstaande de hoofdgedachten volgen, waarop het Rapport in zijn geheel steunt:

'De mensen zijn zo, dat ze allemaal wel eens tegen de goede orde ingaan of te kort schieten. Sommig verzet tegen de bestaande orde kan zelfs vruchtbaar en belangrijk zijn, vernieuwing en vooruitgang brengen. De onaangepastheid van kunstenaars, denkers, uitvinders kan voor de gehele samenleving wezenlijk belangrijk zijn. Het afwijkende en bevreemdende gedrag van helden en heiligen, waarmee de gemiddelde man niet goed raad weet, kan wakker maken en inspireren'.

'De maatschappij – als geheel en in zijn delen – heeft echter een grote onderstroom nodig van samenwerking en samenspel, een dragende geordendheid waarin de storingen gering en geleidelijk zijn. In feite blijkt de samenleving niet geheel aan deze norm of wens te voldoen. Er zijn personen, gezinnen, bevolkingsgroepen, die men o.a. in de onderlaag van de maatschappij vindt, waar de afwijkingen van de spelregels⁶ blijkbaar veelvuldiger, storender, dieper geworteld en manifester zijn. Dit deel van de bevolking is zo markant, dat men het is gaan aanduiden met de termen 'onmaatschappelijk' en 'a-sociaal'.

'...als men reageert is het ook bijna uitsluitend op dit als groepsverschijnsel voorkomend euvel in een *bepaalde bevolkingslaag*: een dikwijls nog ernstiger maar op zich zelf staand geval in de maatschappelijk 'hogere' regionen vormt geen aangrijpingspunt voor toch altijd min of meer collectieve maatregelen voor een *beleid*. Immers, pas bij het voorkomen van afwijkingen van de maatschappelijke normen in een bepaalde verdichting, bij een grotere groep dus, vrezen wij dat hier een ander en tegenstrijdig samenlevingspatroon gaat groeien, dat de gangbare normen zal verdringen en op den duur (in de opeenvolging van generaties) en in de ruimte van zich steeds

uitbreidende opeenhopeningen van deze gezinnen. Het is op het vraagstuk van de sociale onaangepastheid der onderlaag dat dit rapport zich richt' (p. 27-28, curs. Rapp.).

Het is zeker jammer dat de rapporteurs niet hun bronnen noemen waaruit zou moeten blijken dat inderdaad de onmaatschappelijkheid 'veelvuldiger, storender, dieper geworteld en manifester' in de 'onderlaag' van onze samenleving voorkomt dan in de 'hogere regionen'. Ons zijn geen sociologische onderzoekingen bekend waarin inderdaad een andere dan de 'onderlaag' van de samenleving te dien aanzien werd bestudeerd.⁶ Men vergeet niet dat het steeds vertegenwoordigers van 'de hogere regionen' zijn die 'onmaatschappelijkheid' met wetenschappelijke technieken bestuderen. Staan zij voldoende vrij tegenover het onderwerp? Zijn ze objectief genoeg? Zijn ze door geboorte en opvoeding niet te zeer vertrouwd met het gedrag in eigen kring om het onmaatschappelijke erin te kunnen onderkennen? Zou men voorzichtigheidshalve niet ook een andere uitspraak uit Mattheus in gedachten moeten hebben, nl. van de splinter en de balk? In ieder geval wordt in de hier geciteerde uitspraken van de rapporteurs een duidelijke traditioneel-conformistische visie op de samenleving gegeven. Het is kennelijk ook hier de gezeten burger die zijn samenleving verdedigt en die 'vrees' (!) dat er een 'ander en tegenstrijdig samenlevingspatroon gaat groeien dat de gangbare normen zal verdringen'.

Als vanzelfsprekend verklaart men in het Rapport dat de 'onderlaag' van onze samenleving zich dient aan te passen aan de 'gangbare normen', aan de 'bestaande maatschappelijke orde'. Deze aperte uitspraken mogen nogmaals aantonen hoezeer onze uitvoerige kritiek op de 'aanpassingstheorieën', in het eerste Deel van deze studie, actueel is! En wanneer de rapporteurs van de Adviescommissie uitspreken:

'Het op gang komend sociaal onderzoek tenslotte verschaftte aan de planning op het gebied van de onmaatschappelijkheidsbestrijding de noodzakelijke wetenschappelijke basis' (p. 40), dan is onze hele studie: 'Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid' geschreven om de juistheid van deze uitspraak in twijfel te trekken.

Ook in dit Rapport ontbreekt de verzekering niet dat de samenleving aan veranderingen onderhevig is. Maar wie brengen volgens de rapporteurs deze veranderingen tot stand? Dat zijn de 'helden' en de 'heiligen'. In het Rapport heeft de 'heroworship' erkenning gevonden: men heeft de held en de schare. De held behoort niet tot de schare.

De schare kent geen heldendom. Het zijn de 'hogere regionen' die 'helden' en 'heiligen' voortbrengen. Het zijn de toonaangevende kringen, de 'hogere regionen' die hier bepalen wie 'held' en wie 'heilige' is. Het verschil tussen toonaangevend en heersend blijkt niet groot te zijn.

Nu worden er in het Rapport een aantal gedragingen genoemd die wellicht 'ieder weldenkend mens' geneigd is met de samenstellers min of meer als onmaatschappelijk te brandmerken:

'kwade trouw, onwelwillendheid, luiheid, onverschilligheid of minachting voor de gegeven samenleving en voor maatschappelijke plichten, niet betalen van schulden, verwaarlozing van opvoeding en verzorging, domheid en kortzichtigheid doen afbreuk aan de vlotte gang van zaken in de samenleving' (p. 27).

Wanneer men de elementen, waarmee deze opsomming is opgebouwd op hun eigen merites bestudeert, dan zal blijken dat een wonderlijk mengsel van gedragingen hier bijeen gebracht wordt om te illustreren wat onder onmaatschappelijke afwijkingen moet worden verstaan. De opsomming geeft ons minder informatie omtrent de onmaatschappelijke dan over de samenstellers van het Rapport, die de indruk wekken dat zij – om met Sillevius te spreken – 'in principe tevreden zijn met hun cultuur'. Hierbij komt nog dat wij er allerminst van overtuigd zijn, dat genoemde gedragingen of eigenschappen – zo deze al hanteerbare indicaties zouden zijn voor een bepaalde onmaatschappelijke instelling, wat wij betwijfelen – verhoudingsgewijs in groter omvang zouden voorkomen bij de 'onderlaag' dan in de 'hogere regionen'.

Het Rapport 'Sociale integratie probleemgezinnen' laat er geen twijfel over bestaan dat het vraagstuk van onmaatschappelijkheid *normatief* benaderd moet worden: (p. 48).

'Analyserend en denkend vanuit de sociale beleidssfeer moeten deze normatieve aspecten echter mede in het beeld betrokken worden' Maar dat betekent dat het in laatste instantie van de normatieve opvattingen van de machthebbers ter plaatse zal afhangen wat op een gegeven ogenblik als onmaatschappelijk beschouwd en behandeld zal worden. Dat kunnen Negers en Joden zijn, Jehova's getuigen en vrijdenkers, socialisten en communisten, werklozen en ongeschoolde handarbeiders, pacifisten en voorstanders van geboorteregeling, tenslotte allen die in houding, gedrag, levensovertuiging van de 'beleidsinstantie' verschillen. Wanneer men dit standpunt inneemt, kunnen de beleidsinstanties naar believen ingrijpen in het intieme en persoonlijke leven van al die categorieën van de bevolking die de overheids-

instanties om een of andere reden onwelgevallig zijn. Het is een standpunt dat tot rechteloosheid en tot onverdraagzaamheid moet leiden, omdat hierbij die delen van de bevolking die over de nodige macht beschikken de levensbeschouwing, de levenswijze van de rest van de bevolking niet tolereren. De 'onmaatschappelijkheidsbestrijding' in de vorm waarin die in het Rapport van de Adviescommissie wordt voorgesteld zal men eveneens kunnen hanteren om iedere vorm van sociale creativiteit, van sociaal protest de kop in te drukken. Sinds jaren is men al bezig, in de vele onderzoeken die ten dienste van de onmaatschappelijkheidsbestrijding worden verricht,⁸ ongodsdienstig gedrag en politiek 'extremisme', of wat men daaronder verstaat, als criteria van onmaatschappelijk gedrag en als aanleiding tot bemoeienis van overheids- en particulier-kerkelijke organisaties te beschouwen.⁹

Het Rapport geeft enkele voorbeelden van typische gezinnen die het als object voor onmaatschappelijkheidsbestrijding ziet, die voor de lezer echter voorbeelden kunnen zijn van de visie van de gezeten burgerij die hierin tot uitdrukking komt. Ter illustratie diene (p. 33):

'Het materieel opkomende gezin, waar het gestegen inkomen aanleiding geeft tot een uitbreiding van consumptieve bestedingen (twee bromfietsen, veel en duur eten, kostbare kleding, pick-up met wekelijkse aanvulling van platen en tevens tot een losgroeien van elkaar van de gezinsleden, die zich onafhankelijk gaan voelen. De kwantitatieve vooruitgang gaat gepaard met een kwalitatief verval. Er zijn geen bindende zorgen en belangen meer, geen bredere interesses. Bewuste sociaal-culturele begeleiding zou hier veel goed kunnen doen'. Eén bromfiets is blijkbaar tegenwoordig 'ingeburgerd', twee nog niet. Graag zouden we de samenstellers van het rapport begeleiden naar de villadorpen in ons land naar de somptueuze villa's en landhuizen met de kostbare inventaris, met de pronkerige auto's voor de tuinhedden, naar de luxe badplaatsen, naar de dure restaurants, naar de society-parties waar de luxueuze toiletten en kostbare sieraden gedragen worden. Van al deze verkwistingen wordt in het Rapport 'Sociale integratie probleemgezinnen' niet gerept. Maar men vergeet niet dat deze ergernis kunnen wekken bij de 'laag' die in het Rapport 'sociaal onaangepast' heet. En wij vragen ons af of 'bewuste sociaal-culturele begeleiding' in deze gevallen niet 'veel goed zou kunnen doen'.

'Wanneer het verschijnsel der onmaatschappelijkheid uitsluitend gedefinieerd wordt als een afwijkend, ander gedragspatroon van een subgroep in de samenleving ontbreekt het motief tot actie, tot

hulpverlening. Eerst door het oordeel over deze situatie – medisch-hygiënisch, sociaal-cultureel, ethisch-religieus gefundeerd – ontstaat het begrip ‘onmaatschappelijkheid’ als ‘nood’ in de samenleving (p. 49).

Men sticht verwarring door medisch-hygiënische en ethisch-religieuze visies, visies van principieel andere orde in één adem, als bij elkaar behorend, te noemen. Wanneer men bij het optreden van een verschijnsel op medisch-hygiënische gronden ingrijpt, dan gebeurt dit nadat de schadelijkheid wetenschappelijk is vastgesteld. Dwingend ingrijpen is slechts verantwoord als de schadelijkheid van een ziekteverschijnsel zich ook uitstrekt tot de omgeving van de betrokkene. Is dit niet het geval en heeft alleen de persoon in kwestie er onder te lijden, dan zal men slechts ingrijpen met de vrijwillige medewerking van deze persoon.

Een ethisch-religieuze waardering daarentegen is niet gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Een kardinaal punt in het Rapport is o.a. de telkens herhaalde suggestie dat inderdaad wetenschappelijk zou vaststaan dat afwijken van de ‘gangbare’ normen schade aan de maatschappij en aan het ‘persoonlijk geluk’ zou berokkenen, zoals dit het geval kan zijn bij het afwijken van medisch-hygiënische voorschriften. Terwijl de *richtlijnen*, die voor een medisch-hygiënische leefwijze telkens opnieuw door wetenschappelijk onderzoek verkregen worden, hebben de ethisch-religieuze ‘normen’ in het Rapport een duidelijk absoluut karakter:

‘De relativiteit der sociale normen erkennend... moet toch met nadruk gesteld worden, dat er tegelijkertijd grenzen blijven tussen het maatschappelijk tolerabele en niet tolerabele. Deze grenzen worden alleen verder teruggeschoven naar meer *boventijdelijke* en *bovenplaatselijke* normen... en niet ‘per definitie’ gelokaliseerd in bepaalde groepen (p. 58, cursief M.).

De bovengenoemde suggestie wordt ondersteund door de omstandigheid, dat sociaal-wetenschappelijk opgeleide onderzoekers hun aandeel hebben geleverd bij het opstellen van rapporten waarin allerlei *normatieve* overwegingen verwerkt werden. We achten het uit dien hoofde noodzakelijk nogmaals uit te spreken dat ‘afwijkend’ sociaal gedrag van welke aard dit ook moge zijn *per se* niet schadelijk hoeft te zijn, zo min als ‘algemeen gangbaar’ gedrag *per se* bevorderend is voor het maatschappelijk en het persoonlijk welzijn. Wanneer we een bepaald gedrag niet op grond van wetenschappelijke onderzoeken, maar

uit subjectieve overwegingen schadelijk verklaren, waaraan ontlenuen we dan het recht tot ingrijpen in de leefwijze, de levensovertuiging van de ander, om hem onze eigen opvattingen en normen op te leggen?

Bij de verschijnselen die in verschillende rapporten opgesomd worden, zijn er – zoals we hebben opgemerkt – ongetwijfeld enige die men als onmaatschappelijk kan aanmerken, omdat hiervan eventueel wetenschappelijk kan worden vastgesteld dat ze direct of indirect schade berokkenen aan de samenleving. We denken bijvoorbeeld aan alcoholisme, vernielzucht, materiële en pedagogische verwaarlozing van kinderen. Wij willen vooropstellen, dat er vooralsnog geen grond is te veronderstellen dat deze verschijnselen verhoudingsgewijze meer in de ‘onderlaag’ dan in de ‘hogere regionen’ voorkomen. En wanneer het Rapport zich richt ‘op het vraagstuk van de sociale onangepastheid der onderlaag’ (p. 28), dan krijgen de maatregelen, al dan niet door de wet gesanctioneerd, een discriminerend karakter. Het wordt feitelijk een voortzetting van de gediscrimineerde positie waarin de ‘onderlaag’ zich als onderlaag al bevindt.

De vraag die terecht gesteld kan worden is: Moeten wij dan niets doen tegenover een groep, die in onze samenleving toch blijkbaar al een gediscrimineerde positie inneemt en die wij uit menselijke solidariteit uit hun sociaal isolement zouden willen bevrijden? ‘Niets doen’ en dit deel van de bevolking aan zijn lot overlaten, achten ook wij sociaal niet verantwoord. We zijn nu gekomen tot een punt dat we zullen aanstippen, maar in het kader van deze studie niet nader kunnen uitwerken. We zijn van mening dat er inderdaad een en ander gedaan kan en moet worden. Maar het lijkt ons niet goed mogelijk om de bestaande discriminatie door, ongetwijfeld goed bedoelde, nieuwe discriminaties op te heffen. Door tal van sociologische, criminologische, psychologische, medisch-hygiënische onderzoeken, die de laatste honderd jaar zijn verricht, is voldoende duidelijk geworden dat ongunstige levensomstandigheden, zoals slechte huisvesting, tekort aan culturele ontwikkeling, onvoldoende recreatiemogelijkheden, zwakke economische basis, sociale discriminatie, bevorderlijk zijn voor maatschappelijk ongunstig gedrag.¹⁰ Hiermee zijn voorlopig voldoende aanknopingspunten gegeven om, zonder direct ingrijpen in iemands persoonlijke leven, werkelijk onmaatschappelijk gedrag in de onderlaag van de samenleving te bestrijden. Het zou een beleid moeten zijn dat erop gericht is allerlei onmaatschappelijk gedrag te voorkomen door de discriminerende positie van de betrokkenen op te

heffen. Discriminaties en privileges zijn elkaars complement. Het doen verdwijnen van discriminaties zal – consequent doorgevoerd – leiden tot het afschaffen van de privileges in onze samenleving. Het bestaan van privileges en discriminaties is te beschouwen als een vorm van onmaatschappelijkheid van primaire orde omdat de mogelijkheid tot ontplooiing van de een ten koste van de ontplooiing van anderen inherent is aan onze maatschappelijke verhoudingen. Ingrijpen in deze toestand betekent onvermijdelijk een aantasting van de grondslagen van onze samenleving, met name van onze eigendomsverhoudingen. Hoe is dit te rijmen met de voorstelling van de rapporteurs dat 'onverschilligheid of minachting voor de gegeven samenleving' (p. 27) een te veroordelen vorm van sociale 'onaangepastheid' is, waartegen men zich te weer moet stellen met vergaande wettelijke maatregelen?

We zullen nu onze beschouwing over het Rapport 'Sociale integratie probleemgezinnen' samenvatten: Het uitgangspunt van het Rapport dat verschijnselen van onmaatschappelijkheid in een 'verdichting' optreden bij de 'onderlaag' van de samenleving is niet gebaseerd op wetenschappelijk verantwoord onderzoek, evenmin als de veronderstelling dat afwijkingen van het 'gangbare' gedrag in de samenleving, door de 'onderlaag' der bevolking 'de maatschappij benadelend en het persoonlijk geluk belemmerend' zou zijn. De samenstellers van het Rapport hebben de eigen subjectieve normen gehanteerd als criterium van maatschappelijk en onmaatschappelijk gedrag. Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat bepaalde verschijnselen van onmaatschappelijkheid meer in deze laag, andere zodanige verschijnselen meer in andere lagen voorkomen. Het treffen van al dan niet wettelijke gesanctioneerde maatregelen ter bestrijding van onmaatschappelijkheid, gesteld dat het inderdaad om objectief vastgestelde onmaatschappelijkheid gaat, krijgt een discriminerend karakter als deze maatregelen, hoe goed ook bedoeld, speciaal gericht zijn tegen een bepaald bevolkingsdeel.

De onmaatschappelijkheidsbestrijding, in de vorm waarin zij ons door de samenstellers van het Rapport wordt voorgelegd, roept een groot maatschappelijk vraagstuk met allerlei politieke en levensbeschouwelijke implicaties op: *Daar men in het Rapport wettelijke maatregelen voorstelt ter bestrijding van onmaatschappelijkheid en men de inhoud van dit begrip niet van te voren zo nauwkeurig mogelijk vastlegt, maar openlaat voor de interpretatie door de overheids-, de beleidsinstanties ter plaatse op een gegeven ogenblik beoogt men deze plaatselijke overheid een blanco volmacht te geven om wettelijke maatregelen*

naar eigen normen, hoe deze ook zijn en tegen wie ook gericht, te handelen. De wettelijke maatregelen omvatten 'onder toezicht stellen' en eventueel 'verplaatsen van gezinnen naar elders' of 'in verzorgingsoordren' en houden dus een ingrijpen in de persoonlijke vrijheid in van hen die we onmaatschappelijk *noemen*. Men beoordele deze maatregelen niet alleen naar de huidige politieke situatie in Nederland. Ofschoon we ook in dit opzicht niet geheel gerust zijn. Men houde ook en vooral rekening met politieke gebeurlijkheden. Het zal immers mede van de politieke constellatie op een gegeven ogenblik afhangen wat 'onmaatschappelijk' zal heten, hoe ver het 'toezicht' op de gezinnen zich zal uitstrekken, hoe het 'verplaatsen' zal gebeuren, waar het 'elders' zich zal bevinden en wat het karakter zal zijn van de 'verzorgingsoordren'. Het zal ook van de sociaal-economische en politieke situatie afhangen wie tot de economisch zwakken zullen behoren.

De in het Rapport voorgestelde maatregelen betekenen een aantasten van de persoonlijke vrijheid van levensbeschouwing en levenswijze bij een bepaald bevolkingsdeel zonder dat vooralsnog andere dan persoonlijke motieven daar aanleiding toe behoeven te zijn. De weg tot willekeur, tot onderdrukking van de gedragingen en opvattingen, die de 'hogere regionen' op een gegeven ogenblik in de geschiedenis, onwelgevallig zijn, zou met zulke maatregelen geopend zijn. Men zou zelfs iedere vorm van sociaal protest en van sociale creativiteit onmogelijk kunnen maken.

We achten de noodzaak tot het nemen van dergelijke maatregelen niet aanwezig om werkelijk onmaatschappelijk gedrag in de 'onderlaag' van de samenleving tegen te gaan, zolang het mogelijk is door het treffen van meer algemeen-maatschappelijke maatregelen, de voorwaarden op te heffen die een maatschappelijk of persoonlijk ongunstig gedrag kunnen bevorderen: zoals slechte huisvesting, achterstand in economische en culturele ontwikkeling, gebrek aan sport- en recreatiemogelijkheden. Door deze aanpak discrimineert men niet, maar heft men de discriminatie op. Intensieve bemoeienis met het intieme persoonlijke leven van gezinnen zal zonder discriminatie slechts kunnen geschieden met de vrijwillige medewerking van de betrokken gezinnen. Gedwongen bemoeienis zal zonder discriminatie alleen mogelijk zijn indien er sprake is van een wetenschappelijk aantoonbare schade aan de samenleving en er voor een andere bestrijdingswijze geen mogelijkheid bestaat. Maar dan zal eventueel *ieder* lid van de samenleving aan deze wetten onderworpen zijn.

VIII Het Leidse Buurtenonderzoek

Bij de bespreking van de voorlopige publicatie van Haverda over zijn onderzoek in de gemeente Utrecht hebben wij al gewezen op de moeilijkheid waarmee een sociaal onderzoeker vaak te maken heeft. Hem worden nl. onderzoekingen opgedragen naar bepaalde met name genoemde verschijnselen waarvan het enige, wat vaststaat de *naam* is, terwijl men van het verschijnsel zelf weinig of niets zekers kan aangeven. De mogelijkheid is daarbij zelfs niet uitgesloten dat het onderwerp van zo een onderzoek overeenkomst vertoont met 'het monster' van Loch Ness, dat in vervlogen rustiger dagen zo vaak 'in het nieuws' kwam, en alleen bestond in de voorstelling van journalisten en krantenlezers. Van zo een sociaal verschijnsel wordt niettemin vaak omvang, spreiding, oorzaken gevraagd. Wanneer een sociaal-wetenschappelijk onderzoeker niet als 'kommertijd'-journalist onmaskerd wil worden, dan dient hij zich eerst er van te overtuigen of er zich in de maatschappij een verschijnsel voordoet dat inderdaad min of meer geïdentificeerd kan worden met het door de naam aangegeven begrip. Men zal moeten onderzoeken of en in hoeverre er sprake is van een sociaal-historisch fenomeen. Wanneer een fenomeen van die naam in de werkelijkheid niet ontdekt kan worden, dan zou men moeten onderzoeken welke sociaal-historische omstandigheden bijgedragen hebben tot de fictie met deze naam. Dit betekent dat men aan het eigenlijke onderzoek naar de omvang en de oorzaken van het te onderzoeken verschijnsel een ander onderzoek moet laten voorafgaan, dat zich met de vraag naar de realiteit van het verschijnsel bezig houdt. De 'praktische' zin van de opdrachtgever en ook zijn budget laten gewoonlijk deze 'uitweiding' van ogenschijnlijk louter theoretische betekenis niet toe. Het eigenlijke onderzoek wordt daardoor echter in velerlei opzicht bemoeilijkt.

De onderzoeker moet zijn onderzoek beginnen met een omschrijving van het verschijnsel, die hij later wellicht geheel of gedeeltelijk zal moeten verwerpen. Het onderzoek is dan inmiddels begonnen of wellicht voltooid en kan niet, gezien de praktische doeleinden en de beperkte budgettering (zie boven) opnieuw gedaan worden volgens de

verbeterde omschrijving. In het 'Rapport betreffende een onderzoek naar onmaatschappelijke gezinnen in Overijssel',¹ wordt door de rapporteur Linschoten gewag gemaakt van dit soort moeilijkheden die daardoor bij het onderzoek ondervonden werden:

'Hoe verschillend men ook kan denken over wat in een concreet geval onmaatschappelijk genoemd moet worden, dat er zo iets als onmaatschappelijkheid bestaat en dat het bestreden moet worden is voor niemand een vraag. Voor men echter iets kan bestrijden, moet men het kennen, moet men onderzoeken. Een onderzoek behoeft echter een concrete doelstelling en daaraan heeft het ons, zeker in de aanvang, ontbroken' (p. 32).

Deze rapporteur heeft inderdaad zijn onderzoek moeten verrichten zonder omschrijving van het verschijnsel en zonder nauwkeurig aangegeven doelstelling. Uiteraard heeft deze methode van werken tot onbevredigende resultaten geleid zoals de onderzoeker zelf verklaart. Men kan van het een noch van het ander de rapporteur een verwijt maken. Integendeel, wie het rapport leest zal waardering hebben voor de objectiviteit, voor de zelfcritiek en de eerlijkheid waarmee Linschoten verslag uitbrengt over zijn zoeken. Reeds vanwege het kritisch geluid van de rapporteur tegenover het eigen werk als ook om de vermelding van een aantal moeilijkheden bij het opstellen van het onderzoek en bij het uitwerken van de gegevens, is het rapport instructief.

Wanneer men bij een onderzoek betreffende onmaatschappelijkheid niet uit wil gaan van wat men onmaatschappelijk *noemt*, maar van wat onmaatschappelijk *is*, dan blijkt de moeilijkheid daarin te bestaan dat men eerst moet onderzoeken, wát men heeft te onderzoeken:

'The definitions proposed are in fact only beginning-descriptions that mark out very vaguely areas for further study. A satisfactory definition will come, if at all, only after deeper studies of more carefully described areas have been made'.²

Zolang niet een min of meer aanvaardbare definitie van een sociaal verschijnsel beschikbaar is, zal het voor een onderzoeker, die op wetenschappelijk verantwoorde wijze te werk wil gaan, onvermijdelijk zijn dat hij - naast het hem opgedragen veld-onderzoek, dat al zijn eigen methodologische problemen opwerpt - een tweede meer theoretisch onderzoek op zich neemt, om het verschijnsel nader te kunnen preciseren.

De hier opgesomde moeilijkheden waren ook de onze in het buurtenonderzoek te Leiden. In het 'Praeadvies', dat aan het sociografisch

onderzoek voorafging en waarin het onderzoekschema aangegeven werd, hebben wij een voorlopige beschouwing gegeven omtrent het verschijnsel van de onmaatschappelijkheid. We hebben ons daarbij laten leiden door *een drietal beginselen*, die wij ook in het verdere onderzoek, in een of andere vorm, meenden te moeten handhaven:

1. Als onmaatschappelijkheid kan men alleen kenmerken een gedrag dat een negatie inhoudt van maatschappelijk leven, dat nadelig is voor het maatschappelijk welzijn.
2. Statische normen kunnen geen dienst doen ter bepaling van onmaatschappelijkheid.
3. Het gedrag van de 'minderheid' kan bevorderlijk zijn voor het maatschappelijk welzijn, het gedrag van de 'meerderheid' kan nadelig zijn voor het maatschappelijk welzijn:
'In het algemeen kan het zo gesteld worden, dat 'maatschappelijkheid' bevorderlijk is voor het algemeen welzijn en 'onmaatschappelijkheid' op een of andere wijze het algemeen welzijn aantast, althans remmend werkt op de bevordering ervan, een negatie is van de maatschappelijkheid'.³

We hadden gemeend de richtlijn voor de bepaling van 'onmaatschappelijkheid' aldus gevonden te hebben:

'Uitgaande van de gedachte dat de sociaal levende mens, krachtens zijn sociale aard, zijn sociaal gedrag in het algemeen in overeenstemming wil doen zijn met het gedrag dat bevorderlijk is voor het maatschappelijk welzijn, lijkt het gerechtvaardigd het algemeen sociale gedrag als uitgangspunt te nemen. Dit evenwel met dien verstande dat rekening wordt gehouden met de mogelijkheid:

- a. dat onder bepaalde omstandigheden *in het algemeen* voor kortere of langere tijd de behoefte om een gedrag te aanvaarden dat bevorderlijk is voor het sociale welzijn niet tot gelding komt, zodat dan het algemeen gangbare gedrag 'onmaatschappelijk' wordt;
- b. dat een afwijkend sociaal gedrag de voorloper kan zijn van een nieuw, algemeen gangbaar wordend sociaal gedrag en dan dus het karakter zal krijgen van 'maatschappelijkheid'.³

Teneinde door de werkdefinitie niet rechtstreeks in een bepaalde niet voldoende verantwoorde richting gestuurd te worden en om de mogelijkheid open te houden de werkdefinitie aan praktisch en theoretisch onderzoek te toetsen, hebben wij in de eerste plaats het leven van de buurtbevolking en haar problemen bestudeerd. Groenman sprak hierbij van 'het doorlichten van de buurt'. Aldoende zou dan bestu-

deerd moeten worden wat als onmaatschappelijk gedrag is te verstaan.

Het onderzoek zelf heeft ons in de mening gesterkt dat de drie genoemde beginselen als richtlijnen voor het denken gehandhaafd moeten worden, maar dat 'het algemeen gangbare sociale gedrag', dat als toetssteen voor 'onmaatschappelijk gedrag' zou dienen, ondanks het toegevoegde voorbehoud, zelf niet de toets van de kritiek kon doorstaan.

In een maatschappij met groepen die aan elkaar tegengestelde belangen verdedigen, is het irreeël uit te gaan van het 'algemeen gangbare sociale gedrag'. Voor zover er sprake is van algemeen gangbaar sociaal gedrag is allerminst gebleken, dat dit rekening hield met belangen, met het welzijn van bijvoorbeeld de bevolking in onze buurt van onderzoek, of van soortgelijke bevolkingen. Men kan hierop antwoorden dat dit in het voorbehoud werd aangegeven. Inderdaad. Maar juist dit voorbehoud betekent reeds dat deze toetssteen als *concrete* richtlijn bij het onderzoek ongeschikt is.

Vóórdat het eigenlijke wetenschappelijke onderzoek begonnen was, werd op speciaal verzoek van het college van B. en W. te Leiden, en buiten de eigenlijke opdracht aan de rapporteur, een rapport verlangd, waarin op korte termijn praktische richtlijnen tot sociale sanering gegeven zouden worden. In dit rapport nu werd onmaatschappelijkheid door ons nader omschreven als:

'een verschijnsel dat per individu of per groep kan optreden en waarvan aangetoond kan worden met wetenschappelijk verantwoorde methoden, dat het op een bepaalde wijze en in een bepaald opzicht vijandig is aan de sociale bestaansvorm van de mens in een bepaalde fase van de geschiedenis'.⁴

Hierin werd nu het 'algemeen gangbare sociale gedrag' als toetssteen geheel los gelaten en als voorwaarde gesteld, om een verschijnsel onmaatschappelijk te verklaren, dat de schadelijkheid ervan voor de maatschappij met wetenschappelijk verantwoorde methoden moet worden vastgesteld. Dit houdt in, dat rekening gehouden moet worden met de kennis omtrent de eigenschappen van de maatschappij, o.a. haar ontwikkeling.

Een nadere aanwijzing, hoe men 'de sociale bestaansvorm' van de mens moet begrijpen kon in het toenmalige stadium van het onderzoek nog niet op verantwoorde wijze gegeven worden.

Inmiddels is ons nog gebleken, dat de term 'sociaal' in dit verband aanleiding kan geven tot misverstand. 'Sociaal' wordt nl. gebruikt

voor elke verhouding waarin de ene mens staat tot de andere mens. Daar tegen behoeft op zich zelf geen bezwaar te bestaan. Onjuist is echter, wat men geregeld ziet gebeuren, dat 'sociaal' in beperkte zin wordt begrepen en in: 'sociale verhouding' (bv. de moeder-kind relatie), in: sociaal milieu (bv. gezinsmilieu) een absolute, beslissende betekenis toegemeten krijgt bij de vorming van de menselijke persoonlijkheid, terwijl men dan buiten beschouwing laat, dat iedere sociale verhouding en ieder sociaal milieu gevat is in het alomvattend milieu van de gehele samenleving, van de gehele maatschappij. In deze gedachtengang zou de 'sociale bestaansvorm van de mens' al voldoende gewaarborgd zijn als de mens zijn leven in groepsverband: gezin, buurt, op een of andere wijze kan doorbrengen. Het lijkt ons daarom juister, waar misverstand kan optreden, gebruik te maken van de twee woorden die het Nederlands in dit opzicht rijk is: 'sociaal' en 'maatschappelijk', om er ook verschillende begrippen mee aan te geven. Men zou bijvoorbeeld kunnen overeenkomen om de term 'maatschappelijk' te gebruiken als men zeer nadrukkelijk bedoelt aan te geven, 'betrekking hebbend op de gehele maatschappij' en 'sociaal' als men een beperkte verhouding, een deel van de gehele maatschappij wil aanduiden. Uiteraard zal de sociologisch niet voldoende geschoolde het beperkter 'sociaal' toch kunnen begrijpen met betrekking tot een autonome grootheid. Wanneer echter het onderscheiden tussen 'maatschappelijk' en 'sociaal' enigermate tot verbetering van inzicht kan leiden, dan is er genoeg reden om zo een onderscheid te maken.

IX. Het definiëren van onmaatschappelijkheid

RICHTLIJNEN. Men kan het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid benaderen van een wetenschappelijk standpunt of van een niet-wetenschappelijk standpunt uit. Het niet-wetenschappelijke uitgangspunt wordt er niet wetenschappelijker om als de nadere uitwerking met wetenschappelijke methoden wordt verricht. Het getuigt ook niet van een wetenschappelijkheid van hoger orde als men de mening is toegedaan, dat men langs wetenschappelijke weg niet alle of niet de 'laatste' vragen kan oplossen of niet de laatste 'waarden' kan vinden en dat men op grond hiervan levensbeschouwelijke, althans niet-wetenschappelijk verantwoorde uitgangspunten voor zijn theoretisch of praktisch onderzoek moet invoeren. Het wil ons voorkomen dat iedere onderzoeker van het vraagstuk van onmaatschappelijkheid of van een ander maatschappelijk verschijnsel zich bij de aanvang van zijn taak duidelijk moet uitspreken of hij van een wetenschappelijk dan wel van een niet-wetenschappelijk standpunt uit, te werk zal gaan. Dit zal de wetenschappelijke discussie en samenwerking bevorderen en verwarring en misverstanden helpen voorkomen, zowel in theoretisch opzicht als ten aanzien van de praktische consequenties in het maatschappelijk verkeer. Een wetenschappelijk uitgangspunt voor het bestuderen van het onmaatschappelijkheidsvraagstuk, eventueel voor een hieraan voorafgaande wetenschappelijke discussie, biedt ons de Nederlandse filosoof Pos:

'In de wetenschappelijke houding kan het niet gaan om steun verlenen aan enige inhoud van traditie, of dit nu een dogma, een instelling, een norm of regel is, maar enkel om het plaatsen van dat alles in het verband van de historische werkelijkheid, om zijn ontstaan en verloop, dat is tevens zijn begrensde structuur temidden van andere verschijnselen van dergelijke aard, om de vaststelling ook van zijn structuur en de invloeden, die er op hebben ingewerkt'.¹

Wij zullen nu de principes aangeven die – naar wij menen – dienen te gelden om 'onmaatschappelijkheid' op wetenschappelijke wijze per definitie aan te geven.

I. Het vaststellen van verschijnselen in de sociologie die men als

onmaatschappelijk moet beschouwen, dient *wetenschappelijk* te gebeuren. D.w.z. men zal met methoden die onder de gegeven omstandigheden, zo geschikt mogelijk zijn, moeten aangeven, dat een verschijnsel maatschappelijk ongunstig, een negatie van het maatschappelijk leven van de mens is, om het verschijnsel onmaatschappelijk te kunnen noemen. Het gaat niet om de vraag of men iets onmaatschappelijk noemt, of als zodanig beschouwt. Dit zou op willekeur, op persoonlijke voorkeur kunnen berusten. Men zal pas iets wetenschappelijk verantwoord kunnen noemen als men naar beste *weten* aangetoond heeft dat het dit ook is. Uiteraard zal ook het onderzoek naar omvang, aard, spreiding van het verschijnsel wetenschappelijk moeten gebeuren. Maar een onderzoek dat alleen in de berekening wetenschappelijk verantwoord is en niet in de aanduiding van het verschijnsel, is geen wetenschappelijk onderzoek naar onmaatschappelijkheid. Zo een onderzoek is slechts een berekening van wat deze of gene op persoonlijke of groepsvoorkeur, onmaatschappelijk noemt. En zeker kan men uit zo een onderzoek niet dezelfde consequenties trekken als uit een onderzoek naar omvang, aard, spreiding van wat volgens de best mogelijke onderzoekingen onmaatschappelijk is. Hierbij is in het bijzonder gedacht aan consequenties met betrekking tot het bestrijden van het als onmaatschappelijk aangegeven verschijnsel. Zoals we reeds uitvoerig betoogd hebben, is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat men bij het benoemen-bij-voorkeur van een verschijnsel als onmaatschappelijk, in de praktijk de verdere ontplooiing van de maatschappij bestrijden gaat. Indien men niet met wetenschappelijk verantwoorde methoden kan aangeven wat onmaatschappelijk is, dan moet men zo een verschijnsel, zowel in theorie als in praktijk als een voorlopig onopgelost vraagstuk beschouwen. Hier geldt dus ook: in dubiis abstinence.

2. De term 'onmaatschappelijkheid', 'onmaatschappelijk' gedrag geeft aan dat men te doen heeft met een gedrag dat in maatschappelijke verhouding, *tegenover anderen nadelig* is. Het gaat niet om gedrag dat alleen nadelig zou zijn voor degene die dit gedrag er op na houdt. Van onmaatschappelijk gedrag kan de persoon, die het gedrag voert zowel nadeel als voordeel hebben. Niet ieder gedrag dat nadelig is voor andere mensen kan vallen onder de term van onmaatschappelijkheid. Het nadeel moet gezien worden in algemeen maatschappelijk verband. (Zie ook punt 5).

3. Een *algemene* definitie voor onmaatschappelijkheid moet in be-

ginsel omvatten *alle menselijk gedrag dat nadelig is* voor de maatschappelijke ontwikkeling. Uitsluiten per definitie van menselijk gedrag dat nadelig is voor de maatschappij zou uitsluiten kunnen betekenen, bij het onderzoek, van bepaalde groepen die dragers zijn van onmaatschappelijk gedrag. Dit zal voor het theoretisch inzicht en voor de praktische behandeling tot onjuiste consequenties kunnen leiden. Eventuele differentiaties in onmaatschappelijkheid moeten uit de algemene definitie afgeleid kunnen worden.

4. Het is niet juist om bij het omschrijven van het onmaatschappelijk gedrag uit te gaan van het individuele geval, de individu, het gezin, de groep. Individu, gezin, groep, samenleving, zoals deze zich in een bepaalde periode manifesteren, kunnen trekken vertonen van onmaatschappelijkheid, maar daarmee zijn deze grootheden zelf, in hun totaliteit niet onmaatschappelijk. Ze zijn dit slechts in zo ver en voor zo lang onmaatschappelijk gedrag bij hen wordt waargenomen. Zij kunnen terzelfdertijd trekken van onmaatschappelijkheid en van maatschappelijkheid vertonen en zullen dit waarschijnlijk ook doen. Juist de aanwezige maatschappelijkheid kan het uitgangspunt betekenen om onmaatschappelijk gedrag te overwinnen. Het kenmerken van een individu, een gezin als onmaatschappelijk is daarom onjuist. Men moet het *verschijnsel* als uitgangspunt nemen, zoals dit zich concreet in het menselijk gedrag manifesteert.

5. Het bestuderen van onmaatschappelijkheid, van een verschijnsel dat maatschappelijk ongunstig is, moet gebeuren in relatie tot de maatschappij, d.w.z. in relatie tot het maatschappelijk gebeuren. In deze studie moeten de essentiële eigenschappen van de maatschappij: haar *beweging*, en wat hiermee samenhangt, haar totaliteit, tot hun recht komen. De maatschappij in haar voortdurende beweging is – zoals wij betoogd hebben – het menselijk emancipatieproces. Het maatschappelijk emancipatieproces ontstaat door het menselijk streven naar emancipatie, d.i. de steeds verdere verzorging en beveiliging van het menselijk bestaan. Aan de ontwikkeling van dit *emancipatieproces*, dat het fundamentele maatschappelijke proces is, zal dus onmaatschappelijk gedrag afgemeten worden. De praktijk maakt het mogelijk vast te stellen of er sprake is van emancipatie of niet.

In dit verband moeten wij nog aandacht schenken aan een opvatting door Van Doorn geformuleerd:

'Het is wellicht verhelderend ook het probleem der z.g. *onmaatschappelijken* (cursief v. D.) of maatschappelijk niet-aangepasten in

deze probleemstelling (nl. van het organisatieverschijnsel, M.) onder te brengen'.

'In ieder geval blijkt echter reeds bij oppervlakkige beschouwing, dat de onaangepastheid sterk in het vlak ligt van geringe organiseerbaarheid. Laten we de oorzaken buiten beschouwing, dan worden als kenmerken van a-socialiteit telkens weer genoemd de afkeer van geregelde en vooral van straf georganiseerde arbeid, het ontbreken van een 'ordelijk' gezinsleven, de onoordeelkundige besteding van het inkomen, de huiselijke wanordelijkheid, de geringe planmatigheid in de hele levenswijze, en in het algemeen de afwerende houding tegenover 'organisaties' als politieke partij, verenigingsleven, vakbonden alsook tegenover kerkelijke bindingen'.²

Van Doorn somt hier een aantal kenmerken op die men als typisch *noemt* voor de onmaatschappelijken, maar waarvan nog allerm minst aangetoond is, dat ze ook typisch *zijn* voor de onmaatschappelijkheid. Wel typisch hierbij is, dat men deze kenmerken slechts van toepassing acht als ze voorkomen bij de sociaal-economisch zwakken, die in een afhankelijkheidspositie zijn gekomen van Overheid (Sociale Diensten), kerkelijke of andere organisaties met charitatieve of soortgelijke doeleinden. Ook Van Doorn maakt hierop geen uitzondering (p. 244). Men heeft hierbij te doen met eigenschappen, die – voorkomend in andere dan deze sociaal-economisch afhankelijke milieu's – in het algemeen niet als hinderlijk ondervonden worden. Deze eigenschappen kunnen zelfs gunstig gewaardeerd worden bij de economisch onafhankelijken. Ze kunnen dan als origineel, artistiek gelden, voor eigenschappen van 'grote geesten'. Het zijn echter eigenschappen, die men overal zal aantreffen. De waardering ervan hangt nauw samen met de sociaal-economische status van het gezin. De *mate* waarin deze eigenschappen elders voorkomen is niet onderzocht. In de kringen van de economisch niet-afhankelijken heeft men voor dit soort onderzoekingen moeilijk entrée. Van Doorn adviseert, ter begripsverheldering, de 'onmaatschappelijken', de 'onaangepasten' als zodanig te beoordelen op grond van hun organiseerbaarheid. De 'organiseerbaarheid' verkrijgt bij hem dezelfde functie toegemeten als bij anderen 'spelregels', 'gemiddelde maatstaven', 'algemeen aanvaard cultuurpatroon' e.d. en dit voorts ook in die zin dat speciaal de sociaal-economisch zwakken daar slechts onder begrepen zijn (p. 244).

Wanneer men echter van de 'organiseerbaarheid' uitgaat ter beoordeling van onmaatschappelijkheid, dan betekent dit, dat men het probleem zoekt bij die groep, die ook Van Doorn de 'onaangepasten' noemt, en niet in de organisatie, die niet aangepast zou kunnen zijn aan de maatschappelijke emancipatie. Hij stelt de groep van 'onaangepasten' min of meer gelijk aan 'proletarische achterhoede', welke groepen volgens hem bij de ontwikkeling zijn 'achtergebleven'.

Het is op grond van zijn uitgangspunt (nl. de organisatie of de organiseerbaarheid) niet te verwonderen dat Van Doorn zijns ondanks tenslotte tot de zelfde conclusie komt als Litjens (wiens opvattingen hij overigens met klem afwijst³) waar deze betoogt: 'De onmaatschappelijken slagen er niet in het tempo der zich ontwikkelende maatschappij te volgen, zij zijn zelfs het slachtoffer geworden van de maatschappelijke ontwikkeling, waardoor zij zich niet tot haar hoogte hebben kunnen opwerken.'⁴

Beide sociologen zoeken het defect bij de 'achtergebleven', 'onderontwikkelde' groepen zonder te onderzoeken in hoeverre juist de 'moderne' organisatie ten achter is gebleven, onderontwikkeld is, en zelf bijdraagt tot de belangrijke maatschappelijke verschillen die er bestaan in de voorwaarden bij de verschillende sociale lagen om zich te emanciperen.

Naar onze mening komt de opvatting van Van Doorn voort uit de omstandigheid dat hij het organisatieverschijnsel in werkelijkheid niet geheel op de juiste wijze als probleem heeft gesteld.

Het wezenlijke van een sociaal verschijnsel kan men slechts bestuderen tegenover het wezenlijke van de maatschappelijke ontwikkeling. Zo kan men de onmaatschappelijkheid slechts benaderen *van het maatschappelijke emancipatieproces uit*.

Wij herhalen hier dat dit maatschappelijk proces niet los staat van *het menselijk emancipatieproces*, maar het juist omvat. Het is weliswaar niet zo dat in de historie de maatschappelijke ontwikkeling steeds de emancipatie van alle groepen, van alle lagen, standen, klassen tengevolge heeft gehad. Delen van de maatschappij hebben zich integendeel ontplooid ten koste van andere delen. Dit is nog steeds het geval. Het emancipatieproces zal eerst tot volle ontplooiing kunnen komen als de mensen de maatschappelijke organisatie beheersen op een wijze dat deze in maatschappelijk opzicht steeds meer *gelijke voorwaarden* kan scheppen voor ieder om *zijn* capaciteiten tot ontplooiing te bren-

gen binnen het maatschappelijk emancipatieproces, ongeacht de fysische en psychische kwaliteiten van deze capaciteiten, ongeacht ook de positie die hij inneemt in de maatschappelijke verhoudingen. Het emancipatieproces is het proces waarin de mens er naar streeft maatschappelijk ongelijke levensvoorwaarden op te heffen enerzijds en de maatschappelijk ongelijke gevolgen anderzijds van verschillen in aangeboren of verworven fysische, psychische en sociale kwaliteiten.⁵

DEFINITIE VAN ONMAATSCHAPPELIJKHEID. Rekening houdend met de onder punten 1-5 opgesomde voorwaarden, waaraan o.i. een omschrijving van het verschijnsel van onmaatschappelijkheid moet voldoen, komen wij tot de volgende definitie:

Onmaatschappelijkheid is een sociaal verschijnsel, waarvan met wetenschappelijk zo verantwoord mogelijke methoden vastgesteld is, dat het in enigerlei opzicht nadelig is voor de voortgaande ontwikkeling van de menselijke emancipatie.

Tegenover deze definitie van onmaatschappelijkheid kunnen we nu nader de betekenis formuleren, welke 'sociale aanpassing' en 'niet-aanpassing' voor de mens hebben.

Sociale aanpassing die de voorwaarde inhoudt tot maatschappelijke ontplooiing, is maatschappelijk gunstig. Sociale niet-aanpassing, welke aanpassing betekent aan het algemeen maatschappelijk emancipatieproces en niet-aanpassing aan omstandigheden, die dit proces belemmeren, is maatschappelijk gunstig. Niet-aanpassing aan het algemeen maatschappelijk emancipatieproces wordt tot een verschijnsel van onmaatschappelijkheid.

DIFFERENTIATIES IN ONMAATSCHAPPELIJK GEDRAG. In ons onderzoek dat er in de eerste plaats op gericht was te onderzoeken, op welke gronden men een onderscheid kan of moet maken tussen maatschappelijk (gunstig) en onmaatschappelijk (maatschappelijk ongunstig) gedrag zou het te ver voeren om in differentiaties te treden, welke het algemeen verschijnsel van onmaatschappelijkheid kan vertonen. Aan één - naar onze mening - fundamentele differentiatie mogen wij hier niet voorbij gaan. Wij moeten hier een onderscheid maken tussen twee soorten van onmaatschappelijkheid:

1. Onmaatschappelijk gedrag, dat een benadelen betekent van het algemeen maatschappelijk emancipatieproces, een belemmeren van het

scheppen van gelijke algemeen maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid. Hierbij gaat het om een gedrag dat bijdraagt tot het bestendigen of versterken van maatschappelijk ongelijke voorwaarden tot levensontplooiing, van voorwaarden die gunstig zijn voor het ontwikkelen van onmaatschappelijk gedrag bij anderen. Het is een gedrag dat gericht is tegen de ontplooiing van de fundamentele maatschappelijke verhoudingen. We noemen dit gedrag om die reden: *primaire onmaatschappelijkheid*.

2. Onmaatschappelijk gedrag, dat een gevolg is van het bovenvermelde onmaatschappelijk gedrag van anderen. Dit is een gedrag dat schade berokkent aan de ontplooiing van de persoonlijkheid van anderen, maar dat als zodanig niet gericht is tegen de voorwaardelijke omstandigheden van een algemeen maatschappelijke emancipatie. We noemen dit verschijnsel: *secundaire of voorwaardelijke⁶ onmaatschappelijkheid*.

Deze twee categorieën onmaatschappelijkheid worden hier onderscheiden naar hun ontstaanswijze. Vereenvoudigd kan men het aldus uitdrukken: Primaire onmaatschappelijkheid is het gedrag dat onmaatschappelijkheid bij anderen mee 'veroorzaakt', in die zin dat het de algemeen maatschappelijke voorwaarden daartoe helpt scheppen of handhaven, terwijl secundaire of voorwaardelijke onmaatschappelijkheid mede 'veroorzaakt wordt' door het onmaatschappelijk gedrag van anderen. Primaire onmaatschappelijkheid is meer direct gericht op de algemeen maatschappelijke emancipatie, het proces waardoor technisch, wetenschappelijk, organisatorisch, de voorwaarden worden geschapen tot menselijke emancipatie, tot het proces waardoor 'de' mens, dat wil dus zeggen: in principe iedereen, steeds meer in staat wordt gesteld de eigenschappen van *zijn* persoonlijkheid tot ontplooiing te brengen, zonder de ander in deze zelfde ontplooiingsmogelijkheden te belemmeren. Secundaire onmaatschappelijkheid is meer direct gericht tegen deze menselijke emancipatie, fysisch, psychisch, intellectueel, sociaal.

Vanwege het feit dat primaire onmaatschappelijkheid het emancipatieproces fundamenteel raakt, en het bestrijden van secundaire onmaatschappelijkheid slechts fundamenteel kan gebeuren door bestrijding van primaire onmaatschappelijkheid, is primaire onmaatschappelijkheid sociaal-historisch, kwalitatief, van verder strekkende betekenis dan secundaire onmaatschappelijkheid.

Het totale verschijnsel van onmaatschappelijkheid is uitermate samengesteld. We kunnen ons voorstellen dat beide wel te onderscheiden categorieën van gedrag door een zelfde individu gevoerd worden. We kunnen ons eveneens voorstellen dat primair onmaatschappelijk gedrag ook bij anderen primair onmaatschappelijk gedrag uitlokt, welk laatste op grond van zijn ontstaanswijze toch secundair onmaatschappelijk gedrag moet heten. We menen echter dat voor een juist sociaal-historisch inzicht de onderscheiding in primair en secundair onmaatschappelijk gedrag onmisbaar is. Voorbeelden van primaire onmaatschappelijkheid worden ons door Litjens al verstrekt als hij schrijft: 'vooral degenen, die door hun functie de aangewezen personen waren om de maatschappij te leiden droegen er geen zorg voor, dat de arbeiders hun levensomstandigheden met de veranderde maatschappij in overeenstemming konden brengen'.⁷ Voorts de 'huurwoekeraars' en 'huisjesmelkers'⁸ die bijgedragen hebben tot woningnood en krotvorming in de samenleving. Kennismaking hiermee door de sociale onderzoeker, aldus Litjens, toont het bederf 'dat op sociaal, cultureel en religieus-ethisch terrein voortwoekert en waarvan de dikwijls mensonwaardige woontoestanden een duidelijk aanwijsbare oorzaak zijn'.⁹ Hierop voortgaande kan men stellen, dat in het algemeen vorming van sociaal-economische machtsconcentraties in handen van particulieren, die sociaal-economische, culturele en politieke achterstanden elders in de maatschappij als hun onvermijdelijk complement hebben, een verschijnsel is van primaire onmaatschappelijkheid.

Terwijl in vroeger fasen van onze maatschappelijke ontwikkeling het maatschappelijk voortbrengingsproces, dat gunstige voorwaarden moest scheppen voor de menselijke emancipatie, te beperkt was om overeenkomstig het bereikte niveau algemeen te voorzien in de elementaire levensbehoeften van de mensen, is daarentegen onze gemechaniseerde productie gevorderd tot een fase, waarin zij in materieel opzichtelijke ontplooiingsmogelijkheden zou kunnen waarborgen aan alle leden van deze samenleving. Onderdrukking, exploitatie, discriminatie van bevolkingsdelen kunnen niet langer verdedigd worden met het argument dat deze noodzakelijk zijn voor de maatschappelijke emancipatie. Technisch, wetenschappelijk, organisatorisch zijn de voorwaarden aanwezig om deel te hebben door alle leden van de samenleving aan de verschillende uitingen van het sociale leven. Niet vervuld zijn echter de maatschappelijke voorwaarden hiertoe. In onze

samenleving beheerst de mens de maatschappelijke organisatie niet op een wijze, dat de voorwaarden tot levensontplooiing die het productieproces heeft geschapen gelijkelijk alle leden ter beschikking komen. Voortgaande emancipatie behoeft opheffing van maatschappelijke verschillen, behoeft beheersing van de maatschappelijke verhoudingen. Dit betekent in de praktijk van het dagelijkse leven dat het politieke democratiseringsproces zich uitbreidt tot sociale, economische en culturele democratisering. Als voorbeelden van secundaire onmaatschappelijkheid zijn te noemen: verwaarlozing van kinderen in het gezin, vervuiling, alcoholisme. Andere voorbeelden van secundair onmaatschappelijk gedrag zijn: intiem contact van een lijder aan open longtuberculose met zijn omgeving, wanneer deze patiënt de omgeving onkundig laat van zijn ziekte. We geven hier voorbeelden van gedrag, waarvan met wetenschappelijke methoden aangetoond kan worden, dat het schadelijk is voor de lichamelijke, psychische, sociale ontplooiing van de daarbij betrokkenen. Dit betekent inderdaad, dat men met het signaleren van onmaatschappelijkheid, althans voor zover het de secundaire vorm betreft, groter bescheidenheid in acht zal moeten nemen, dan tot dusver meestal het geval is.

Buiten beschouwing laten we de vraag of er bij het onmaatschappelijk gedrag van welke aard dit ook is, sprake is van bewust dan wel onbewust handelen.

Onmaatschappelijk gedrag kan alleen bepaald worden naar de maatstaf of het objectief schadelijk is. Het kan zeer goed zijn, dat hetzij primair, hetzij secundair onmaatschappelijk gedrag tot stand komt onbewust, tegen de wil, tegen de bedoeling van de bedrijver van het kwaad. Zodra de maatschappij, de omgeving zich hier van bewust worden, dienen zij zich hiertegen te beschermen, zo mogelijk door voor te lichten, zo nodig door maatregelen van meer dwingend karakter. Welke maatregelen getroffen moeten worden is afhankelijk van de mate waarin, de wijze waarop het menselijk emancipatieproces gestoord wordt.

Beide vormen van onmaatschappelijkheid, de primaire en de secundaire kunnen in alle lagen van de bevolking voorkomen. Het verschil tussen beide soorten wijst er echter al op, dat men de primaire vorm vooral moet verwachten in de sociaal-economisch sterkere delen van de maatschappij, die voor hun ontplooiing geneigd zijn zich niet aan te passen aan de minder bevoorrechte groepen. Secundaire onmaatschappelijkheid, vooral die, welke samenhangt met ongunstige materiële

levensomstandigheden zal men eerder aantreffen in de sociaal-economisch zwakkere lagen van de bevolking. Het zou echter onjuist zijn hierbij al te zeer aan een enkelvoudige correlatie te denken. Zoals de sociaal zwakken door hun economische, sociale, culturele, politieke achterstand zich afzijdig kunnen houden van het maatschappelijk gebeuren, opportunistisch handelen, of een onjuist principe huldigen, en daarmee primaire onmaatschappelijkheid op een of andere wijze ondersteunen, zo kunnen ook de sociaal-economisch sterkeren b.v. door een individualistische instelling, door onverschilligheid tegenover de belangen van anderen, door achterstand in ontwikkeling van hun sociale gevoelens, eveneens tot secundaire onmaatschappelijkheid vervallen.

In dit verband verdienen nog enkele punten de aandacht. De waarde die bestaansomstandigheden hebben, wordt mede bepaald door de potentiële mogelijkheden waarover de maatschappij beschikt tot individuele ontplooiing. Dezelfde levensomstandigheden voor een individu krijgen een andere waarde al naar gelang de maatschappij in haar geheel over geringer of groter mogelijkheden voor de ontplooiing van haar individuen beschikt. Levensomstandigheden hebben geen absolute, maar een relatieve waarde. De eisen die men op grond van wetenschappelijke berekeningen op een gegeven ogenblik aan de leden zou kunnen stellen, moeten afhankelijk zijn van het niveau, waartoe de maatschappij zich dan technisch, wetenschappelijk, organisatorisch ontwikkeld heeft. Zodra er maatschappelijk bepaalde verschillen bestaan, zal men in bepaalde opzichten aan de delen van de bevolking die in ongunstige omstandigheden verkeren, eisen kunnen stellen waaraan zij – door hun achterstanden – niet kunnen voldoen. Bij voortduren van maatschappelijke verschillen blijven daardoor ook steeds voorwaarden tot secundair onmaatschappelijk gedrag aanwezig.

Sprekende over maatschappelijk bepaalde verschillen heeft men meestal materiële, politieke, sociale, culturele, fysische, psychische achterstanden in gedachten. Aan één belangrijke algemeen menselijke kwaliteit wordt hierbij gewoonlijk te weinig aandacht geschonken, nl. aan de maatschappelijke creativiteit. We hebben er op gewezen dat de creatieve niet-aanpassing van de mens van zo fundamentele betekenis is voor de maatschappelijke en menselijke emancipatie, dat we deze kwaliteit de meest menselijke eigenschap hebben genoemd. In ander verband hebben we toegelicht dat de ontwikkeling van de maatschappij

steeds meer een aangelegenheid wordt van besturen, directies, van leiders waarbij de sociale creativiteit van steeds groter delen van de bevolking steeds minder actief kan zijn. We hebben daar als een contra-ontwikkeling van onze emancipatie geschetst dit degeneratieproces van de meest menselijke eigenschap, bij grote delen van de bevolking.⁹ Hoewel de uitwerking van dit proces niet of niet voldoende bestudeerd is, moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat zelfs bij het gunstiger worden van de materiële levensvoorwaarden, een degeneratieproces in de maatschappelijke creatieve kwaliteiten, kan leiden tot het optreden van nieuwe verschijnselen van onmaatschappelijkheid in onze tijd.

X. Bestrijding van onmaatschappelijkheid

THEORIE EN PRAKTIJK. Hoewel onze opdracht inhield een zuiver wetenschappelijk onderzoek naar het vraagstuk van de onmaatschappelijkheid in te stellen, willen wij niet nalaten op enkele consequenties te wijzen die het onderzoek o.i. heeft voor de praktijk van de bestrijding van de onmaatschappelijkheid.

De ons bekende studies over 'sociale onaangepastheid', 'a-socialiteit', 'onmaatschappelijkheid' houden zich niet bezig met de door ons nader omschreven primaire onmaatschappelijkheid. Dit is ook niet anders mogelijk als men de fundamentele verhoudingen als een gegeven en onaantastbare grootheid hanteert, als men uitgaat van de gedachte dat onmaatschappelijkheid ontstaat door storing in de aanpassing aan gegeven omstandigheden.

Nu zullen velen menen dat onmaatschappelijkheid bestreden moet worden waar zij wordt aangetroffen en waar de mogelijkheden tot bestrijding aanwezig zijn of gecreëerd kunnen worden. Dit standpunt zal menigeen uit 'praktische' overwegingen voldoende verantwoord lijken. Hier tegenover willen wij het standpunt verdedigen, dat een klein theoretisch stapje in de goede richting de voorkeur verdient boven een stevige praktische stap in de verkeerde richting. Wanneer men bijvoorbeeld bij gemis aan voldoende theoretische kennis de bestaande verhoudingen in enigerlei opzicht als uitgangspunt, als maatstaf gaat hanteren ter beoordeling van onmaatschappelijke gedragingen, dan is het gevaar groot, zoals blijkt, dat men zelfs gedragingen wil bestrijden die maatschappelijk niet schadelijk zijn, die misschien wel in de lijn liggen van de maatschappelijke ontwikkeling. Verder kunnen praktische overwegingen leiden tot discriminatie van de sociaal, economisch, cultureel, politiek zwakke delen van de bevolking. Studies gebaseerd op de sociaal-historische realiteit moeten aan bestrijding voorafgaan. Wanneer een theorie die zo verantwoord mogelijk wordt ontwikkeld de gewoonlijk gevolgde praktijk bij de bestrijding van de onmaatschappelijkheid niet ondersteunt, dan is niet de theorie onpraktisch, maar deze praktijk.

We zijn het er mee eens dat primaire onmaatschappelijkheid onder

de gegeven omstandigheden van Overheidswege e.d. moeilijk bestreden zal worden. Deze omstandigheid kan voor de wetenschappelijke onderzoeker geen verantwoording zijn om er over te zwijgen. De maatschappelijke emancipatie wordt niet in de eerste plaats, in geen geval uitsluitend door de Overheid tot verdere ontwikkeling gebracht, maar in een of andere vorm door de creatieve niet-aanpassing van de leden van de maatschappij. Het is in principe ook aan de gehele bevolking dat de wetenschappelijke onderzoeker een verantwoorde voorlichting dient te geven. Hij zal daarmee in zijn functie van wetenschappelijk onderzoeker zelf maatschappelijk creatief zijn. Hij kan verder de leden van de maatschappij helpen bewust worden van hun maatschappelijk creatief vermogen. Tenslotte zal hij het maatschappelijk creatief element bij de Overheid mede ondersteunen.

We zullen hier enkele praktische consequenties noemen die uit ons theoretisch onderzoek voortvloeien.

1. Men dient bij de bestrijding van onmaatschappelijkheid, van het proces uit, een onderscheid te maken tussen de primaire en de secundaire vorm ervan. De onmaatschappelijkheidsbestrijding heeft steeds de secundaire onmaatschappelijkheid als haar object gehad. Gegeven de omstandigheden zullen overheidsorganen en instanties en organisaties, die namens de Overheid of met haar gemeenschappelijk optreden, het eerst deze secundaire verschijnselen kunnen bereiken. Daar secundaire onmaatschappelijkheid in sociale, economische, culturele, politieke verschillen een gunstige ontstaans- en voedingsbodem vinden, zal bestrijding van deze vorm van onmaatschappelijkheid slechts incidenteel en beperkt het gewenste gevolg hebben, zolang de maatschappelijk bepaalde verschillen voortduren. In zekere zin is secundaire onmaatschappelijkheid het sociaal-historisch complement van primaire onmaatschappelijkheid.

2. Bestrijding van onmaatschappelijkheid kan niet uitsluitend de taak zijn van Overheidsinstanties e.d., maar is een zaak die de gehele bevolking betreft. Voorlichting door sociaal-wetenschappelijke onderzoekers mag in laatste instantie niet beperkt blijven tot een geheim rapport aan Overheid, betrokken instanties en specialisten. Een sociaal-wetenschappelijk rapport moet in een of andere vorm onderwerp van algemene, openbare discussie kunnen worden.

3. Individuen, of groepen met onmaatschappelijk gedrag vormen geen categorie op zich zelf, ze zijn niet een verschijnsel generis sui. Onmaatschappelijk gedrag is in alle lagen van de bevolking aanwijs-

baar. Bestrijding van onmaatschappelijkheid mag niet leiden tot discriminatie van een bevolkingsgroep op grond van haar sociaal-economisch zwakke positie.

4. Het vaststellen van maatschappelijk ongunstige verschijnselen dient te gebeuren met wetenschappelijk verantwoorde methoden, die de sociaal-historische realiteit als uitgangspunt hebben. Men mag hierbij dus niet afgaan op een gedrag dat deze of gene onmaatschappelijk noemt. Men kan zich bij bestrijding van maatschappelijk ongunstig gedrag slechts richten op gedrag dat wetenschappelijk maatschappelijk-ongunstig bevonden is. Dat betekent dat men zich bij het vaststellen van onmaatschappelijkheid en bij de bestrijding er van groter beperking zal moeten opleggen dan meestal gebeurt.

5. Het vaststellen van de ongunstige omstandigheden in het levensmilieu van degenen die onmaatschappelijk gedrag vertonen, moet evenals het aangeven van de wijze waarop de verbeteringen op gang worden gebracht wetenschappelijk verantwoord worden.

6. Het aanbrengen van verbeteringen in de maatschappelijke omstandigheden, die voorwaarden zijn voor een gunstiger ontplooiing van de menselijke eigenschappen is een voortgaand proces, dat voor alle categorieën van de bevolking op gang is en dat speciale aandacht krijgt bij die categorieën die met speciale problemen te kampen hebben. Onder deze categorieën kan men ook die groepen rekenen, waar zich deze problematiek ontwikkelt tot maatschappelijk ongunstig gedrag.

7. De maatregelen die genomen moeten worden om onmaatschappelijk gedrag te bestrijden, kunnen zich niet beperken tot verbeterde huisvesting en het op dreef helpen van gezinsleven en huishouding. Zulke maatregelen zijn belangrijk vooral als uitgangspunt. Verbetering in de maatschappelijke levensvoorwaarden is een zich uitbreidend proces dat op een of andere wijze alle facetten raakt van het menselijk leven. Met het aanbrengen van verbeteringen in het naaste levensmilieu zijn de maatschappelijk bepaalde verschillen voor de menselijke ontplooiing niet opgeheven.

8. Het realiseren van verbeteringen mag de maatschappelijke creativiteit van de personen in kwestie niet uitschakelen. Bij de bestrijding van onmaatschappelijk gedrag dient men, zoals bij iedere opvoeding, rekening te houden met de fundamentele betekenis van de maatschappelijke creatieve niet-aanpassing. Het gevaar van uitschakelen van deze creativiteit is aanwezig als men in het contact met de te behandelen individuen de indruk wekt dat het conflict met de maat-

schappij uitsluitend voortkomt uit eigen onvermogen zich aan te passen bij milieu-omstandigheden en als men daarbij niet tevens op de democratische mogelijkheden wijst om bij te dragen tot het bestrijden van omstandigheden die aanleiding worden tot sociale achterstand en verval.

9. Ten onrechte wordt onmaatschappelijk gedrag vaak gezien als een gevolg van debiliteit en worden verschijnselen van onmaatschappelijkheid en debiliteit, als min of meer onafscheidelijk begrepen. Onmaatschappelijk gedrag behoeft niet voort te vloeien uit debiliteit, al kan deze in bepaalde omstandigheden een belangrijke factor zijn bij het ontstaan van onmaatschappelijkheid.¹ Zoals ook, op andere wijze, een superieure intellectuele begaafdheid, onder bepaalde omstandigheden tot ontmaatschappelijk gedrag kan bijdragen. Onmaatschappelijk gedrag is niet een bij uitstek intellectuele prestatie. In de sociaal zwakke lagen van de bevolking bevinden zich, in het algemeen, gehandicapten, hetzij in fysisch, psychisch dan wel in intellectueel opzicht, maatschappelijk in een extra ongunstige positie voor de ontplooiing van hun capaciteiten. M.a.w. deze categorieën behoren tot de minst geëmancipeerde delen van de bevolking. Deze extra maatschappelijke achterstand kan een factor zijn in het ontstaan van onmaatschappelijk gedrag. De hier genoemde categorieën behoeven juist extra gunstige maatschappelijke omstandigheden.

10. Bij het optreden van psychopathieën zal het in sommige gevallen moeilijker worden, bij het aanbrengen van gunstiger levensomstandigheden, een beroep te doen op de eigen maatschappelijke creativiteit. Hierbij zal vaak psychiatrische hulp onontbeerlijk zijn.

11. Wanneer wij de maatschappelijke creativiteit aan de orde stellen, dan doen wij zulks van het beginsel uit dat o.i. altijd bij de opvoeding moet gelden. We achten het nodig om ook hier de bijzondere aandacht op te vestigen omdat men, bij hulp aan sociaal-economisch zwakken, al te zeer geneigd is, het aanpassen aan de gegeven omstandigheden, als 'creativiteit' te beschouwen.

Men vreest waarschijnlijk een ongeoorloofd conflict uit te lokken als men degenen, die maatschappelijk in een ongunstige situatie verkeren, stimuleert tot het gebruik maken van hun democratische rechten, om aan verandering in de bestaande maatschappelijke verhoudingen zelf mee te werken. Toch zal men een beroep doen op de maatschappelijke creativiteit als men het probleem op de juiste wijze stelt, als men nl. op de dieper liggende maatschappelijke wortels wijst van sociale

problemen. De betekenis van de maatschappelijke creativiteit voor de betrokkenen schuilt o.a. hierin, dat zij zelf keus doen, op welke wijze zij een bijdrage kunnen leveren tot maatschappelijke emancipatie, dat zij zelf ook de verantwoordelijkheid voor hun keus dragen. Bij een z.g. 'heropvoeding' wordt ook de levens- en maatschappijbeschouwing onvermijdelijk in de maatregelen 'geïntegreerd'. Op grond hiervan staan wij afwijzend tegenover een wettelijk voorgeschreven 'heropvoeding' van gezinnen, omdat hierbij in de praktijk drang of dwang geoefend kan worden op de levensbeschouwelijke en maatschappijbeschouwelijke inzichten van de gezinsleden. We achten het op grond van deze overweging eveneens onjuist dat bestrijding van onmaatschappelijkheid gelegd wordt in handen van levensbeschouwelijke organisaties. Hiermee ontstaan vormen van beïnvloeding die een belemmering betekenen voor het ontwikkelen van de maatschappelijke creativiteit.²

Een principieel juiste benadering achten wij het best gewaarborgd als Overheidsinstanties hun bijdragen leveren in het treffen van maatregelen ter verbetering van levensomstandigheden, en vertegenwoordigers van de diverse levensbeschouwelijke richtingen daarbij in de gelegenheid worden gesteld een vrij, en voor geen van de partijen obligaat, contact met de bevolking te onderhouden. Enerzijds bestaat dan niet het gevaar dat een gezin of persoon de levensbeschouwing accepteert om de materiële voordelen. Anderzijds laat men de betrokkenen de vrije keuze en het dragen van verantwoordelijkheid voor deze keuze.

De veel gehoorde mening dat bestrijding van de onmaatschappelijkheid alleen kan slagen als een godsdienstige levensbeschouwing wordt ingeschakeld, kunnen wij niet delen. We ontkennen geenszins dat een godsdienstige levensovertuiging een mens kan sterken in zijn voornemens en dat dit ook kan bijdragen tot een maatschappelijk gunstig gedrag. We ontkennen wel dat deze steun tot maatschappelijk gedrag het monopolie zou zijn van godsdienstige levensbeschouwingen.

Het maatschappelijk emancipatieproces zelf heeft, de hele menselijke geschiedenis door, steeds weer nieuwe prikkels gegeven tot een maatschappelijk gunstig gedrag juist aan die delen van de bevolking, die maatschappelijk in ongunstige omstandigheden verkeerden. Maatschappelijke creativiteit als fundamentele menselijke eigenschap is een factor van primaire betekenis bij de ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid. Dit geldt zowel voor de vorming van maatschappelijk

gunstig gedrag als voor de omvorming van maatschappelijk ongunstig gedrag. Opvoeding en heropvoeding is een integratieproces van de mens in het maatschappelijk integratieproces. De mate waarin deze integratie gunstig zal verlopen, zal afhangen van de mate waarin de maatschappelijk-creatieve niet-aanpassing, d.w.z. de menselijke en maatschappelijke creativiteit tot ontwikkeling zal kunnen komen.

De gedachten, die wij in onze studie verdedigd hebben, werden vaker vernomen in de menselijke geschiedenis. De formulering en de argumentatie wijzigden zich, de strekking bleef dezelfde. Het zijn gedachten die in welke bewoording ook uitgesproken, in welke voorstelling ook uitgebeeld, de expressie zijn van het menselijk emancipatieproces. In een sublieme vorm treffen wij deze aan als conclusie in het 'Godgeleerd-staatkundig vertoog' van de 17de eeuwse filosoof Spinoza, die wij op het gebied van wetenschappelijke bestudering van sociale vraagstukken als een voorloper mogen beschouwen:

'Het einddoel van de Staat is niet om te overheersen, noch om de mensen door vrees in bedwang te houden en onder het recht van een ander te plaatsen, maar integendeel om een ieder van vrees te bevrijden, opdat hij zoveel mogelijk veilig kan leven, dat wil zeggen: dat hij zijn eigen natuurlijk recht om te bestaan en om bezig te zijn zo goed mogelijk kan behouden, zonder schade voor zich zelf en voor een ander. Het doel van de staat is niet om de mensen van redelijke wezens tot beesten of automaten te maken, maar integendeel om te bevorderen dat hun geest en lichaam zich geheel ontplooiën en zich van de vrije Rede kunnen bedienen en niet in haat, toorn of met list handelen, noch op hun beurt met vijandige gezindheid optrekken. *Het doel van de staat is derhalve in werkelijkheid de vrijheid*'.

XI. Wetenschap, overheid en onmaatschappelijkheid (balans)

De discussie over problemen van sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid heeft zich na publicatie van onze studie met grote intensiteit voortgezet. Dit behoeft niet te verwonderen, omdat men hierbij te maken heeft met de fundamentele vraagstukken van de samenleving en derhalve ook van de wetenschap die de samenleving bestudeert: de sociologie. Men stelt o.a. de volgende vragen aan deze wetenschap: welke veranderingen in de samenleving zijn aanvaardbaar, welke niet? En op welke gronden is dit zo? Uit deze vragen komen onmiddellijk nieuwe naar voren: Kan de sociologie een wetenschappelijk verantwoorde definitie leveren van de term 'onmaatschappelijkheid'? Behoort het tot haar taak dit te doen? Is zij ook in staat op een gegeven ogenblik in een gegeven sociaal kader van een gegeven gedrag vast te stellen of de term 'onmaatschappelijkheid' hierop van toepassing is? Op welke wijze en naar welke maatstaf kan dit op wetenschappelijk verantwoorde wijze gebeuren? Als men niet op wetenschappelijke wijze met deze term kan werken, waarom gebruikt men ze dan nog in de sociale wetenschap? Wij zijn van mening, dat men deze vragen in positieve zin kan beantwoorden. Op grond van onze analyse zijn wij tot de conclusie gekomen dat de samenleving een emancipatieproces is, d.w.z. een proces waardoor de mens tot steeds groter ontplooiing komt en dat dit zich door niet-aanpassing van de mens aan zijn levensomstandigheden voltrekt. Wij hebben er ook op gewezen dat men dit proces niet als rechtlijnig steeds succesvol verlopend moet voorstellen.

In onze samenleving kan men, vereenvoudigend en schematiserend, twee categorieën mensen onderscheiden, een categorie die in principe de bestaande sociale verhouding zoveel mogelijk wil handhaven en de menselijke behoeften bij die verhoudingen laten aanpassen; een tweede categorie die de levensbehoeften van de mens (samen te vatten als drang tot groter levensontplooiing)

in principe niet wil aanpassen aan de gegeven omstandigheden, maar die de omstandigheden wil veranderen ten gunste van de menselijke ontplooiing.

Uitgaande van de gedachte dat het emancipatieproces door niet-aanpassen aan de omstandigheden voortschrijdt, kan men de eerstgenoemde de categorie der 'aanpassers' en de laatstgenoemde de categorie der 'niet-aanpassers' noemen. Ten overvloede zij opgemerkt dat deze indeling een principieel verschillend standpunt wil signaleren en niet beoogt een zwart-wit-tekening van de samenleving te geven. Het beeld is in werkelijkheid genuanceerd. Maar toch moet ieder op een gegeven ogenblik een standpunt naar deze of gene zijde innemen. Geen standpunt is ook een standpunt, hetzij in de ene, dan wel in de andere richting. De indeling in 'aanpassers' en 'niet-aanpassers' blijkt ook geldig voor de wereld van de sociologen. Dit is uit onze literatuur-analyses genoegzaam gebleken. En deze studie werd op haar beurt in eerste instantie als dissertatie geweigerd door een hoogleraar die een verdediging van de aanpassings-theorie gemakkelijker kon aanvaarden dan een verdediging van de niet-aanpassings-theorie. Andere minder aanpassingsgezinde hoogleraren bleken hierop de promotie wel voor hun verantwoording te kunnen nemen. Wat dus geschied is.

De critieken die er na het verschijnen op onze studie verschenen, toonden in vele gevallen aan dat niet alleen averechts interpreteren maar ook gebrekkig lezen en defect citeren — mogelijk als gevolg van een bewuste of onbewuste afweerhouding — geleerde critici parten kunnen spelen. Er is geen dringende noodzaak hier met deze critici in het geding te treden. Vooral niet omdat hiertegenover tal van anderen onze denkbeelden zo niet altijd geheel aanvaarden dan toch — zoals uit hun commentaar blijkt — ernstig bestuderen.

Eén voorbeeld mag hier als curiositeit niet geheel onbesproken blijven. Het betreft *Darsono's* verdediging van de aanpassings-theorieën. Deze auteur verenigt in zich de tekortkomingen bij lezen, interpreteren en citeren van alle critici tezamen. Darsono wil zich — volgens zijn zeggen — 'uitsluitend tot de empirische wetenschappen' bepalen. Hij noemt zijn benaderingswijze: 'Een semantische analyse' van het woord 'onmaatschappelijkheid'.¹ Symbolen-formules suggereren een 'strikt logische' redeneertrant. Het blijkt al heel spoedig dat hij nòch empirisch, nòch strikt logisch te

werk gaat. De discussie over de inhoud van 'onmaatschappelijkheid' wil hij herleiden tot een verschil tussen sociologie en ideologie en hij doet dit aldus:

'Het verschil tussen sociologie en ideologie is — zoals bekend — dat in de beweringen van de ideologische theorieën altijd een vervoeging van het werkwoord 'behoren' of een equivalent van dit werkwoord voorkomt, die in de beweringen van de sociologische theorieën niet mogen optreden' (186-187).

Het woord onmaatschappelijk gedrag — aldus Darsono — moeten wij niet tot het sociologische, maar tot het ideologische vocabularium rekenen (198). Wat Darsono hier als algemeen aanvaarde, voor geen bestrijding vatbare stelling als zijn uitgangspunt hanteert — is niet meer dan één opvatting uit de vele, die weer afhankelijk is van de opvatting die men huldigt over de inhoud van 'sociologie', van 'ideologie' en van ... 'behoren'. Door zijn uitspraken wordt bekend dat *hij* deze mening is toegedaan.

Wij hebben in onze eigen analyses getracht aan te tonen dat de menselijke geschiedenis een emancipatieproces is. Op deze conclusie past Darsono nu een 'semantisch-analytische' kunstgreep toe. 'Voor de marxisten is er geen onderscheid tussen de woorden 'zijn' en 'behoren' of beter, dat wat 'is' 'behoort' ook zo te zijn' (195). Onze conclusie wordt door deze semanticus domweg veranderd in: 'De menselijke geschiedenis behoort een emancipatieproces te zijn'. Op deze wijze heeft Darsono dus 'bewezen' dat wij geen sociologische, d.w.z. geen wetenschappelijke uitspraak hebben gedaan! Voilà! Wie geen analfabeet is in de marxistische literatuur weet dat juist daar 'zijn' als 'worden' wordt gezien en dat dus het woord 'behoren' *nimmer* het woord 'zijn' kan vervangen!

Onzerzijds erkennen wij dat er in de sociologische visie van Darsono geen plaats is voor een vervoeging van het werkwoord 'behoren', c.q. 'niet behoren'.

Darsono aanvaardt de sociologie niet als waarderende wetenschap (187). Nu we zijn logica hebben leren kennen, kan het ons niet meer verbazen dat hij 'op strikt sociologische gronden' 'zelfs' kiest voor de waarderende theorieën over onmaatschappelijkheid, t.w. de aanpassingstheorieën van Litjens en Van Tienen (196). De rest van Darsono's uiteenzettingen laten we gaarne over aan puzzelaars.²

Als er na alle discussie die er over het verschijnsel 'onmaat-

schappelijkheid' heeft plaats gehad, nog steeds in wetenschappelijke kringen op deze vrijbuitende wijze kan omgesprongen worden met het begrip 'onmaatschappelijkheid', hoe is het dan wel gesteld in de kringen van de praktijk? Bijvoorbeeld in de kringen van opdrachtgevers d.w.z. het Beleid, c.q. de Overheid en uitvoerders tot verrichten van 'onmaatschappelijkheids'-onderzoeken. Hoe bedroevend het daar in dit opzicht toe gaat kunnen wij lezen in het kritisch gestelde artikel van *Van Dongen*, waarin hij zijn bevindingen weergeeft nadat hij een dertigtal onmaatschappelijkheids-onderzoeken, z.g. *inventarisatie-onderzoeken*, op hun mérites geanalyseerd heeft.³ Deze inventarisatie-onderzoeken werden verricht tussen 1964 en 1966, dus in de periode dat de discussie al in volle omvang op gang was gekomen en niemand meer argeloos het verschijnsel van 'onmaatschappelijkheid' behoefde te benaderen. De betreffende onderzoekers hebben echter gedaan of hun neus bloedt. We zullen enkele conclusies van Van Dongen laten volgen.

Van de 30 onderzoeken betreffen er 13 Limburg, 6 Noord-Brabant, 6 Gelderland, 3 Amsterdam. Gegeven de praktische doelstelling van deze rapporten heeft Van Dongen zich alleen afgevraagd of deze en dergelijke inventarisaties (*er zijn er nog steeds in wording!*) 'recht doen aan de onderzochte gezinnen en betrouwbare inlichtingen geven aan degenen die belast zijn met het beleid ten aanzien van die gezinnen en met uitvoerend werk ten behoeve van de gezinnen'. Hij merkt terecht op: Deugt het *uitgangspunt* niet, dan is het gehele onderzoek waardeloos, niet alleen voor de wetenschap doch ook voor het beleid en de praktijk'. 'Niet minder dan 12 onderzoeken bleken hun uitgangspunt in het geheel niet omschreven te hebben. In de 18 overige gevallen kon, soms met veel moeite, een soort definitie gevonden of tenminste samengesteld worden'. Na een kritische beschouwing hiervan merkt hij op: *In feite gaat het, zoals de betreffende onderzoekers kunnen weten, om een zeer dubieus begrip*'.

Ook de keuze der *criteria* doet overigens niet zelden willekeurig aan. *Zij houdt waarschijnlijk meer verband met de persoonlijke gevoeligheid van de onderzoeker of zijn opdrachtgever voor bepaalde vormen van 'afwijkend' gedrag, met het gelezen hebben van bepaalde boeken of onderzoeken, met de verkrijgbaarheid van bepaalde informaties*'.

Van Dongen wijst ook op het subjectieve karakter van de *informaties*. De onderzoekers winnen deze namelijk in bij personen waarvan men moet verwachten dat zij slechts inlichtingen zullen geven op grond van hun persoonlijke opvattingen over 'onmaatschappelijkheid'.

Sprekende over de *adviezen*, die op grond van de 'onderzoeken' worden uitgebracht blijkt hij 'er ook niet zeker van (is), dat het advies in menig geval niet reeds tevoren heeft vastgestaan'.

Onderzoekingen op de hier gesignaleerde wijze verricht veroorzaken velerlei kwaad. Zij stichten verwarring in de kringen van de sociaal-wetenschappelijke onderzoekers en in de kringen van hen die zich in de praktijk bezig houden met problemen van onmaatschappelijkheid. En mede daardoor brengen zij de sociale wetenschap en het beleid in deze aangelegenheid in discredit, om van de gezinnen zelf maar te zwijgen.

Er is nog een belangrijk aspect in dit grote geheel dat de aandacht verdient: *elk onderzoek kost geld, ook waardeloos onderzoek*. Dit geld wordt gewoonlijk geheel of ten dele door officiële instanties verschaft. Het is met andere woorden *belastinggeld*. Wat de door Van Dongen geanalyseerde inventarisatie-onderzoeken betreft moet men vaststellen dat er geld is uitgegeven aan ondeugdelijke waar. Het zou de moeite lonen om ook te berekenen hoeveel gelden de genoemde dertig onderzoeken bijvoorbeeld aan de gemeenschap gekost hebben.

Wat willen beleidsinstanties? Verwachten zij van de wetenschappelijke onderzoeker een legalisering van hun eigen onwetenschappelijke inzichten en doeleinden met betrekking tot onmaatschappelijkheid? Of beogen zij een verantwoorde voorlichting te verkrijgen voor het voeren van een verantwoord beleid? In beide gevallen draagt de aangewezen wetenschappelijke onderzoeker in deze hoedanigheid een verantwoordelijkheid tegenover het beleid, tegenover de gemeenschap, tegenover de wetenschap en in het bijzonder tegenover hen die hij als 'onmaatschappelijk' beschouwt.

Men kan tot op zekere hoogte begrip hebben voor de positie waarin de wetenschappelijke onderzoeker zich tegenover zijn machtige opdrachtgever bevindt. Laten wij aannemen dat beide partijen van goeden wille en vol goede bedoelingen zijn. Het zou dan de onderlinge verstandhouding kunnen bevorderen als zij opdracht en opzet van een onderzoek naar het verschijnsel van

onmaatschappelijkheid aan een buiten de partijen staande commissie van deskundigen ter beoordeling voorleggen. Ook wanneer de uitspraak van zo een commissie niet bindend zal zijn, maar een vrijblijvend advies, dan nog zou zij verhelderend kunnen werken.

Wij willen in dit verband voor een ander aspect de aandacht vragen. Een wetenschappelijke benadering van onmaatschappelijkheid, zal het niet alleen mogelijk maken om de categorie van hen die men onmaatschappelijk kan noemen zuiverder aan te geven. Men zal ook eerder kunnen afstappen van een enghartige benadering waarbij men zich verkijkt op het falen van de onmaatschappelijken en de feilen in de samenleving niet ontdekt. De onmaatschappelijkheid van de onmaatschappelijken behandelen, en de onmaatschappelijkheid van de samenleving laten voor wat het is, blijft 'kurieren am Symptom'.

Het is de verdienste van de sociologie dat zij de betekenis heeft ontdekt die de samenleving heeft op de ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid. De werkelijkheid is, om een uitspraak van de Franse arts-socioloog *A. Lacassagne* te variëren: de samenlevingen hebben de onmaatschappelijken die zij verdienen. Dat betekent, dat wij een veel gebruikte, misleidende slogan ('verbeter de wereld begin bij jezelf', van de 'Bond zonder naam') moeten rechtdraaien: *verbeter de mensen, begin bij de samenleving*.

XII. Kennistheoretische plaatsbepaling

In deze studie willen wij ons oriënteren over de betekenis van de relatie mens-omgeving, mens-sociale realiteit. Op de vraag hoe wij op de meest betrouwbare wijze onze kennis verwerven omtrent de wereld waarin en waarmee de mens leeft, worden verschillende antwoorden gegeven. Het zal wellicht misverstanden voorkomen en gemeenschappelijk wetenschappelijk werken bevorderen als wij in deze sociologische studie te voren ons standpunt in dezen duidelijk kenbaar maken. Onze opvattingen aangaande realiteit en wetenschappelijk onderzoek van de realiteit sluiten aan bij die der positivisten die zowel de fysische, biologische alsook de sociale realiteit bestuderen met zo exact mogelijke methoden van experimenteel onderzoek. Dit houdt niet de veronderstelling in dat in de fysische, biologische en in de sociale realiteit ook dezelfde wetmatigheden zouden heersen of dat de onderzoeker in de benadering van de typische problemen van elk der onderscheiden gebieden van onderzoek niet speciaal gerichte methoden zou moeten ontwikkelen. De mens staat in voortdurende relatie tot, in wisselwerking met zijn omgeving. Het is zaak voor de mens om van de realiteit, ten behoeve van zijn praktisch handelen, een zo juist mogelijke voorstelling te krijgen, een voorstelling dus die zo veel mogelijk, en dus steeds meer, overeenkomt met de realiteit.

De mens hanteert zijn relatie tot de wereld waarin hij leeft om zijn kennis omtrent die realiteit op te bouwen. Zijn confrontatie met de realiteit, zijn praktisch handelen door ingrijpen in en experimenteren met de realiteit leert hem hoe de realiteit functioneert en hoe hij zelf zich in die realiteit kan handhaven.

De gelijkheid van bovengenoemde objecten voor wetenschappelijk onderzoek bestaat hierin dat men zijn inzichten omtrent de realiteit telkens weer in overeenstemming brengt met de resultaten van zijn praktisch handelen. Wetenschappelijk verkregen kennis is geen subjectieve, van het onderzoekende subject afhankelijke, maar een objectieve, van het te onderzoeken object afhankelijke, aangelegenheid. De juistheid van de kennis, die de onderzoeker zich verschaft heeft omtrent de realiteit, moet controleerbaar zijn door de andere onderzoeker.

De kennis moet geverifieerd en zo nodig gecorrigeerd en aangevuld kunnen worden door nieuwe ingrepen in de realiteit. We zijn ons ervan bewust, dat we met dit uitgangspunt bij menig socioloog een tere snaar raken. Een brede stroming in de hedendaagse sociologie werkt immers bij voorkeur met de onderscheiding van natuurwetenschappen en 'geesteswetenschappen' (Dilthey), respectievelijk 'kultuurwetenschappen' (Rickert), welke laatsten het object van studie 'verstehend' (Max Weber) benaderen. De verkregen voorstellingen zijn in deze opvatting van het subject afhankelijk en behoeven als consequentie hiervan niet met de realiteit buiten hem in overeenstemming te zijn. Door de gespletenheid, die er in de sociologische wereld in dit opzicht bestaat, is ieder onderzoeker verplicht zich bij het begin van zijn studie uit te spreken over de vraag of en in hoeverre hij objectieve dan wel subjectieve kennis nastreeft. Onzerzijds beogen wij dus het verkrijgen van objectieve kennis.

Zoals Vercruyjsse, een van de weinige duidelijke positivistisch georiënteerde sociologen in Nederland, in zijn recente studie over het sociologisch onderzoek terecht opmerkt, heeft de hier aangeduide tegenstelling in de sociologie 'al een oude geschiedenis'.¹ Inderdaad heeft de eeuwenoude filosofische strijd tussen 'idealisme' en 'materialisme' zich ook meester gemaakt van de sociale wetenschappen. Het positivistisch standpunt heeft in onze westerse filosofie een vroege verdediger gevonden, o.a. in de vóór-socratische Democritos, die – zoals werd verteld – liever een enkel bewijs wilde vinden dan koning der Perzen worden. De positivistische gedachte in de wetenschappen werd vooral in de werken van Engelse en Franse materialisten uit de achttiende eeuw, w.o. Hume, d'Alembert, Saint Simon, systematisch uitgewerkt. Ook Comte aanvaardde het positivisme als uitgangspunt voor de sociologie.

Het was met name Berkeley, die in de achttiende eeuw tegenover de 'materialisten' het 'idealisme' in zijn puurste vorm verdedigde. Hij verweet in zijn *Treatise concerning the principles of human knowledge* (1710) de materialisten naïf realisme, omdat zij de waarnemingen beschouwen als afbeeldingen van de realiteit, van een wereld buiten de mens en onafhankelijk van hem. Berkeley heeft in dit opzicht ook onder de sociologen school gemaakt.

Husserl, die op het denken van vele hedendaagse sociologen een grote invloed heeft gekregen, onderscheidt zelfs twee soorten 'naïviteit':

'Das tägliche praktische Leben ist naiv, es ist ein in die vorgegebene Welt Hineinfahren, Hineindenken, Hineinwerten, Hineinhandeln.' Naast de naïveteit van het dagelijkse, praktische leven heeft men nog de positieve wetenschappen:

'Sie sind Naivetäten höherer Stufe, Werkgebilde einer klugen theoretischen Technik, ohne daß die intentionalen Leistungen, aus denen alles letztlich entspringt, ausgelegt worden wären.'

'Wissenschaft beansprucht zwar, ihre theoretische Schritte rechtfertigen zu können, und beruht überall auf Kritik. Aber ihre Kritik ist nicht die letzte Erkenntniskritik.'²

Een soortgelijke onderscheiding als door Husserl gemaakt wordt, vindt men in de Franse filosofie, m.n. bij Bergson als *verstand en instinkt* (intuïtie), waarbij de intuïtie superieur wordt geacht aan het verstand. In *Les deux sources de la morale et de la religion* spreekt hij zelfs van de ontbindende macht van de intelligentie. Niettemin ziet Bergson een belangrijke taak voor het verstand:

'Notre intelligence telle que l'évolution de la vie l'a modelée, a pour fonction essentielle d'éclairer notre conduite, de préparer notre action sur les choses, de prévoir, pour une situation donnée, les événements favorables ou défavorables qui pourront s'ensuivre.'³

Zo zien wij als taak voor de wetenschappelijke onderzoeker weggelegd: zich bezig te houden met wat Husserl noemt 'Naivetäten höherer Stufe'. Niets meer, maar ook niets minder. Enerzijds menen wij, dat de wetenschappelijke onderzoeker op grond van zijn uitgangspunt niet tot taak heeft te vragen naar 'laatste' waarheden, naar 'die intentionalen Leistungen, aus denen alles letztlich entspringt'. Anderzijds is de wetenschappelijke onderzoeker verplicht zijn methode van onderzoek zo consequent mogelijk toe te passen. Tussen de dagelijkse praktijk en het wetenschappelijke onderzoek zien wij met Husserl inderdaad geen principieel verschil in de wijze waarop beiden tot hun kennis komen: in laatste instantie de zintuigelijke waarneming, de empirie. Als een van de 'basic postulates regarding the nature of 'reality' and 'knowledge' upon which all science proceeds' noemt de Amerikaanse socioloog Lundberg:

'All data or experience with which man can become concerned consist of the responses of the organism-in-environment. This includes the postulate of an external world and variations both in it and the responders to it.' (curs. L.)

In zijn betoog komt hij verder tot de conclusie:

'All assertions about the *ultimate* 'reality', 'nature', 'essence', or 'being' of 'things', or 'objects' are therefore unverifiable hypotheses, and hence outside the sphere of science.' (curs. L.).⁴

Naarmate de mens meer systematisch, meer ordenend werkt, zijn activiteit met zijn technisch apparaat verder uitbreidt, versterkt, verfijnt, en zijn levensmilieu meer naar zijn inzichten verandert, werkt hij wetenschappelijker, wordt zijn wetenschappelijke kennis omtrent de realiteit betrouwbaarder, omdat hij daarmee verder en dieper kan controleren en verifiëren. Hij krijgt zuiverder en omvattender inzicht in het gebeuren in de realiteit en op steeds langer termijn ten behoeve van zijn handelen en denken. Hij is steeds meer in staat de wetmatigheden in de realiteit te ontdekken. Op grond van zijn ervaringen in dit proces ontwikkelt hij dus niet alleen een gedrag maar ook en tegelijkertijd een denken in overeenstemming met de realiteit.

In de verwachting dat het tot een beter begrip van ons standpunt zal kunnen bijdragen, zullen wij hier iets nader op de achtergronden ingaan. De wetenschappen tonen aan dat er een wereld heeft bestaan vóór de aanwezigheid van de mens op aarde, zelfs vóór de aanwezigheid van enig levend wezen. De waarnemingen van de mens omtrent een wereld buiten de mens en onafhankelijk van zijn waarnemingen krijgen voor de mens betrouwbaarheid doordat zijn waarnemingen gecontroleerd kunnen worden. De mens staat in relatie tot de wereld waarin hij leeft. Door zijn inwerking op zijn levensmilieu, door zijn activiteit dus, kan hij toetsen of de waarnemingen, die hij betreffende zijn levensmilieu doet, de voorstellingen die hij zich er van maakt ook telkens weer met elkaar in overeenstemming zijn. Zo werkt de mens in het dagelijks leven en in de wetenschap. De spiritualist, de scepticus of de verwante denker trekt de juistheid van deze werkmethode in twijfel. Hij zal ontkennen of betwijfelen dat de wereld die wij waarnemen en die wij als werkelijk bestaande opvatten, reëel is. Volgens hem is deze wereld (mogelijk) door onze geest geprojecteerd, slechts een voorstelling van onze geest en *niet* reëel, terwijl het enige wat reëel, wat bestaande is, onze geest is. De waarnemingen, ook de waarnemingen van anderen zijn immers in laatste instantie mijn waarnemingen. Of in de woorden van Husserl:

'Alles, was für den Menschen, was für mich ist und gilt, tut das im eigenen Bewußtseinsleben, das in allem Bewußt-haben einer Welt und in allen wissenschaftlichen Leisten bei sich selbst verbleibt.' (ib. p. 31, curs. van H.).

De waarnemingen, ook de waarnemingen van anderen zijn dus in laatste instantie *mijn* waarnemingen evenals de voorstelling van een wereld om mij heen *mijn* voorstelling is en de wereld dus *mijn* wereld. Daarbij blijft de hele wereld gevangen in mijn persoon, d.w.z. in *mijn* geest of idee. Consequent doorgedacht leidt het spiritualisme, het idealisme tot solipsisme (of uiteraard tot theologie). Dat dit niet een onjuiste conclusie is, die door ons getrokken wordt, moge o.a. blijken uit de bovengenoemde studie van Husserl die zich intensief met dit probleem heeft bezig gehouden. Na een diepzinnig betoog komt hij tenslotte tot de volgende conclusie: 'Der Schein eines Solipsismus ist aufgelöst, obschon der Satz die fundamentale Geltung behält, daß alles was für mich ist, seinen Seinssinn ausschließlichsich aus mir selbst, aus meiner Bewußtseinssphäre schöpfen kann.' (p. 177). Met Faust kan men hierop zeggen: 'Da steh' ich nun, ich armer Tor! Und bin so klug als wie zuvor.'

Het wetenschappelijk handelen van de mens, evenals zijn dagelijkse praktijk, helpt de mens zich te bewegen, zich steeds beter te bewegen in zijn wereld, hoe men deze wereld filosofisch ook mag zien. En hiermee zijn o.i. ook de taak van de wetenschappen en hun methoden via de ervaring gegeven. Voor deze opvatting kan men steun vinden bij Kant, die in *Kritik der reinen Vernunft* aan dit probleem eveneens duidelijk zijn aandacht schenkt:

'Dagegen weil es im praktischen Gebrauch des Verstandes ganz allein um die Ausübung nach Regeln zu tun ist, so kann die Idee der praktischen Vernunft jederzeit obzwar nur zum Teil in concreto gegeben werden, ja ist die unentbehrliche Bedingung jedes praktischen Gebrauchs der Vernunft. Ihre Ausübung ist jederzeit begrenzt und mangelhaft, aber unter nicht bestimmbaren Grenzen, also jederzeit unter dem Einflusse des Begriffs einer absoluten Vollständigkeit.'⁵

In de voorrede tot de tweede druk van zijn *Kritik der reinen Vernunft* licht hij de uitbreiding die de nieuwe druk heeft ondergaan toe in een uitvoerige en belangrijke noot:

'Der Idealismus mag in Ansehung der wesentlichen Zwecke der Metaphysik für noch so unschuldig gehalten werden (was er in der Tat nicht ist), so bleibt es immer ein Skandal der Philosophie und allgemeinen Menschenvernunft, das Dasein der Dinge außer uns (von denen wir doch den ganzen Stoff zu Erkenntnissen für unseren inneren Sinn her haben) bloß auf Glauben annehmen zu müssen,

und, wenn es jemand einfällt, es zu bezweifeln, ihm keinen genügenden Beweis entgegenstellen zu können.' (p. 36)

Het verrichten van empirisch onderzoek, gebaseerd in laatste instantie op onze zintuigelijke waarnemingen, is te beschouwen als een eigen, een zelfstandige en onmisbare taak van de wetenschap. Nu kan men met Steinmetz van mening zijn, dat 'de betrekkelijke juistheid der zintuigelijke indrukken' 'de grondslag van al onze ervaring' is en dat het determinisme eveneens een postulaat van de sociologie is. Men kan ook met Kruyt, die Steinmetz 'herzien' heeft, hiertegenover 'het bestaansrecht van metafysica' erkennen. Belangrijker in het geheel is echter – en ook Kruyt geeft dit volmondig toe –, dat er in ieder geval tot aan de metafysica een gemeenschappelijk werken mogelijk is voor 'de aanhangers en afwijzers van het Determinisme.'⁶

In de empirische methode van werken zoals deze wordt toegepast in de dagelijkse en in de 'positief'-wetenschappelijke praktijk, beperkt men zich tot het bestuderen van de relatie mens-omgeving, mens-maatschappij. Kennisproblematische vragen die principieel onoplosbaar zijn doen zich hierbij niet voor. Zodra men deze relatie mens-omgeving, mens-maatschappij loslaat en de mens los van zijn omgeving, los van zijn maatschappij bestudeert, dan ontstaat er voor de onderzoeker een onoplosbare problematiek van kennis-theoretische aard.

Er is geen wetenschappelijk motief om de sociale wetenschappen niet evenals de natuurkundige wetenschappen te beschouwen als een apparaat dat door de mens wordt ontwikkeld om zich steeds beter in zijn wereld te kunnen handhaven. Men zou veel misverstanden en conflicten voorkomen als men ook in de sociale wetenschappen de opvattingen rangschikte naar de indeling: wetenschap en geloof, metafysica. Wat de gelovige gelooft is voor hem weten, ook al kan hij geen enkel bewijs leveren. Het geloof verplicht niet tot het leveren van een wetenschappelijk bewijs. Integendeel zelfs: zodra de gelovige zijn weten tegenover anderen kan bewijzen op grond van controleerbare en verifieerbare experimenten, is dit weten al geen geloof meer maar wetenschap. Wetenschappelijke kennis is kennis die aan de mens door zijn handelend optreden in de wereld als het ware wordt opgedrongen en die voor het verdere handelen onder, in bepaalde opzichten, gelijke omstandigheden betrouwbare richtlijnen geeft. Wanneer een onderzoeker de sociale wetenschappen opvat als een soort 'geloof', als subjectieve ervaring, welke niet behoef te leiden tot wetten van algemene aard, en hiermee de term wetenschap dus een andere inhoud geeft dan

deze al heeft in de natuurwetenschappen, laat hij dit andersoortig gebruik met zoveel woorden aangeven, teneinde niet verwisseld te worden met die (sociaal-wetenschappelijke) onderzoeker, die objectieve kennis zoekt en algemene wetten tracht te ontdekken.

Voor de samenvatting van onze gedachten maken wij gaarne gebruik van de formulering van de anthropoloog Malinowski:

'The main point I am attempting to make here is not so much that primitive man has his science, but first, rather, that the scientific attitude is as old as culture, and second, that the minimum definition of science is derived from any pragmatic performance. Were we to check these conclusions as to the nature of science, drawn from our analysis of the discoveries, inventions, and theories of primitive man, by the advance of modern physics since Copernicus, Galileo, Newton, or Faraday, we should find the same differential factors which distinguish the scientific from other modes of human thought and behaviour. Everywhere we find, first and foremost, the isolation of the real and relevant factors in a given process. The reality and relevancy of these factors are discovered by observation or experiment, which establishes their permanent recurrence. Constant empirical verification as well as the original founding of scientific theory and experience, is obviously of the very essence of science. A theory which fails must be amended by discovering why it has failed. Incessant cross-fertilization of experience and principles is, therefore, indispensable. Science really begins when general principles have to be put to the test of fact, and when practical problems and theoretical relations of relevant factors are used to manipulate reality in human action. The minimum definition of science, therefore, implies invariably the existence of general laws, a field for experiment or observation, and last, but not least, a control of academic discourse by practical application.'

HOOFDSTUK II (p. 20-24)

I. ELLIOTT, MABEL A. AND MERRILL, FRANCIS E., *Social Disorganization*, London, revised ed. 1941, N.Y., p. 62.

2. Mannheim ziet hierin aanleiding om naar 'principia media' te zoeken: 'The increase in the complexity and interdependence of events, the necessity of predetermining the exact individual form of a process of institution and its individual adaptation, which formerly took care of itself, compels us to search for principia media'. MANNHEIM, KARL, *Man and Society in an age of reconstruction*, London 1947, p. 175.

3. HOFSTRA, S., *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, Leiden 1950, p. 7, 8, 33.

4. Bekendheid kregen vooral de onderzoekingen van EISENSTADT, S. N., o.a.: *Absorption of immigrants in Israel*, Jerusalem 1951.

5. KÖNIG, R., *Soziologie Heute*, Zürich 1949, p. 113.

6. POS, H. J., 'De mens als object van wetenschap', in: *Wijsbegeerte, Wetenschap, Menschbeschouwing*, Amsterdam 1939, p. 9.

7. STERN, W., *Die Intelligenz der Kinder und Jugendlichen* (1921-1928), Leipzig, 4. Auflage, 1928, p. 2-3, 344. - Het problematische van het zo zeer aangeprezen 'aanpassen' wordt ook door Sillevis aan de orde gesteld in zijn uiteenzetting bij het 'Negende Symposium der Sociëteit voor Culturele samenwerking'. Critisch merkt hij op: 'Aanpassing is een der tijdsideeën, met reeds onttaarding tot slogan' (p. 61). 'Degenen, die de aanpassingsidee propageren, verklaren zich impliciet daarmee in principe tevreden met hun cultuur.' (p. 62). Een 'compromis' - zoals Sillevis meent - ook al is het 'het goede compromis' biedt geen uitweg. Deze gedachtengang hangt samen met zijn subjectieve visie: 'compromis dus, waarbij zoals gesteld, de essentialia van de menselijke waardigheid naar de zelfovertuiging van hen, die ze aangaan, niet worden aangetast.' (p. 66, cursief M.). Zoveel als: 'elck wat wils'. (*Problemen van Rijping en Aanpassing in deze tijd*, onder red. van RÜMKE; A. C., SILLEVIS, H. A.: *Aanpassing in sociologische zin*, p. 51-68).

8. *Encyclopaedia of the social sciences*, s.v. adjustment.

9. *Soziologie Heute*, p. 120.
10. GROENMAN, SJ., 'Aanpassingsverschijnselen als aanpassingsmoeilijkheden' in: *Aanpassingsmoeilijkheden, Verslag van de Provinciale Dag*, Utrecht 1957, p. 7, 8, en *Sociale Aanpassing*, (oratie), Assen 1952, p. 5.
11. MANNHEIM, K., *Man and Society*, p. 298-299; FROMM, E., *The fear of freedom*, London 2e dr. 1945, p. 222-223. ALLPORT, G. W., *Personality*, New York 2e dr. 1948, p. 50.
12. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*. Men zie vooral p. 20 en p. 17 (met de betreffende aantekeningen).
13. Max Weber vindt de uitdrukking 'Anpassung' 'an sich doppelsinnig' en acht het juist 'diesen viel mißbrauchten Begriff lieber gänzlich auszuscheiden'. (WEBER, MAX, 'Der Sinn der 'Wertfreiheit' der Sozialwissenschaften' in: *Soziologie, Analysen, Politik*, Stuttgart 1956, p. 281).

HOOFDSTUK III (p. 25-29)

1. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 39, noot 34.
2. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 17.
3. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 39.
4. Nagel komt tot een soortgelijke conclusie: 'de creatieve onaangepastheid is zo maatschappelijk positief als het maar kan.' (NAGEL, W. H., *Creatieve onaangepastheid*. Voordracht voor de Academie voor sociale en culturele arbeid, te Groningen 1959, type).
5. *The fear of Freedom*, p. 223.
6. Bij het 'Symposium Evolutie 1959' werd door Dorst een uitspraak gedaan met betrekking tot de biologische wetenschappen, die wij in haar geheel van toepassing achten op de sociale wetenschappen: 'Het woord 'spontaan', vaak gebruikt als zogenaamde verklaring moest eigenlijk uit onze biologische terminologie verwijderd worden; het is uitermate gemakkelijk toe te passen, maar het zegt eigenlijk, als we de zaken streng op de keper beschouwen, niets. Het is een gevaarlijk begrip, omdat het te vaak als een panacee voor alle kwalen te voorschijn gehaald wordt. Het verdoezelt ons gebrek aan inzicht en het belet ons eerlijk te bekennen dat de achtergrond van de onderzochte verschijnselen nog volkomen duister is.' (DORST, J. C., 'Evolutie in werking', in: *Evolutie, de huidige stand van het vraagstuk*, Aula-boeken, Utrecht 1960, p. 39).

HOOFDSTUK IV (p. 30-40)

1. *Sociale aanpassing*, p. 5.
2. *Inleiding tot de sociologie*, p. 18.
3. t.a.p. p. 28. Een bezwaar tegen de definitie van sociografie van Steinmetz achten wij met Groenman zijn staatkundig-juridisch uitgangspunt 'volkeren', dat een willekeurige indeling van de samenleving aangeeft.
4. Janse de Jonge concludeert: 'Zoals wij reeds zagen in de studie van Groenman valt het woord (nl. aanpassing)... ook te gebruiken in de sociologische gedachtegang. Ik merkte reeds op hoe bij deze sociologische

- aanpassings-problemen steeds meer een algemeen psychologisch en vooral een diepte-psychologisch accent te onderkennen valt.' (JANSE DE JONGE, A. L. 'Aanpassing', *Ned. Tijdschrift voor de Psychologie en haar grensgebieden*, dl. XI, 1956, afl. 4 p. 279).
5. GROENMAN, SJ., *Uitdijende werelden*, Assen 1956, p. 9.
6. *Aanpassingsverschijnselen als aanpassingsmoeilijkheden*, p. 6-11.
7. Merton noemt 'rebellion' eveneens een vorm van aanpassing, maar merkt terecht op: 'on a plane clearly different from that of the others' (nl. 'conformity', 'innovation', 'ritualism', 'retreatism'): 'It represents a transitional response seeking to institutionalize new goals and new procedures to be shared by other members of the society. It thus refers to efforts to change the existing cultural and social structure rather than to accomodate efforts within this structure. (MERTON, R. K., *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, The free Press, (1e dr. 1949) 3e dr. 1959, p. 140).
8. *Sociale aanpassing*, p. 5.
9. WEBER, MAX, *Vom inneren Beruf zur Wissenschaft, Soziologie, Analysen Politik*, Kröner Verlag, Stuttgart 1956, p. 317.
10. WEBER, MAX, *Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher Erkenntnis*, p. 14-190.
11. KRUYT, J. P., 'De grenzen tussen wetenschap en levensovertuiging in de sociale theorie en de sociale praktijk'. *Soc. Gids* VII, 1954, p. 50.
12. BOUMAN, P. J., *Sociologie, Begrippen en Problemen*, Nijmegen 1940, p. 32.
13. Zie hierover nader Hoofdstuk XII, p. 107.
14. GROENMAN, *Aanpassingsmoeilijkheden*, p. 7.

HOOFDSTUK V (p. 41-47)

1. DOBZHANSKY, TH., *Evolutie en Erfelijkheid* (vert.), Aula-boeken, Utrecht 1961. GIGNOUX, MAURICE, *Geologie Stratigraphique*, Paris 1926. MORET, LEON, *Manuel de Paleontologie animale*, Paris 1953.
2. Hoe ver dit niet-aanpassen gaat wordt nader uitgewerkt in Hfdst. VII.
3. SCHMIDT, W., 'The position of woman with regard to property in primitive society', *American Anthropologist*, apr.-june 1935, p. 244.
4. Park en Burgess nemen het onderscheid over dat Baldwin in *Dictionary of Philosophy and Psychology* maakt tussen 'adaptation' voor structurele aanpassing van het individu aan zijn omgeving, (hereditair, biologisch) en 'accomodation' voor functionele aanpassing (verworven, sociologisch). PARK, ROBERT E., AND BURGESS, ERNEST W., *Introduction to the science of sociology*, Chicago 1924, p. 663.
5. Tot welke prestaties tal van dieren ook komen in het niet-aanpassingsproces (men vergelijk de onderzoekingen van KÖHLER, W. *Intelligenzprüfungen an Menschenaffen*, 1921), het is tot dusver niet zo dat het ontdekken of aanleren van nieuwe dingen of samenhangen kenmerkend is voor hun hele levenswijze, terwijl dit juist wel het geval is voor de menselijke levenswijze.
6. Men vergelijk hiermee de conclusie waartoe de psycholoog Révész komt bij zijn studie van het genieprobleem nl., dat het genie 'de door de traditie gestelde grenzen moedig verbreekt en een weg wijst die door anderen

nog nimmer is begaan'. Hij sluit hierbij aan bij Kant: 'volgens welke aan het genie het vermogen toegekend wordt, nieuwe regels op te stellen, die in belangrijke mate van al het traditionele afwijken en die de reeds bestaande banen doorkruisen' (RÉVÉSZ, G., *Creatieve begaafdheid*, den Haag 1946, p. 55). Wij menen echter dat deze creatieve begaafdheid eigen is aan *dè* mens, dat dit zelfs zijn *meest menselijke* eigenschap is, die in sterk verhoogde mate, kwantitatief of kwalitatief, 'genie' genoemd wordt.

7. PANNEKOEK, ANT., *Anthropogenese, een studie over het ontstaan van de mensch*, Verh. der Kon. Ned. Ac. v. Wetenschappen Afd. Natuurkunde, Amsterdam 1945, cf. Hfdst. VII, Het werktuig en het denken, p. 32 vlg.

8. De ontwikkeling van spraak -en schrijfvermogen is hierbij van grote betekenis, maar kan hier onbesproken blijven.

9. SCHMIDT, W., 'The position of woman with regard to property in primitive society'. *American Anthropologist*, apr.-june 1935, p. 244.

Brummelkamp ziet in 'honger' de machtige drijfveer van het menselijk emancipatieproces: Hij komt met betrekking tot de natuurvolken tot de volgende conclusies:

'a. Op alle lagere niveau's der beschaving is honger met zijn begeleidingsverschijnselen voorgekomen.

b. De mensheid slaagde er in aan de honger te ontkomen door het vinden van steeds betere methoden van voedselvoortbrenging.

c. Doordat de mensheid er in slaagde de natuur steeds meer aan zich te onderwerpen, kon de dichtheid der bevolking geregeld toenemen.

d. De honger heeft het mensdom genoopt tot maximale inspanning van al zijn vermogens, ook zijn geestelijke vermogens, en tot nauwkeurig waarnemen der natuur.

e. Zonder te willen beweren, dat de honger een weldaad is geweest - daarvoor heeft hij te veel slachtoffers geëist - is het toch waarschijnlijk, dat door de drang tot bevrediging van de honger de kennis en kunde van de mens zijn toegenomen en zijn methoden, eerst nog vermengd met magische praktijken, door zijn voortdurend toenemende ervaring steeds rationeler werden. Wanneer de primitieve volken niet door honger waren geplaagd zouden wij ook nog primitieven zijn.' (BRUMMELKAMP, J., 's *Werelds Honger*, oratie, Groningen 1960, p. 7). Hoewel wij het grotendeels eens kunnen zijn met de conclusies van Brummelkamp, menen wij toch aandacht te moeten vragen voor de grote betekenis van allerlei andere bedreigingen van het menselijk bestaan: het optreden van roofdieren, koude, groeps- tegenstellingen binnen de samenleving.

10. *The fear of freedom*, p. 26.

11. *Sociale aanpassing*, p. 5.

HOOFDSTUK VII (p. 51-62)

1. Deze sociologische term heeft zich ontwikkeld uit de term 'emancipatio' van het Romeins recht, waar het betekende: het ontslaan van een zoon uit de vaderlijke macht en daardoor zelfstandig verklaren.

2. Cf. ook p. 46.

3. Cf. Hfdst. III.

4. Door de relatie waarin de mens staat tot zijn levensmilieu is het milieu een uitbreiding van het menselijk organisme en het menselijk organisme een deel van het levensmilieu.

5. De menselijke historie wordt tot stand gebracht door het werk van de mensen tesamen. Samenwerking en tegenwerking, sociale solidariteit en sociaal antagonisme beïnvloeden aard en tempo van de ontwikkeling. Iedere enkeling of hij passief blijft dan wel actief optreedt is in het grote geheel een factor in de een of de andere richting. De individuele mens is een tegenwoordiger van zijn soort. Hij zal echter in de ontwikkeling van zijn menselijke kwaliteiten afhankelijk zijn van de mogelijkheden die het maatschappelijk milieu hem op een gegeven ogenblik biedt. Cf. Hfdst. IX en X. - Betr.: 'soort' cf. LAM, H. J., 'Theoretische systematiek', E.N.S.I.E., dl. VI, p. 29.

6. De typische eigenschap waarbij hij geschiedenis maakt noemden wij elders: 'sociale creativiteit' (MILIKOWSKI, H. PH., 'Het kind als een kind van zijn tijd' in: *Het Hoefijzer*, Maandblad van Centraal Genootschap voor Kinderuitzending, 41e jrg. no. 5, 15 mei 1958, p. 8-14).

7. Cf. p. 55.

8. Men zie ook hieronder: p. 157-159.

9. We menen dat ROMEIN, J., in zijn 'Gedachten over de vooruitgang', (*Soc. Jaarboek IV*, 1950, p. 99-126) op dit essentiële punt tekort schiet.

10. *Atlas van de kindersterfte in Nederland*, HAAS, J. H. DE, en medewerkers, Assen 1956, p. 26.

11. Van sociologische zijde werd o.a. door Ogburn gewezen op de sociale factoren, die op het ontstaan van neurose en psychose van invloed zijn. OGBURN, W. F., *Social Change*, New York, ed. 1950, p. 331. De psychiater HORNEY, KAREN, noemde een van haar werken: *The neurotic personality of our time*. Men zie ook: FROMM, E., 'Individual and social origins of neurosis', in *Mental Health and Mental Disorder*, onder redactie van ROSE, A. M., New York 1955, p. 284-290.

12. Studies als *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet* (BASTIAANS, J., Amsterdam 1957) achten wij hoogst waardevol voor de sociologie, omdat hierin de betekenis van de algemene maatschappelijke problematiek voor psychische en somatische ziekteverschijnselen onderzocht wordt.

13. *Het kind als een kind van zijn tijd*.

14. Men zie hierover o.a. OGBURN, W. F., and NIMKOFF, MEYER F., *A Handbook of Sociology*, 1956, p. 150-165.

15. Cf. p. 21-22.

HOOFDSTUK VIII (p. 63-76)

1. Zie: *Sociale Aanpassing*.

2. We willen in dit verband een belangrijke opmerking van Spinoza citeren: 'veeleer zal het voldoende wezen, iets, dat iedereen moet erkennen, tot grondslag te nemen en wel het feit, dat de mensen, *zonder de oorzaken der dingen te kennen*, geboren worden en dat zij allen de begeerte hebben, hun nut en hun voordeel te zoeken, *waarvan zij zich wel bewust zijn*. Want daaruit volgt *ten eerste*, dat de mensen zich voor vrij houden, omdat zij zich

hun willen en hun streven bewust zijn, terwijl zij zelfs niet in de droom aan die oorzaken denken, waardoor zij tot begeren en willen gebracht worden, daar zij die immers niet kennen.' (SPINOZA, *Ethica*, in de vert. van LOGEMAN, J. C., *De grote denkers der eeuwen*, Amsterdam z.j., p. 41, cursief van Sp.). Men zie verder hieronder p. 102.

3. KRUYT, P. J., 'Het bevolkingsvraagstuk bij de mens', in *Aspecten van het bevolkingsvraagstuk*, Leiden 1952, p. 16.

4. MEERDINK, J., *De achteruitgang der geboorten*, Utrecht 1937, p. 124.

5. DEVEREUX, GEORGE, *A study of abortion in primitive societies, A typological, distributional, and dynamic analysis of the prevention of birth in 400 pre-industrial societies*, New York 1955.

6. Gegevens ontleend aan: TER VEEN, H. N., *Japan, Bakermat van het Aziatische Imperialisme*, Meppel 1949, p. 32-42. ZISCHKA, ANTON, E., *Japan Wereldveroveraar*, Tilburg, 3e dr. z.j., p. 55-60.

7. GROENMAN, *Sociale aanpassing*, p. 9.

8. *Sociale aanpassing*, p. 5.

9. Men zie ook FROMM, E. *The fear of freedom*, in het bijzonder Chapter VII, 'Freedom and Democracy', p. 207-238.

10. Zie hierboven p. 21.

11. In het tweede deel van onze studie dat over het probleem van 'onmaatschappelijkheid' handelt, hebben we nog ruimschoots gelegenheid op dit punt nader in te gaan.

HOOFDSTUK IX (p. 77-87)

1. Colijn heeft zijn aanpassingspolitiek nauwkeurig uiteengezet o.a. in zijn rede op 26 januari 1935 te Amsterdam voor: 'De grote Club', 'Doctrinae et Amicitiae' en 'De Industriële Club', voor mensen die hij 'captains of industry' noemde. Iedere maatregel tot het scheppen van gunstiger sociaal-economische voorwaarden, voor de in de grootste nood verkerende arbeidersklasse en de kleine zelfstandige middenstand, wees hij van de hand. 'Ik ben van mening dat er geen afdoend argument is om ons te nopen een andere politiek te volgen dan tot nu toe gevolgd is. Wij moeten doorgaan en als het mogelijk is in een iets sneller tempo met het nastreven van de noodzakelijke aanpassing'. (*Keesings Historisch Archief*, Amsterdam 1934 II, p. 1662 C).

2. GILLIN, *Social Pathology*, p. 533.

3. VALL, M. V. D., 'Sociaal onderzoek en opdrachtgever'. *Sociologische gids*, 2 jrg. no. 8, okt. 1955, p. 145/146 geeft hiervan een aantal voorbeelden. Cf. KRUYER, G. J., *Observeren en Redeneren*, Meppel 1959 (p. 172-175). We delen echter niet het optimisme van Kruyer dat 'dank zij zijn opleiding en de vorming, die zijn beroepsuitoefening hem geeft... de socioloog in staat (is) een zekere afstand jegens de bestaande maatschappelijke orde te bewaren. Hij is niet conservatief en wil gaarne verbeteren, veranderen' (p. 172). Terentius zou met ons kunnen menen, dat ook hij, de socioloog, een mens is en niets menselijks hem vreemd is.

4. Cf. o.a. FROMM, ERICH, *The same society*, Chapter IV.

5. Cf. oratie van TOLHOEK, H. A., *Toekomstperspektieven van de natuurwetenschappen*. Amsterdam, 1959. vooral p. 14.

Op het vierde internationale congres voor microbiologie werden in een motie 'in the strongest possible terms all forms of biological warfare' veroordeeld. 'The congress... trusts that all microbiologists throughout the world will do everything in their power to prevent their exploitation.' (1947). In een rede, uitgesproken voor de 'Stichting Kunstenaarsverzet 1942-1945' hield Prof. Charlotte Ruys zich als bacterioloog-epidemioloog eveneens bezig met de onvrijheid van de wetenschap in bepaalde opzichten, zowel op haar vakgebied als op dat van fysika en chemie. De wetenschap wordt volgens haar gekenmerkt door twee onafscheidelijke beginselen: vrijheid van onderzoek en vrijheid van meedelen. Als de eerste niet bestaan kan, dan gaat ook de tweede verloren. Zij merkt op: 'Het zoeken gebeurt nu vaak niet meer alleen om het weten als zodanig en om het te verrijken, maar - zij het dan ook tijdelijk - om een belangengroep te dienen. In plaats van vrij te zijn wordt de wetenschap dus meer en meer gebonden. Veel erger is echter dat de vondsten der wetenschap in steeds sterkere mate voor destructieve doeleinden worden aangewend.' (RUYS, CHARLOTTE, *Verzet van Vandaag*, Amsterdam 1961, p. 11, p. 18-19).

6. Bij de opening van het eigen gebouw voor het Sociologisch Instituut van de Leidse Universiteit sprak de hoogleraar-directeur van Heek uit zijn langdurige ervaring 'dat vrijwel altijd sociologisch researchwerk uitgaande van belangengroepen tot in de richting van die belangen omgebogen resultaten komt. Dit wijst in de richting van een fundamenteel belang der academische instituten op sociologisch terrein, een aanwijzing die nog bekrachtigd wordt door het feit, dat in academisch milieu de jongeren een groot élan plegen te ontplooiën, de jongeren in wier leven op dat moment de zuivere wetenschap een bijzondere rol speelt door het niet gebonden zijn aan maatschappelijke dus sociologische interessen'. 29 januari 1957 (volgens de verslagen van de Leidse dagbladpers). Zie hierover ook VAN DOORN, J. A. A., *Sociologie van de organisatie*, diss. Leiden 1956, p. 278.

7. KOUWER, B. J., *Gewetensproblemen van de toegepaste psychologie*, Groningen 1955, p. 11-12. Cf. POLAK, F. L., in: *De wentelgang der wetenschap en de maatschappij van morgen* (2e druk, Leiden, 1949) over de financiële moeilijkheden en het gebrek aan belangstelling, die er bestaan bij research van de toegepaste sociologie in Amerika (p. 26 en p. 56, noot 72).

8. KRUYT, J. P., *Sociologie*, E.N.S. I.E. dl. III, Amsterdam 1947, p. 221

9. Bijvoorbeeld door de Pugwash-Movement sinds 1957 ontstaan na een oproep van Bertrand Russell en Albert Einstein. Soortgelijke oogmerken worden nagestreefd door de Federation of American Scientists in de V.St. en door het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers hier te lande.

10. In het betoog van onze studie zullen wij wetenschapsbeoefening en beleidsuitoefening slechts als taakverdeling en niet als gescheiden activiteiten beschouwen.

11. GEIGER, THEODOR, *Aufgabe und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*, Stuttgart 1949, p. 69.

12. N.R.C. dd. 7 dec. 1959, p. 3.

13. FOWLER, JOHN M., *Fallout, a study of super-bombs strontium ninety and survival*, Basic Books, New York, 1960.

14. MANNHEIM, K., *Ideologie und Utopie*, Bonn 1930, p. 26. Mannheim komt hiermee in tegenspraak tot zijn verder betoog dat er de nadruk op legt, dat het denken 'situationsgebonden' is. Wanneer Geiger, zich aansluitend bij Mannheim, opmerkt: 'Es gibt aber eine Gesellschaftsschicht die nicht an eine bestimmte Klassenlage gebunden ist, nämlich die Intelligenz', (p. 62) dan geeft hij van de intelligentia in-het-algemeen een onjuist beeld. De intelligentia is vaak zowel door afkomst als door toekomst met gouden draden aan een bevoorrechte klasse gebonden.

HOOFDSTUK X (p. 87-92)

1. *Creatieve begaafdheid*, p. 55.
 2. BERG, J. H. VAN DEN, *Metabletica of leer der veranderingen, beginselen van een historische psychologie*, Nijkerk 1956, p. III.
 3. CARP, E. A. D. E., *Sociotherapie, Actieve aanpassingstherapie*, Lochem (z.j.).
 4. Zie boven p. 27-28.
 5. Ook Groenman spreekt van actief en passief aanpassen zij het in enigszins andere zin dan Fromm: 'We kunnen wel spreken van actieve - dan doet men wat - en passieve aanpassing, zonder dat een waarde-oordeel wordt uitgesproken' (in *Aanpassingsmoelijkheden*, p. 8).
 6. We kunnen hier niet uitvoerig ingaan op begrippen als 'functie', 'functionele eenheid', e.d. Als bezwaren in het kader van onze uiteenzetting gelden: Onze maatschappij heeft geen functie, maar krijgt een functie door de menselijke activiteit. In onze maatschappij met delen, die aan elkaar tegengestelde belangen hebben, krijgt de maatschappij functies die aan elkaar tegengesteld zijn. Men zie verder de kritische bespreking door HOFSTRA, S. van 'Het functiebegrip in de sociologie (*Handelingen van de Nederlandsche Sociologische Vereniging*, Amsterdam 1946), een begrip dat door hem niet geheel wordt afgewezen (p. 50). Men leze verder zijn waarschuwing: 'Er ligt in veel functieonderzoek een ongewenste beperking tot de analyse van als nuttig beschouwde functies en een voorbijgaan van desintegrerende of destructieve werkingen. Soms gaat deze opvatting zo ver om reeds het bestaan van een verschijnsel en van zijn functies te identificeren met nuttigheid en doelmatigheid' (p. 51).
 7. Zie hierover: *Het kind als een kind van zijn tijd*, p. 14.
 8. *The fear of Freedom*, p. 119. De Nederlandse psychiater Zuithoff, D. spreekt zich in dezelfde geest uit, dat 'ook psychiatrische diagnostiek nog dikwijls ontleend wordt aan gedachten, termen, normen en regels, die b.v. ontleend zijn aan een middenstandsgroep'. (Praeadvies in: *Het onmaatschappelijk gezin*, Haarlem 1953, p. 85).
- De antropoloog Ruth Benedict merkt op: 'This adequate functioning is one of the ways on which normality is clinically defined; it is also defined in terms of fixed symptoms, and the tendency is to identify normality with the statistically average. In practice this average is one arrived at in the laboratory, and deviations from it are defined as abnormal' (*Patterns of culture*, Mentor Books 1949, p. 254).

Het veelvuldig verwaarlozen van de maatschappelijke verhoudingen voor

de ontwikkeling van de menselijke psyche, wordt ook besproken door de psychiaters OERLEMANS, A. C., GREWEL, F., FEITH, JHR. RH. in: *Mens en gemeenschap*, Purmerend (z.j.).

9. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 18.

HOOFDSTUK XI (p. 93-95)

1. DOORN, J. A. A. VAN, 'Functieverschuivingen in het Maatschappelijk Werk'. *Sociologische Gids*, 2e jgr. no. 2, febr. 1955, p. 24.
2. p. 90.
3. Men zie bijvoorbeeld het artikel van KAMPHUIS, M.: 'Wat is maatschappelijk werk?' (*Tijdschr. v. M. W.*, 11e jrg. no. 17, 5 okt. 1957, p. 261-266), dat o.a. over 'aanpassing' handelt. Schrijfster zoekt hier aansluiting bij de opvatting van de psychiater Janse de Jonge, welke boven door ons besproken werd.
4. BOEHM, WERNER W., 'The contribution of Psychoanalysis to Social work Education', in: *Social Casework*, nov. 1958.
5. BANNING, W., 'Sociale veranderingen' in: *Motief en Functie, Beweging en Beweging in het Maatschappelijk Werk*, 1908-1958. Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk, Haarlem.

HOOFDSTUK XII (p. 96-113)

1. In: GURWITCH, GEORGES, *La sociologie au XXe siècle*, HUNTINGTON CAIRNS, *Sociologie et sciences sociales*, p. 3. Cairns schrijft de 'couleurs nationales' van de sociologie toe 'à ses tâtonnements et à son manque de maturité'. Is de oorzaak niet veel meer te zoeken in de onrijpheid van de sociale ontwikkeling zelf, in de groepstegenstellingen in de verschillende sectoren van het maatschappelijk leven, in de groepsprivileges en de groepsdiscriminaties? Er is meer kennis verworven, dan aanvaard en exact benut kan worden. Verouderde opvattingen en tradities, vooroordelen, hebben een hardnekkig bestaan. De uitspraak van Sir Henry Dale, een der vermaardste huidige farmacologen: 'science alone of man's major intellectual interests has no frontiers and no national varieties; ... science like peace, is one and indivisible' (1946, geciteerd naar CHARLOTTE RUYSS, *Verzet van Vandaag*, p. 14-15) heeft een diepe zin.
2. Er zijn studies die zich bezighouden met *niet* in principe waarneembare werelden en die wetenschap genoemd worden. Zolang hun gegevens niet gecontroleerd, geverifieerd kunnen worden, zijn het geen wetenschappen. De *benaming* wetenschap sticht daarbij alleen maar verwarring. Een andere vraag die men hierbij kan stellen is deze: vormt de geometrie een wetenschap? De geometrie lijkt weliswaar abstract maar wordt, zowel in haar ontstaan en ontwikkeling getoetst aan de in principe waarneembare realiteit. - In *Problemen met modellen, modellen met problemen* laat HUGENHOLTZ, N. M., zien hoezeer ook in de moderne natuurkunde de experimentele fysici en de theoretici hun bevindingen voortdurend onderling toetsen (oratie, Groningen 1961).

3. Deel II, Hoofdstukken III. IV.
4. *Het normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 8.
5. 'Onze geest doet sommige dingen, doch andere ondergaat hij. In zoverre als hij nl. volledige voorstellingen heeft, doet hij noodzakelijkerwijze iets; doch voor zover zijn ideeën onvolledig zijn, ondergaat hij noodwendig iets' (SPINOZA, *Ethica*, Dl. III, Prop. I).
- 'Voor zover de geest alle dingen als noodzakelijk kent, heeft hij meer macht over de affecten, of ondervindt hij er minder de invloed van' (Ibidem, Dl. V, Prop. VI).
- 'Blind ist die Notwendigkeit nur, insofern dieselbe nicht begriffen wird' (*Hegels Kleine Logik*, Leiden 1899, p. 213).
6. Enkele vb.: een perfect georganiseerde bedrijfsvoering kan ten nadele van de arbeiders werken, een consequent doorgevoerde geboortebeperving kan leiden tot uitroeiing van de groep, een goed ontwikkelde productietechniek zonder beheersing van vraag en aanbod kan tekorten aan bepaalde producten bij bepaalde delen van de bevolking veroorzaken. Zie ook hierboven p. 58, 68.
7. We verwijzen hier nogmaals naar de doeleinden van de Verenigde Naties, geformuleerd in het *Handvest der Verenigde Naties*, m.n. art. I sub 3.
8. Korte toelichting: In de socialistische maatschappijbeschouwing worden maatschappelijke verhoudingen die ongelijke voorwaarden betekenen voor de levensontplooiing, als sociaal probleem ter oplossing gesteld: Dat wil zeggen dat een breder wordende stroming in onze samenleving zich uitsprekt voor het gemeenschappelijk beheersen van de maatschappelijke verhoudingen. Het bestaan van bevolkingsgroepen met aan elkaar tegen-gestelde belangen houdt niet alleen het voortbestaan in van privileges en discriminaties, maar laat ook geen of slechts een gebrekkige visie toe op de toekomstige ontwikkeling van de samenleving. Gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen en gemeenschappelijke planning van de maatschappelijke productie is het socialistische antwoord op het gestelde probleem, dat hier met minder, elders met meer nadruk wordt gegeven.
9. Men zie o.a. QUACK, H. P. G.: *De Socialisten*, dl. I, Amsterdam; ADLER, GEORG, *Geschiedenis van het socialisme en communisme van Plato tot Lessing*, vert. Vries, T. J. de, Leiden 1901; BEER, M., *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der Sozialen Kämpfe*, 1929, FAHRENFORT, J. J., *Socialisme in oude tijden*, Amsterdam 1945.
10. *Hegels Kleine Logik*, p. 118-119.
11. ENGELS, FR., 'Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie, in *Karl Marx, Ausgewählte Schriften*, Zürich, Bd. I, p. 437.
12. De Valk komt na een uitvoerige studie tot de conclusie: 'In onze tijd heeft het wereldbeeld een radicale verandering ondergaan, waardoor het zoeken naar wetten in de wetenschapsbeoefening niet meer zo'n centrale plaats inneemt; bovendien is de sociale structuur zodanig, dat men niet meer gemakkelijk kan menen een algemene wet gevonden te hebben' (VALK, J. M. M. DE, *De evolutie van het wetbegrip in de sociologie*, Assen 1960, p. 165/166). Dan volgt o.a. de mystieke uitspraak dat 'de kosmos plaats gemaakt (heeft) voor de chaos! Deze stellingen werden voorbereid door een andere

ongefundeerde stelling: 'De vraag naar de bewegende oorzaak van de veranderingen in het cultuurpatroon is een wijsgerige vraag, die het kader van deze studie overschrijdt en hier onbeantwoord moet blijven.' Met zulke uitspraken kan men altijd iedere richting uit.

13. KÖNIG, *Soziologie heute*, p. 11. Zie bijv. ook GADOUREK, I.: 'Het is een ander belangrijk kenmerk van de vrije samenleving, dat hier *naast autonome* (cursief M.) culturele stelsels binnen elk stelsel, meerdere machtscentra bestaan' (*Sociologisch jaarboek*, dl. XI, van de Nederlandse Sociologische Vereniging: 'Macht en Maatschappij' p. 141). Wat houdt deze 'autonomie' in? Hoever gaat deze 'autonomie', werkelijk? Zijn deze 'machtscentra' los van de realiteit zwevende fenomenen?

14. o.a. 'Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie', *Ausgewählte Schriften*, p. 461. Zie ook de brief aan Walter Borgius, 25 januari 1894.

NOTEN DEEL II

HOOFDSTUK I (p. 117-121)

1. MILL, J. VAN, *Het Zuidpleinplan*, Rotterdam 1953, p. 3.
2. KEPPLER, A., *De huisvesting van a-sociale gezinnen in Amsterdam*, 1929, p. 3.
3. QUERIDO, A., *Het Zeeburgerdorp, een sociaal-psychiatrische studie*, 1933.
4. *Rapport, uitgebracht door de Commissie ter bestudering van het vraagstuk der onmaatschappelijkheid in de gemeente Tilburg*, 1949.
5. ZUITHOFF, R., *Psychologische en medisch-psychiatrische aspecten*. Praeadvies in: 'Het onmaatschappelijk onaangepaste gezin'. Publicatie no. 12 van de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk, Haarlem 1953, p. 51 vlg.
6. QUERIDO, A., 'De ontwikkeling van een idee'. *Tijdschr. v. Maatsch. werk*, Speciaal nummer, 2e jrg., no. 24, 15 dec., 1948, p. 397.
7. ARIËNS, W. H., die evenals Querido deel uitmaakt van de Commissie-Eyssen (ingesteld ter voorbereiding van een wet tot ondertoezichtstellen van gezinnen, die maatschappelijk verworden zijn), ziet twee voordelen in de behandeling van het a-sociaal gezin: het verleden heeft geleerd 'hoe weinig dikwijls bereikt werd met reclassering van enkelingen, wanneer niet tegelijkertijd ook de andere a-sociale elementen in hetzelfde gezin in behandeling worden genomen; en voorts zal in het werk der heropvoeding tot sociale gerichtheid de kleine gemeenschap van het gezin zelf als leerschool kunnen worden gebezigd'. ('Het onmaatschappelijke gezin en de wet', *T.v.M.W.*, p. 390-391).
8. MILIKOWSKI, H. PH., 'Het gezin in zijn maatschappelijke relaties, I', *Tijdschrift voor Maatsch. Werk*, 11e jrg. nr. 11, 5 juni 1957, p. 161 vlg.
9. Deze laatste worden opgeheven.
10. Rapport onmaatschappelijke gezinnen, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, 1951.

HOOFDSTUK II (p. 122-136)

1. *Het vraagstuk der onmaatschappelijkheid in de Gemeente Tilburg* (1950).

2. Er schuilt waarheid in de uitspraak van Fromm:

'In the course of modern history the authority of the church has been replaced by that of the State, that of the State by that of conscience, and in our era, the latter has been replaced by the anonymous authority of common sense and public opinion as instruments of conformity'. (*The fear of freedom*, p. 218).

3. Rapport Tilburg, p. 5.

4. PIEPER, JOSEF, *Grundformen sozialer Spielregeln*, Frankfurt a.M. z.j., p. 21-22.

5. HUIZINGA, J., *Homo Ludens*, 2e druk Haarlem 1940, p. 10-18.

6. Hogewind maakt in zijn dissertatie: *De mens en zijn werk* (1953) terecht een duidelijk onderscheid tussen het eigenlijke werk en het spelelement, dat het werk begeleiden kan.

7. Zelfs vóór de geboorte en nog ná de dood is een mens onderhevig aan de invloed van zijn sociale relaties.

8. HAVERDA, J. L., 'Het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag', *Sociologische Gids*, 2e jrg., no. 7, aug. 1955, p. 125.

9. Men zie: *Sociologische Gids*, mei 1956, 3e jrg. no. 5, p. 87-95: 'Discussie over onmaatschappelijkheid'.

10. De criteria door Litjens en Haverda bij hun onderzoekingen gehanteerd zullen wij nader bespreken in hoofdstukken III, IV, V en VIIa van dit deel.

HOOFDSTUK III (p. 137-159)

1. LITJENS, H. P. M., *Onmaatschappelijke gezinnen*, Assen 1953, p. 30.

2. In het rapport over de 'Onmaatschappelijkheid' te Kerkrade wordt meegedeeld dat vanwege het Provinciaal Opbouworgaan Limburg (P.O.L.) onderzoekingen werden gedaan te Maastricht, Weert, Venlo, Kerkrade, dat aan de gang waren onderzoekingen te Brunssum, Echt, Gennep, Heerlen, Roermond, Sittard, Venray en dat met een onderzoek te Hoensbroek werd begonnen, dus reeds in totaal 12 gemeenten, waarvoor steeds de definitie van Litjens tot grondslag werd genomen! Een ander academisch proefschrift: *Woonwagenbewoners* door WERNINK, J. H. A. (Assen 1959) steunt t.a.v. de begrippen marginaliteit en onmaatschappelijkheid nagenoeg geheel op Litjens. In de studie *De andersmaatschappelijken* (Assen 1960) neemt TIENEN, A. J. M. VAN, na een wat afwijkende aanloop, de opvattingen van Litjens over.

3. Cf. WERNINK, *Woonwagenbewoners*, p. 19.

4. Hierboven p. 27-28.

5. In de brochure verzorgd door de Rijksvoorlichtingsdienst: 'Het heropvoedingswerk in gezinsorden en internaten ten behoeve van probleemgezinnen' en samengesteld op het Ministerie van Maatschappelijk Werk, meent men dat er een tendentie merkbaar is, om in de eerste plaats de schade voor de gezinsleden zelf te laten gelden bij de beoordeling of er sprake

is van onmaatschappelijkheid en minder de schade aan de samenleving (p. 15). Het is ons niet duidelijk, waarop deze mening is gebaseerd. Mogelijk op de tientallen onderzoeken die in Limburg vanwege het P.O.L. worden verricht en waarbij de opvattingen van Litjens als richtlijn door het P.O.L. voorgeschreven zijn. Noch in het Rapport Tilburg, noch bij de onderzoeken in de provincie Overijssel, de provincie Utrecht, in het buurtonderzoek Leiden is men deze opvatting toegeedaan. Deze tendentie bestond evenmin bij de commissies Querido, Ariëns, Eysen, terwijl bij het Wetsontwerp, waarin het werk van deze commissies tenslotte resulteerde, de bepaling van onmaatschappelijkheid gebaseerd is op het principe, dat er schade wordt toegebracht aan de gemeenschap. Weegt de opvatting van Litjens tegen deze alle op?

6. *Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens*, cf. *Die Funktion des Orgasmus*, REICH, WILHELM, Wien 1927, vooral p. 161 vlg.

7. Ook van Rooy meent dat we twee categorieën moeten onderscheiden: 'zij die in het normale maatschappelijke gareel niet mee kunnen (zwakken) en de groep van hen, die geheel of ten dele niet mee willen (onmaatschappelijken)'. (*Gezinnen in Nood*, Amsterdam 1948, p. 22-23). Dit is een merkwaaardige opvatting, vooral als men deze plaatst tegenover een uitspraak t.a.p. (p. 39): 'Men kan gerust zeggen, hoe slechter de sociale toestanden worden en hoe groter ten gevolge daarvan de gemeenschaps-eisen, des te moeilijker zal het voor velen worden zich maatschappelijk te accomoderen en des te sterker zal het aantal onmaatschappelijken stijgen. Zo openbaart zich de onmaatschappelijkheid in laatste instantie als de resultante van het individuele kunnen en de maatschappelijke eisen, welke de samenleving op een gegeven ogenblik aan het individu en het gezin stelt.'

8. Men zie hierover o.a. GALAN, C. DE, *De invloed van de vakvereniging op loonshoogte en werkgelegenheid*, Leiden 1958 (p. 46).

9. LINTON, R., *The study of man*, N.Y. 1936, p. 272.

10. De bet. van patroon is ontleend aan het Frans. Zij heeft zich ontwikkeld (via het Lat. 'patronus', beschermheilige) uit de bet. 'iemand naar wie men zich richt' (*Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal*, 2e dr. 1912; door WIJK, N. VAN, VERWIJS, E., en VERDAM, J., *Midelnederlandsch Woordenboek*, 1899).

11. *Het Normaliteitsbegrip in de sociologie*, p. 15.

12. In plaats van de term patroon die de gedachte suggereert van een voorbeeld ter navolging, kan men o.i. beter spreken van: 'situatie op een gegeven ogenblik', 'verhoudingen'.

HOOFDSTUK IV (160-174)

1. Wernink geeft ons een toelichting op Litjens' constructie van normen van de Maastrichtse samenleving: 'de vreedzame samenleving binnen een misdadigersbende en de gemeenschappelijke normenbeleving, die dit vreedzaam samenleven fundeert (moeten) positief gewaardeerd worden. Zo ook moeten de criteria, die Litjens uit de in de samenleving bestaande normen heeft opgesteld, om onmaatschappelijkheid als sociologisch begrip te kunnen

omlijnen, gezien worden. Het zijn de wetenschappelijke gezuiverde normen van de Maastrichtse samenleving om als samenleving te voldoen. Dat dit toevallig een katholieke samenleving was, doet sociologisch weinig ter zake'. (*Woonwagenbewoners*, p. 19). Wij denken hierbij onzerzijds aan het antisemitisme en de haat tegen andere volken, waarop onder het nationaal-socialisme de eenheid en eensgezindheid van het Duitse volk gebaseerd waren en die in de gedachtengang van Wernink, en volgens hem ook van Litjens, positief moeten worden gewaardeerd. Ziehier zo een 'wetenschappelijk gezuiverde norm' van de Duitse samenleving 'om als samenleving te voldoen'. Althans volgens Wernink.

2. CHORUS, A. M. J., *Grondslagen der sociale psychologie*, Leiden, 1953, p. 3.

3. HECK, F. VAN, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder, een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit*, Leiden 1945: 'Het ware te wensen, dat de toekomstige ontwikkeling der locale maatschappelijke structuur een grotere sociale waardering van de handarbeid in loondienst - in het bijzonder de fabrieksarbeid - met zich zal brengen, dan bij ons onderzoek kon worden vastgesteld' (p. 416).

4. Inkomensverdeling, 1950.

5. Litjens zou een voorbeeld kunnen nemen aan de objectiviteit van Van Heek, die wijst op de 'clan'-vorming van de textielabrikanten te Enschede (2e Hfdst. p. 195-278, p. 275).

6. 'Beroep en milieu hebben betekenis voor de onmaatschappelijkheid in zoverre ze daartoe kunnen praedisponeren. Cultuur, godsdienst, seksuele moraliteit en criminaliteit daarentegen zijn de verschillende onderdelen van het gedrag, waardoor uitgemaakt wordt tot welke groep van mensen men behoort. Deze laatste vier criteria zijn daarom ook voor de bepaling der onmaatschappelijkheid van het grootste belang' (p. 53).

HOOFDSTUK V (p. 175-181)

1. Het onderzoek naar het verschijnsel, dat als massajeugd wordt aangeduid, is zelfs opgezet met het doel dit verschijnsel te leren kennen.

2. HAVERDA, J. L., 'Het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag', *Sociologische Gids*, 2e jrg. no 7, aug. 1955, p. 126.

3. Het 'onmaatschappelijk' noemen van afwijkend gedrag is overigens wetenschappelijk niet wenselijk, omdat deze term in het spraakgebruik al een diskwalificerende betekenis heeft.

4. LITJENS, *Onmaatschappelijke gezinnen*, p. 12.

HOOFDSTUK VI (p. 182-187)

1. TIENEN, A. J. M. VAN, *De andersmaatschappelijken, een sociologische benadering van het verschijnsel onmaatschappelijkheid ten dienste van het maatschappelijk Werk*, Diss. Assen, 1960.

2. Naar de woorden van Himmler, gesproken 4 oktober 1943 te Posen voor de 'S.S.-Gruppenführertagung'. Het zijn overigens gedachten die in woord en metterdaad schier eindeloos herhaald werden en worden. Men leze o.a.: Reynolds, Quentin; Katz, Ephraim, Aldouby, Zwy: 'Adolf Eichman, Gezant des doods', Ned. vert., Baarn, 1961, p. 103.

HOOFDSTUK VIIa (p. 188-198)

1. Den Haag 1951.

2. Dit rapport, 'Algemene Karakteristiek van het onmaatschappelijke gezin', verscheen als Bijlage van de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp 'Onmaatschappelijke Gezinnen', p. 26-27.

3. ib. p. 30. Deze definitie vertoont verwantschap met die welke door Querido in 1937 werd gegeven: 'Het maatschappelijk gezin is één, waarbij de streving tot gezinsbehoud op de een of andere wijze heeft geleden, waarbij de gezinseenheid haar innerlijke en uiterlijke gebondenheid opgeeft en het gezin als zodanig actieve sociale bindingen heeft verloren'. (*Het onmaatschappelijke gezin*. Tweede landelijke Congres der Nederl. Vereniging van de Geestelijke Volksgezondheid, 1937.)

4. Artikel 486a.

5. Zie ons rapport: *Van Woningnood tot sociale Sanering*, p. 41, 44.

6. 'Reeds bij het begin van het onderzoek drong het beroep zich zeer sterk aan ons op als een *aanwijzing* in de richting, waarin we moesten zoeken. Het beroep mag echter *niet beschouwd worden als het enige en doorslaggevende criterium* voor de onmaatschappelijkheid'. (LITJENS, *Onmaatschappelijke gezinnen*, p. 49, cursief M.). 'Daarentegen zullen we in de praktijk nooit kunnen spreken van een a-sociaal leraars- of doktersgezin, omdat daar, *ondanks welke tekortkomingen ook*, het leven toch nog altijd zo is ingericht, dat men niet kan zeggen, dat een dergelijk gezin beneden het minimum leeft, hetwelk in een bepaalde maatschappij voor normaal gehouden wordt' (ib. p. 48, cursief M.).

7. Men leze ook de soortgelijke, eenzijdige beschrijving in: 'Gezinnen in Nood', door Rooy, H. van, onder de titel: *Een triest aangrijpend beeld* (p. 11-17) en de 'criteria' van onmaatschappelijkheid (p. 82-83).

8. ZUITHOFF, D., 'Psychologische en medisch-psychiatrische aspecten'. Praeadvies in *Het maatschappelijk onaangepaste gezin*, Haarlem 1953, p. 51.

9. T. v. M. W., t.a.p. p. 387.

10. HAVERDA, J. C., *Probleemgezinnen*, 1960.

11. Sociaal onaangepast is bij hem identiek met 'onmaatschappelijk' (p. 3).

12. Cf. o.a. VELD, J. IN 'T, *Krotopruijing en vernieuwing bebouwde kommen*, Den Haag 1953, hoofdstuk I.

13. *Soziologie, Analysen, Politik*, p. 193.

HOOFDSTUK VIIb (p. 199-209)

1. Den Haag, 1961.

2. Bij beschikking van 26 april 1956.

3. Deze zijn niet steeds met name genoemd, maar voldoende herkenbaar.

4. Sociale integratie probleemgezinnen, p. 33-36.

5. Cf. Theorie-Litjens, Rapport Tilburg.

6. Cf. VAN TIENEN, *De andersmaatschappelijken*, p. 95.

7. *Problemen van rijping en aanpassing in deze tijd*, p. 62.

8. Teneinde hierover enig inzicht te verkrijgen leze men de 'literatuurlijst' die als bijlage 6 aan het Rapport is toegevoegd.

9. Haverda deelt mee: 'Het niet deelnemen aan godsdienstige activiteiten werd nagegaan, maar werd in tegenstelling tot de onderzoeken in de zuidelijke provincies niet als aanwijzing van sociale onangepastheid aangemerkt'. (Probleemgezinnen, p. 22). Gezien de criteria die hij verder wel gebruikt, is dit geen principieel standpunt. Wellicht moeten we aannemen dat de provincie Utrecht, waar Haverda zijn onderzoek gedaan heeft, zich voorlopig minder voor dit criterium leent dan de zuidelijke provincies.

10. Eind van de vorige, begin van deze eeuw werden vooral door aanhangers van de 'milieu-theorie' statistisch-criminologische onderzoeken gedaan om correlaties te ontdekken tussen ongunstige milieu-omstandigheden (in het bijzonder economische) en het optreden van criminaliteit. In Nederland heeft o.a. Bongers zich intensief met deze studies beziggehouden. (BONGER, W. A., *Criminality and Economic conditions*, Boston 1916). Tegenwoordig wordt van medisch-hygiënische en medisch-sociologische zijde veel aandacht besteed aan levensomstandigheden, die somatische en psychische ziekteverschijnselen oproepen. Van de talrijke onderzoeken noemen wij slechts: HAWKINS, NORMAN G., *Medical Sociology*, Springfield, 1958; ROSE, ARNOLD M., *Mental Health and Mental Disorder*, London, 1956; APPLE, DORIAN, *Sociological Studies of Health and Sickness*, New York, 1960; SPENCE, JAMES, WALTON, W. S., MILLER, F. J. W., *A thousand families in Newcastle upon Tyne*, London, 1954; MILLER F. J. W., COURT, S. D. M., WALTON, W. S., KNOX, E. G., *Growing up in Newcastle upon Tyne*, London, 1960; DOUGLAS, J. W. B., BLOMFIELD, J. M., *Children under five*, London, 1955; MACKINTOSH, J. M., *Housing and family life*, London, 1952; HOLLINGSHEAD, AUGUST B., REDLICH, F. C., *Social class and mental illness*, New York, 1958.

HOOFDSTUK VIII (p. 210-214)

1. Het onderzoek werd ingesteld door de 'Provinciale Overijsselse Stichting voor sociaal en sociaal-cultureel werk'. Zwolle 1954 (stencil).

2. PHILP, A. F., TIMMS NOEL, TITTMUSS, RICHARD M., *The problem of the problem family*, Family Service Units, 1957, p. 7.

3. De opvattingen die hier besproken worden komen voor in het *Prae-advies inzake de inhoud, de bronnen en de methoden van het sociografisch onderzoek*, uitgebracht door MILIKOWSKI, H. PH. (stencil Stadhuis Leiden), februari 1952, p. 2-3.

4. Ons rapport *Van Woningnood tot sociale Sanering* (stencil 1955) druk, Assen 1956, p. 23-24.

HOOFDSTUK IX (p. 215-225)

1. POS, H. J., 'Over het betrekkelijk onderscheid tussen natuur- en cultuurwetenschappen', *Annalen van het Genootschap voor wetenschappelijke filosofie, Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 41e jrg. 1949, p. 192.

2. DOORN, J. A. A. VAN, *Sociologie van de organisatie*, Diss. Leiden 1956, p. 245.

3. *Sociologische Gids*, juni 1954, p. 132.

4. *Onmaatschappelijke gezinnen*, p. 37.

5. Volgens Van Doorn ontwikkelt zich het emancipatieproces zo, dat tenslotte 'de sociale, economische, politieke en culturele mogelijkheden voor iedereen gelijk zouden zijn' (*De Proletarische Achterhoede*, Meppel 1954, p. 87). Dit is o.i. niet juist, omdat de 'mogelijkheden' mede afhankelijk zijn van biologisch-hereditaire componenten, waarvan Van Doorn de eigen betekenis hier verwaarloost. Het emancipatieproces kan slechts een proces zijn, dat steeds verder *maatschappelijk gelijke voorwaarden* schept voor de ontplooiing van overigens steeds verschillende aangeboren kwaliteiten, respectievelijk aangeboren kwaliteiten-combinaties. Van Doorn die zich in zijn kritiek verdienstelijk heeft gemaakt door het aantonen van een statisch standpunt bij Haveman t.o.v. 'De ongeschoolde arbeider' (Assen 1952), vervalt, tengevolge van een onjuiste voorstelling van het emancipatieproces, zelf in een statische gedachtengang als hij veronderstelt 'dat het emancipatieproces in ieder geval in bepaalde opzichten zal vastlopen op psychofysische manko's', dat er een 'onbekeerbare restgroep' (ib.) ontstaat. Hier verwaarloost hij juist de eigen betekenis van de maatschappelijke componenten van de 'psycho-fysische manko's'.

6. Cf. QUERIDO, A., *Het Zeeburgerdorp*.

7. *Onmaatschappelijke gezinnen*, p. 39.

8. *Ib.*, p. 130-131.

9. *Ib.*, p. 138.

10. Zie *Het kind als een kind van zijn tijd*.

HOOFDSTUK X (p. 226-231)

1. De ontstaanswijze van debilitas e.d. kunnen wij hier buiten beschouwing laten; onderzoeken naar eventuele milieu-invloeden op het ontstaan van deze intellectuele en psychische achterstanden zijn zowel psychologisch als sociologisch van betekenis.

2. Zie ook *Van Woningnood tot sociale Sanering*, p. 61-62. Ook van kerkelijke zijde kan men wel soortgelijke gedachten vernemen. Zo is Ds. Duitemeyer geneigd 'vanuit (zijn) pastorale ervaring' de vraag: 'Kan, beter mág de Kerk maatschappelijk werk verrichten ten dienste van probleemgezinnen?' met een categorisch neen te beantwoorden. Het maatschappelijk werk - zo licht Duitemeyer zijn standpunt toe - kan er niet aan ontkomen een houding t.a.v. het probleemgezin aan te nemen, die dit gezin niet kan verwerken en dan ook zal verwerpen, met het 'dubbel-trieste gevolg' voor het kerkelijk maatschappelijk werk, dat men niet alleen dit maatschappelijk werk maar ook 'de Kerk zelf in haar primaire roeping, d.i. de evangelieverkondiging zal treffen.' DUITEMEYER, G., 'Maatschappelijk werk, ten dienste van het z.g. maatschappelijk onaangepaste gezin, dat men ook wel 'probleemgezin' noemt, in *Het Sociaal Octaaf*, 3e jrg. no 2, april 1959, Sociale Raad, Utrecht, p. 9-24.

1. In *Sociale Wetenschappen*, 1965 nr. 3, p. 176-201.
2. Literatuur.
Wij laten hier nog enige recente publicaties over 'onmaatschappelijkheid' volgen:
Duitemeyer, G., *Het sociaal achtergebleven gezin*, Wageningen, 1962;
Zuithoff, D., *Een terreinverkenning ten behoeve van de sociale psychiatrie*, Arnhem, 1963;
Lest, J. C. C. van de, *Een literatuurstudie over het vraagstuk der onmaatschappelijkheid*, Tilburg, 1964. (Stencil);
Stalpers, J. A., *Zelfbehoud, aanpassing, cultuur*, Arnhem, 1964;
Milikowski, H. Ph., Kinderen in probleemgezinnen, in: Koppius, P. W., *Leerboek voor moederschapzorg en kinderhygiëne*, Assen, 1966.
Van de discussies over onze studie *Aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid* noemen wij:
Wertheim, W. F., Stalpers, J. A., Bianchi, H., Milikowski, H. Ph., 'Forum van het boek' (pro en contra) in: *Mens en maatschappij*, jrg. 37 nr. 1, 1962;
Dam, J. P. van den, *Maatschappelijk werk*, Utrecht, 1962 (pro);
Have, T. T. ten, Het probleem der aanpassing in de 'Volksopvoeding', nov.-dec. 1962 (contra);
Zuithoff, D., Stalpers, J. A., Zeldenrust, A., Milikowski, H. Ph., Verslag oriënteringsdagen (pro en contra), stencil, Commissie Oriënteringsdagen, 's-Gravenhage, 1963.
3. Dongen, A. W. H. van, 'Inventarisatie van probleemgezinnen' in: *Maatschappelijk Welzijn*, 1967 nr. 9, p. 194-200.

HOOFDSTUK XII (p. 238—244)

1. VERCRUISSE, E. V. W., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, Assen 1960, p. 4.
2. HUSSERL, E., *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*, Haag 1950, p. 36.
3. BERGSON, H., *l'Evolution créatrice*, Paris 1948, p. 29.
4. LUNDBERG, F., *Foundations of Sociology*, New York 1953, p. 9.
5. KANT, I., *Kritik der reinen Vernunft*, Leipzig, 2e dr., p. 295
6. STEINMETZ, S. R., *Inleiding tot de sociologie*, 3e dr. herzien door Kruyt, J. P., Haarlem 1952, p. 57-60.
7. MALINOWSKI, B., *A scientific theory of culture*, New York 1960, p. 10-11.

Inhoud

<i>Woord vooraf door Dr. E. V. W. Vercruisje</i>	
<i>Inleiding en verantwoording</i>	6
DEEL I. SOCIALE AANPASSING EN NIET-AANPASSING ALS SOCIOLOGISCHE PROBLEMEN	
I <i>Little boxes</i>	11
II <i>Inleiding en vraagstelling</i>	20
III <i>Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de sociologische literatuur</i>	25
Gillin, Ogburn, Mannheim, Hofstra	
IV <i>Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de sociologische literatuur (vervolg)</i>	30
Groenman - Wetenschap en praktijk - Samenvatting	
V <i>Dierlijke en menselijke reacties op de omgeving</i>	41
Aanpassing - Niet-aanpassing en ontplooiing	
VI <i>Wisselwerking aanpassing - niet-aanpassing</i>	48
VII <i>Aanpassing en niet-aanpassing in de menselijke geschiedenis</i>	51
Ontwikkeling - Contra-ontwikkeling - Samenvattingen	
VIII <i>Sociale aanpassing en niet-aanpassing in onze hedendaagse samenleving</i>	63
Geboortelijn - Sociale groepen - Samenvatting	
IX <i>Sociale gevaren van sociale aanpassing</i>	77
Opdrachtgevers - Beleid en wetenschap	
X <i>Sociale aanpassing en niet-aanpassing in de psychologische wetenschappen</i>	87
XI <i>Sociale aanpassing en niet-aanpassing in het Maatschappelijk Werk</i>	93
XII <i>Sociale niet-aanpassing als richtlijn voor het denken</i>	96
DEEL II. ONMAATSCHAPPELIJKHEID ALS SOCIOLOGISCH PROBLEEM	
I <i>Inleiding en vraagstelling</i>	117
Begrip 'onmaatschappelijkheid' - Gezin en individu - Vraagstelling	

II	<i>Het onderzoek te Tilburg</i>	122
	Praktisch doel – Definitie – Onderzochte groep – Maatschappij en spel – Samenvatting – Nabeschouwing	
III	<i>Het onderzoek te Maastricht</i>	137
	Definitie – Praktische consequenties – Sociale verandering – Schadelijkheid en onmaatschappelijkheid – Cultuurpatroon en maatschappij	
IV	<i>Het onderzoek te Maastricht (vervolg)</i>	160
	Methoden van praktisch onderzoek – De kern van Litjens' opvattingen – Nabeschouwing	
V	<i>Het onderzoek in de provincie Utrecht</i>	175
	Criteria van onmaatschappelijkheid – Relativiteit	
VI	<i>Onmaatschappelijkheid en de theorie van de sociale rollen</i> .	182
VIIa	<i>Rapport Onmaatschappelijke Gezinnen</i>	188
	Gezinsopvoeding – Algemene karakteristiek – Een vergeten 'Bijlage'	
VIIb	<i>Rapport Sociale Integratie Probleemgezinnen</i>	199
VIII	<i>Het Leidse Buurtonderzoek</i>	210
IX	<i>Het definiëren van onmaatschappelijkheid</i>	215
	Richtlijnen – Definitie van onmaatschappelijkheid – Differentiaties in onmaatschappelijk gedrag	
X	<i>Bestrijding van onmaatschappelijkheid</i>	226
	Theorie en praktijk	
XI	<i>Wetenschap, overheid en onmaatschappelijkheid</i> . .	232
XII	<i>Kennistheoretische plaatsbepaling</i>	238
	<i>Noten</i>	245

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

CANON
SOCIAAL WERK NEDERLAND

CANON
SOCIAAL WERK VLAANDEREN

CANON
SOCIAAL WERK INTERNATIONAAL

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----